T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİMDALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM'IN PAN-İSLAMİST (İSLAM BİRLİĞİ) FAALİYETLERİ (1891-1908)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YUSUF TEKE

İSTANBUL 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİMDALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM'IN PAN-İSLAMİST (İSLAM BİRLİĞİ) FAALİYETLERİ (1891-1908)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YUSUF TEKE

TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. Ufuk GÜLSOY

İSTANBUL 2014

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Yusuf TEKE'nin "William Henry Abdullah Quilliam'ın Pan-islamist (İslam Birliği) Faaliyetleri (1891-1908)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Prof.Dr. Ufuk GÜLSOY Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Vahdettin ENGİN Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Acar SEVİM Marmara Üniversitesi	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun ..18..../..12.../ 2014 tarih ve 2014/23-05..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Zekeriyya KURŞUN
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ III

ÖZET VI

ABSTRACT VIII

KISALTMALAR X

GİRİŞ 1

İngiltere'de İslâm'ın Tarihçesi ve Mühtedilik 1

BİRİNCİ BÖLÜM

WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM'IN HAYATI VE ESERLERİ

1. Hayatı

1.1. Doğumu ve Ailesi 9

1.2. Eğitimi ve Yetişmesi 11

1.3. Evliliği ve Çocukları 14

1.4. Müslüman Olması 16

1.5. Vefatı 21

2. Eserleri 23

İKİNCİ BÖLÜM

WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM'IN İSLAMÎ, SOSYAL VE SİYASİ FAALİYETLERİ

1. Liverpool İslam Cemiyeti ve Liverpool Camii Şerifi 32
2. Liverpool Medrese-i İslamiyesi'nin Açılışı 47
3. Liverpool Müslümanlarının İlk Yayın Organı: *The Crescent (Hilal)* ve *The Islamic World (Âlem-i İslam)* 50
4. Quilliam'ın Fas Ziyareti 51
5. Afgan Emiri Nasrullah Han'ın Liverpool İslam Cemiyeti'ni Ziyareti 52
6. "Madina Home for Children" Adlı Yetimhanenin Açılışı 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM'IN SULTAN II. ABDÜLHAMİD'LE GÖRÜŞMELERİ

1. Sultan II. Abdülhamid'le İlk Görüşme ……. 60

2. Abdullah Quilliam'ın Güney Afrika Seyahati ve Muhammed Shitta ile Münasebeti ……..…….. 65

3. İngiliz Adalarının Şeyhülislamı Abdullah Quilliam'ın 1898 İstanbul Seyahati ve Sultan II. Abdülhamid ile Görüşmesi …… 72

4. Abdullah Quilliam'ın 1900 Yılı İstanbul Seyahati ve Sultan Abdülhamid ile Görüşmesi …….. 80

5. Abdullah Quilliam'ın 1901 Yılı Makedonya Seyahati ..……... 84

6. Sultan II. Abdülhamid'in Abdullah Quilliam'a Verdiği Özel Görev: Abdullah Quilliam'ın Balkan Seyahati …… 85

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM BİRLİĞİ DÜŞÜNCESİ VE WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM

1. İslam Birliği (İttihad-ı İslam) Düşüncesinin Tanımı …… 95

2. William Henry Abdullah Quilliam'ın İslam Birliği Düşüncesi ……...……. 104

SONUÇ .....…….. 124

KAYNAKÇA ……... 127

EKLER ……..……. 138

ÖNSÖZ

İngiltere'de bin yıl öncesine kadar İslâm'ın izlerine rastlanmaktadır. Bu durum, İngiltere'de İslâmî geçmişin sadece Müslümanların ilgi alanına giren bir konu olmadığını, aynı zamanda bu geçmişin bizzat bu ülke vatandaşlarının da tarihi olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyıl İngiltere'si üzerinde görülen ilk İslâmî etki William Henry Quilliam'ın Müslüman olmasıdır. Her mütefekkirin fikri yapısında şüphesiz kendi devrinin ve toplumunun özelliklerini görürüz. Quilliam'ın Müslüman olmasında ve daha sonraki faaliyetlerinde yaşadığı yerdeki çevre ve koşullar etkili olduğu gibi dünyadaki siyasî, sosyal, dinî ve kültürel birçok unsur etkili olup Quilliam'ın hayatına doğrudan veya dolaylı olarak etki etmiştir. Bu bağlamda XIX. yüzyılda İslam dünyasının içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasi durum Quilliam'ın fikirlerinin oluşmasında önemli bir yere sahip olduğu gibi Osmanlı Sultanı Halife II. Abdülhamid'le görüşmesi de onun faaliyetlerinin belirlenmesinde büyük bir etkiye sahiptir. Buradan hareketle Quilliam'ın çalışmaları değerlendirilecek olursa İngiltere İslam tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Bu tezin konusu İslam Birliği düşüncesi bağlamında İngiliz asıllı Müslüman olan William Henry Abdullah Quilliam'ın faaliyetlerinin incelenmesi ve bu faaliyetlerle beraber Quilliam'ın İslam Birliği düşüncesi ve Sultan II. Abdülhamid'le birlikte nasıl hareket ettiğinin gözlemlenmesidir. Quilliam'ın hayatının özellikle 1908'den sonraki kısmının tam olarak bilinmemesi Quilliam hakkında çeşitli fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tüm bunlardan hareketle Quilliam'ın çalışmalarının ve düşüncesinin Batılı bir Müslüman olarak takip ettiği İslamcı politikalarının etkilerinin araştırılma isteği bizleri bu tezin çalışılmasına sevk etmiştir.

Abdullah Quilliam'la ilgili olarak bugüne kadar iki müstakil çalışma dikkatimizi çekmiştir. Bunlardan birincisi 2009 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı İlahiyat Anabilim Dalında Muhammed Recai Çiftçi tarafından *"Mühtedî Abdullah Henry Quilliam'ın 'Dîn-i İslâm' Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi"* adlı yüksek lisans tezidir. Bu tezde Quilliam'ın kısa biyografisine yer verilmekle birlikte daha çok *"The Faith of Islam"* adlı eserin kelam ilmi metodolojisi bağlamında değerlendirilmesi yapılmıştır. Aynı zamanda tezde Quilliam'ın bahsi geçen eserinin hem klasik ilm-i kelam metodunu hem de yeni ilm-i kelam metodunu uyguladığı ancak bunlara bağlı kalmayıp tamamen bunlardan bağımsız bir tarzda eserini kaleme aldığı değerlendirilmesinde bulunulmuştur.

Abdullah Quilliam'la ilgili yapılmış olan diğer bir çalışma Liverpool Hope University'den Prof. Dr. Ron Geaves'ın kaleme aldığı *"Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam"* adlı eserdir. Geaves, bu çalışmasında Quilliam'ın biyografisine ve düşüncelerine geniş bir yer vermiştir. Ancak bu çalışma yapılırken büyük bir oranda Quilliam'ın neşrettiği *The Crescent* ve *The Islamic World* adlı gazetelerdeki bilgiler kullanılmış ve İngiliz Devlet Arşivi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri kullanılmamıştır. Bu iki çalışmada da özellikle görülen eksiklik, bilgi ve belge bakımından son derece zengin olan Başbakanlık Osmanlı Arşiv vesikalarının kullanılmamasıdır.

Biz bu çalışmamızla Abdullah Quilliam'ın biyografisini, düşünce ve faaliyetlerini hem Osmanlı Arşiv vesikalarıyla zenginleştirdik hem de Quilliam'ın neşrettiği gazete ve kitaplardan istifade ile çalışmamızı tamamladık. Çalışmamız bir giriş ve onu müteakip dört bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın birinci bölümü Quilliam'ın hayatı, ailesi, eğitimi, evliliği, ihtidası, vefatı ve eserleri üzerine ayrılmıştır. Quilliam'ın nerede, nasıl Müslüman olduğu ve kaleme aldığı çalışmaları incelenmiştir. İkinci bölüm; Abdullah Quilliam'ın İslamî, sosyal ve siyasal faaliyetlerine ayrılmıştır. Liverpool İslam Cemiyeti, Liverpool Camisi ve medresesini nasıl ve hangi şartlarda açtığı, neşrettiği dergiler, Afgan Emiri ile olan münasebeti ve kimsesiz çocuklar için açtığı yetimhane konu edilmiştir. Üçüncü bölüm; Quilliam'ın Sultan Abdülhamid'le olan münasebetine ve bu doğrultuda ona verilen görevleri icrasına ayrılmıştır. Tezin son bölümünde ise Quilliam'ın İslam Birliği düşüncesi anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızı yaparken Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Quilliam'ın neşrettiği *The Crescent* dergisi en önemli kaynağımız olmuştur. Bununla birlikte İngiltere'nin Leicestershire şehrinde bulunan Islamic Foundation, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı ve TDV İslam Araştırmaları Merkezi kullanılmıştır. Buralardan Quilliam'ın matbu-yazma eserlerine, neşrettiği dergi ve devrin süreli yayınlarına ulaşılarak çalışma imkânları elde edilmiştir.

Bu tez şüphesiz bir tek kişinin özverisi ile hazırlanmadı, çalışmamızın hazırlanmasında ve vücuda getirilmesinde birçok kişi bana yardımcı olmuştur. Şüphesiz buna en büyük katkı sahibi olan, değerli fikirlerinden her alanda yararlandığım ve yönlendirmeleriyle bana destek olan danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. Ufuk Gülsoy'a ve tezle ilgili yardım ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Vahdettin Engin'e teşekkürlerimi sunarım.

Tez konusunun belirlenmesinde bana fikir veren, maddi ve manevi desteğini her an yanımda hissettiğim kıymetli dostum Yasin Ünlütürk'e, zaman ve mekân tanımadan beni her daim çalışmam hususunda teşvik eden Sabahattin Ödemiş'e, değerli görüşlerinden istifade ettiğim arkadaşlarım Cabir Duysak ve Gökhan Açıkel'e, tezle ilgili çalışmalarımı yaparken Quilliam'ın çıkardığı süreli yayınları kullanma imkânı veren The Islamic Foundation Library'de görevli olan Hümeyra Ceylan Hanımefendiye, Londra'da Turkyar'da tanışma imkânı elde ettiğim ve Britanya'da İslam'ın tarihini konu edinen henüz tamamlanmamış kitap çalışmasının Abdullah Quilliam'la ilgili kısmını bana veren değerli akademisyen Dr. Yakup Zaki'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Bununla birlikte Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivleri, Atatürk Kitaplığı, TDV İslam Araştırmaları Merkezi ve diğer müessese personellerinin tez oluşumundaki müspet katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Son olarak yardımlarını gördüğüm bütün dostlarıma, özellikle maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen ve eğitimimin her aşamasında bana hoşgörü gösterip güvendikleri için anne ve babama teşekkürler ederim.

Altunizade, 2014

ÖZET

William Henry Abdullah Quilliam (1856-1932) şair, avukat, büyükelçi, İslam âlimi, gazeteci ve lider, İngiltere'deki ilk caminin ve İslamî merkezin kurucusu olarak bilinmektedir. Hristiyanlıktan İslam'a ihtida eden Quilliam, Britanya'da İslam'ın ilerlemesinde etkili olmuştur. Onun yazıları ve kurduğu yardım müesseseleri vesilesiyle birçok İngiliz ihtida etmiştir.

Kraliyet donanmasında amiral olan Kaptan John Quilliam'ın torunu olan William Henry Quilliam, 1856 yılında Liverpool'da, varlıklı bir saat yapımcısı bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. William Henry Quilliam kısa sürede meşhur bir avukat oldu ve kuzey İngiltere'nin en büyük avukatlık şirketlerinden birini kurdu. 1883 yılında Güney Fransa, Cezayir, Tunus ve Fas ziyareti akabinde İslam'ı tanıdı ve Müslüman olarak Abdullah ismini aldı. Liverpool'a dönüşünü müteakip, Şeyh Abdullah Quilliam olarak kitleler arasında İslam'ı yaymaya başladı.

Quilliam birçok kimsenin hidayetinde etkili oldu, bu kimseler arasında metodist olan annesi, oğulları, meşhur bilim adamları ve entelektüeller sayılabilir. Quilliam'ın başyapıtı olan *The Faith of Islam* (İslam İnancı) isimli kitabı kısa sürede geniş kitleler tarafından tanındı ve üçüncü baskısını yaptı, akabinde bu kitap on üç dile çevrildi. Bu kitabın o dönemde Osmanlıca'ya olan bir çevirisi de *Din-i İslam* adıyla Mahmud Esad Efendi tarafından kaleme alındı. Bu eseri vesilesiyle Quilliam'ın namı bütün İslam dünyasına yayıldı. Osmanlı Devleti, İran, Fas ve Afganistan'ın liderleri onu çokça taltif ettiler. Sultan II. Abdülhamid'in ilgisini çeken Quilliam, onunla birçok kez görüşme imkânı elde etti ve bu görüşmeler neticesinde Quilliam'a birtakım görevler verildi.

Civarında yaklaşık olarak yüz Müslümanın yaşadığı Liverpool İslam Cemiyeti ve Camii, Abdullah Quilliam tarafından İngiltere'nin ilk camisi olarak, Liverpool'un Brougham Terrace semtinde kuruldu. Akabinde bir Müslüman Koleji açılarak gerek Müslümanlar ve gerekse gayr-i müslimlere yönelik dersler verildi. Abdullah Quilliam'ın haftalık tartışma ve edebiyat toplantıları tertiplendi, bu toplantılara birçok gayr-i müslim entelektüel katıldı ve bu vesileyle yüz ellinin üzerinde İngiliz İslam'a girdi.

Aktif bir yazar ve düşünür olan Abdullah Quilliam 1893'ten 1908'e kadar *The Crescent* (Hilal) isimli haftalık bir gazete ve *The Islamic World* (Âlem-i İslam) isimli aylık dergi çıkarttı. İslam dünyasıyla yakından ilgilenen Abdullah Quilliam, bu

eserlerinde Müslümanların sorunlarını dile getirerek onlara çözüm önerileri sundu. Aynı zamanda burada yazdığı makalelerle İslam Birliği düşüncesini de paylaşan Abdullah Quilliam, Osmanlı Hilafetinin meşruiyetini savunarak tüm Müslümanların halife etrafında birleşmesi gerektiği tezini savundu. Quilliam'ın tüm bu çalışmaları Liverpool'dan 1908'de ayrıldığında sonlandı.

Bu tezde XIX. yüzyıl İngiltere'sinde Müslüman olmuş William Henry Abdullah Quilliam'ın hayatı ve onun İslam Birliği düşüncesi incelenerek onun Pan-islamist faaliyetleri ortaya konulmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: William Henry Abdullah Quilliam, İslam Birliği, Liverpool İslam Cemiyeti, Liverpool Camii, The Crescent, The Islamic World.

ABSTRACT

William Henry Abdullah Quilliam (1856-1932) is known as a poet advocate, ambassador, Islamic scholar, reporter and a leader and the founder of the first mosque and the Islamic Center in The United Kingdom. Quilliam who converted to Islam became an effective man in the progress of Islam in Britain. Via the writings of him and the relief agencies he established many British people converted.

William Henry Quilliam, the grandson of Shipmaster John Quilliam who was an admiral in Royal Navy was born in Liverpool in 1856 as the son of a wealthy watch maker family. He became a well-known advocate and established the greatest law company of The North Britain. After his visit to Southern France and some northern Africa muslim countries in 1883 he converted to Islam and took the muslim name Abdullah. Upon his arrival at Liverpool, he tried to spread Islam.

He led to the conversion of many people among whom his mother a Methodist, his sons, some famous scholars and intellectuals. *The Faith of Islam*, his masterpiece became a well-known book among the people in a short time and in time was printed for the third time and translated into thirteen languages. The book was translated as well into Ottoman Turkish under the title of *Din-i İslam* by Mahmud Esat Efendi. Via this work of him, he became a well-known person in Islamic World. He was rewarded by the sovereigns of Iran, Afghanistan and Maghrib and also he attracted Ottoman Sultan Abdulhamid II and had lots of opportunities of meeting him and as a result of these meetings he was given some tasks by The Ottoman Sultan and The Caliph.

Liverpool Muslim Institute and the Mosque about where approximately a hundred muslims lived was established in Brougham, Liverpool as the first mosque in Great Britain. Subsequently, a school for muslims was founded and some lessons for both muslims and non-muslims were given there. Additionally, some weekly religious and literary lectures of Quilliam were organised there and with the help of these organizations more than one hundred and fifty British men converted to Islam.

As an active author and a thinker Quilliam published some weekly and monthly periodicals such as *The Crescent* and *The Islamic World*. In these periodicals, Quilliam who was deeply interested in Islamic World wrote about the problems of the muslims in the world and suggested some solutions of him for these problems. Within his articles he always supported the thought of Islamic Union and defended the opinion that all the

muslims in the world must unite around the Ottoman Caliph. However, all of his studies were over when he left Liverpool in 1908.

In this thesis, the Pan-islamist activities of Abdullah Quilliam are presented by examining the life and the Islamic Union ideal of him.

Key Words: William Henry Abdullah Quilliam, Islamic Union, Liverpool Muslim Institute, Liverpool Mosque, The Crescent, The Islamic World.

KISALTMALAR

a.g.d.	Adı geçen dergi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
B	Receb
BEO	Bâbıâli Evrak Odası
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziyelâhir
Ca	Cemaziyelevvel
ch.	Chapter (bölüm)
der.	Derleyen
DH. EUM. EC	Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi
DH. MKT	Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
DH. TMIK. M	Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı
ed.	Editör
HR. SAİD	Hâriciye Nezâreti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi
HR. SFR. 3	Hâriciye Nezâreti Londra Sefareti
HR. SYS	Hâriciye Nezâreti Siyasî
HR. TO	Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı
Hz.	Hazreti
Hzl.	Hazırlayan
İ. DH	İrâde Dâhiliye
İ. HR	İrâde Hâriciye

İ. HUS	İrâde Husûsî
İ. TAL	İrâdeTaltîfât
L	Şevval
M	Muharrem
MF. MKT	Maliye Nezâreti Mektubî Kalemi
N	Ramazan
R	Rebiülâhir
Ra	Rebiülevvel
S	Safer
s.	Sayfa
S.	Sayı
Ş	Şaban
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TFR. I. A	Rumeli Müfettişliği Sadâret ve Başkitâbet Evrakı
TFR. I. M	Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrak
TFR. I. MN	Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı
trc.	Tercüme eden
vb.	Ve benzeri
Y. A. HUS	Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı
Y. A. RES	Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı
Y. EE	Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı
Y. PRK. A	Yıldız Perakende Evrakı Sadâret Maruzâtı
Y. PRK. ASK	Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzâtı
Y. PRK. AZJ	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y. PRK. BŞK	Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzâtı

Y. PRK. EŞA	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y. PRK. EV	Yıldız Perakende Evrakı Evkaf Nezâreti Maruzâtı
Y. PRK. GZT	Yıldız Perakende Evrakı Gazeteler Kısmı
Y. PRK. HR	Yıldız Perakende Evrakı Hâriciye Nezâreti Maruzâtı
Y. PRK. TKM	Yıldız Perakende Evrakı Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y. PRK. UM	Yıldız Perakende Evrakı Umumî
yay. haz.	Yayına hazırlayan
yay.	Yayınları
Z	Zilhicce
Za	Zilkade

GİRİŞ

İngiltere'de İslâm'ın Tarihçesi ve Mühtedilik

İslam tarihi, bir açıdan, ihtidalar tarihidir. İslâm, ilk günlerinden itibaren, evvelce başka bir din veya yol üzere iken İslâm'a dönen insanların ellerinde ilerlemiştir. İslâm'ın ilk tâbileri olan Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensâr da önceden putperest yahut Hristiyan idiler. Keza, içlerinde önceden Yahudi olanlar da vardı. İslam dini Peygamberi Hz. Muhammed hayatta iken gerçekleşen İslâm'ın ilk yayılma sürecinde, önce fert fert, sonra grup grup, sonra kabile kabile ihtidalar yaşanmıştır. Arabistan'ın bu ihtidalar ile tam anlamıyla İslâm beldesine dönüştüğü bu dönemi takip eden yüzyılda ise, sırasıyla Acemler ile Türklerin büyük kısmı İslâm'a girmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda İslâm'ın Orta Doğu, Asya ve Afrika'nın değişik halkları arasında peyderpey ilerleyişi, gene ihtidalarla gerçekleşmiştir.[1]

Arapça hüdâ (hedy, hidâyet) kökünden türeyen ihtidâ sözlükte genelde gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak, bir yola girme, hidâyete erme; İslâm literatüründe, bir başka dine mensup şahsın, putperest veya dinsiz bir insanın Müslümanlığı seçmesi ve hayatını ona uydurması anlamına gelir.[2] Dinini değiştirip Müslüman olan kişiye de mühtedi denilmektedir.[3] Din değiştirme olayı Batı dillerinde "conversion" kelimesiyle karşılanır, din değiştiren kimseye de "convert" denir. İhtidâ sadece İslam'a girişi tanımlarken "conversion" geniş bir alanı içine alır. Mensubu bulunduğu dinin kendisine yüklediği mükellefiyetleri yerine getirmeyen bir kimsenin dine yaklaşması, kendisini "inançsız" olarak niteleyen kişinin kendi toplumunun dini kurallarını kabul edip dindar hale gelmesi veya bir dini reddederek başka bir dine inanması "conversion" ile karşılanır.[4] Din değiştirmede insanların genel olarak iktisadî, psikolojik, siyasî, dinî, kültürel ve sosyal faktörlerden etkilendikleri söylenebilir. Bizim tezimiz itibariyle ihtidaya verdiğimiz anlam diğer dinlerden İslam'a geçişi ifade etmektedir.

Din değiştirme olgusunun, çok eski tarihi dönemlere kadar uzanan bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Denilebilir ki, bir dine girme ve çıkma anlamında din değiştirmenin tarihi, dinin tarihi kadar eskidir. Ancak din sosyolojisi alanında bilimsel araştırmalara konu olması oldukça yeni sayılır.[5] Ne var ki "din değiştirme", farklı

[1] Metin Karabaşoğlu, "İhtidanın Özel Tarihi", *Köprü,* S. 91, (Yaz 2005), s. 165.
[2] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Samsun, 1993, s. 290.
[3] Ali Köse, "İhtidâ", *DİA*., XXI, s. 554; Mithat Sertoglu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul, 1986, s. 159; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 607.
[4] Köse, a.g.m., s. 554.
[5] M. Ali Kirman, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Dinî Araştırmalar,* VI, S. 18, s. 75.

sonuçları doğuran değişik şekil ve şartlarda gerçekleşebilir. Bir kimse samimi ve içten bir motivasyonla kendi toplumunun dinî değerlerini reddederek başka dinlerde gerçeği arayabileceği gibi, psikolojik, sosyolojik, antropolojik, coğrafî, siyasi ve kültürel sâiklerle de dinini değiştirebilir. Bu itibarla mühtedileri din değiştirmeye sevkeden sosyo-kültürel dinamiklerin neler olduğu; ihtidanın hangi şart, zaman ve zeminde gerçekleştiği; sosyolojik, siyasî ve kültürel olarak ihtidanın arka planındaki gerçeklerin neler olduğu önem kazanır.[6]

Bu bağlamda tezimizin konu edindiği William Henry Abdullah Quilliam'ın ihtidasında, sosyo-kültürel dinamiklerin etkili olduğu, İngiltere'de bu ihtidanın yeni bir dönemi başlattığı ve kendine özgü İslamî çevrenin temellerinin atıldığı görülmektedir. Tarih boyunca İngiltere, Hristiyanların ağırlıklı olarak yaşadığı bir ülke olmuştur. Ayrıca Britanya İmparatorluğu, Hristiyanlık dünyasında özelliği olan bir ülkedir. Kral VIII. Henry, Papa VII. Clamens'e başkaldırarak (1534) bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylelikle XVII. yüzyılda kurulan Anglikan Kilisesi, İngilizlerin milli bir kilisesi (ayrı bir Hristiyanlık mezhebi) haline gelmiştir. Bu yönüyle Hristiyanlık, İngiltere'de ayrı bir anlam kazanmıştır.[7]

Bununla birlikte tarihi kayıtlar, Britanya'da 700'lü yılların başlangıcından bu yana Müslüman bir topluluğun (ki bazıları sonradan din değiştirmiştir) yaşamakta olduğunu destekler niteliktedir. Bahsi geçen bu Müslümanların veya sonradan Müslüman olanların varlığı, bölgeyle ticari münasebeti olan Müslüman tacirlere dayandırılmaktadır. İslamiyet'in yayılmasında, ticaretin ve işgücü ihracının önemi oldukça büyüktür. Müslüman tacirlerin gittikleri bölgelerde gayr-ı müslim halk üzerinde oluşturdukları asil (ahlaklı) ve samimi intiba, insanların dinini değiştirmesinde büyük rol oynamıştır.[8] İngilizler'in İslamiyet'le temaslarının daha önceki yüzyıllarda başlamasına ve Britanya adalarında XVII. yüzyıldan itibaren Türk ve Kuzey Afrika kökenli esirlerin, diplomatik misyonlara mensup kişilerle bunların ailelerinin ve daha sonraları da müslüman öğrencilerin bulunmasına rağmen ülkeye düzenli biçimde yerleşen ilk müslüman topluluklarına ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında rastlanmaktadır.[9] Birçok kimse burada ki Müslüman nüfusun artışını bilhassa II. Dünya

[6] Özcan Hıdır, "İslam'ın İlk Yıllarında Hidayet Olgusu ve Mühtedi Yahudi ve Hristiyanlar", *Köprü,* S. 91, (Yaz 2005), s. 222.
[7] Ahmet Onay, "İngiltere'de İslam: Sosyo-Psikolojik Açıdan Kısa Bir Tahlil", *Diyanet İlmî Dergi*, (1998), XXXIV, S.2, s. 53.
[8] Abdal Hakim Murad, "British and Muslim?" (1997), http://www.masud.co.uk/ISLAM/ahm/british.htm, (17.09.2014)
[9] Şükrü Selim Has, "İngiltere", *DİA,* XXII, s. 307.

Savaşı'ndan sonra meydana gelen göçlere dayandırsa da Ada'daki Müslüman geçmişi, bununla sınırlamak doğru olmaz.

İngiltere üzerinde tarihte görülen ilk İslâmî etki, Mercia Kralı Offa döneminde yaşandı. Kral Offa, sekizinci yüzyılın sonunda hüküm sürmüş zengin bir Anglo-Sakson kraldı. Kral Offa İslâmî altın standartlarına uygun altın sikke bastırmış, sikkenin bir tarafına "Ortağı olmayan Allah'tan başka ilâh yoktur", diğer tarafına da "Muhammed Allah'ın elçisidir" ifadelerini yazdırmıştır. Üzerinde İslam itikadına dair beyanat bulunan bu madeni parayı Offa, Halife Harun Reşid'in ricasıyla bastırmıştır.[10]

IX. yüzyıl sonunda İslâm'ı ilgilendiren bir başka olay, İrlanda'nın güney sahillerinde bulunan Ballycottin Haçı'dır. Uzmanların dekoratif Celtic broşu (süs iğnesi) olarak tanımladığı bu haç, simetrik çapraz şeklinde tasarlanmış olup broşun ortasında camdan bir boncuk vardır. Üstünde ise "Bismillah" yazısı okunmaktadır.[11]

XII. yüzyılda ise, Kral John döneminde (1199-1216) İngilizler, Kuzey Afrika ve İspanya'daki İslam idaresini ve kültürünü tanıma imkânı buldular. Kral John, Fas'a elçiler göndererek Müslüman idarecilerin askeri desteğini kazanmak uğruna İslamiyet'i tercih edebileceğini söyledi ancak dönemin Müslüman idarecileri bu talebe sıcak bakmadılar ve reddettiler. Aynı zamanda bu dönemde İngiliz öğrenciler Müslüman İspanya'nın üniversitelerine kitleler halinde gittiler. Bu öğrencilerin bir kısmı İslam âlemindeki ileri teknoloji ve bilimsel bilgileri alabilmek adına burada kaldılar ve böylelikle Müslüman toplumla yakın temasa girdiler.[12]

İngiltere, Haçlı seferlerinden sonra, bazı İslam ülkeleri ile dost ilişkiler içerisine girdi. XV. yüzyılda Kraliçe I. Elizabeth, İspanyol donanmasına karşı Osmanlı Sultanı Üçüncü Murat'tan yardım istedi. XVI. yüzyılda kayıtlara geçerek İslamiyet'i tercih eden ilk mühtedi ise John Nelson idi.[13] Şurası bir gerçek ki; bu dönemde gerçekleştirilen politik, askeri ve ekonomik bağların sayesinde birçok bilimsel fikir alış-verişi oldu. 1630'lu yıllarda, Oxford ve Cambridge üniversitelerinde ilk Arapça Kürsüsü açıldı ve böylece bilim adamları matematik, astronomi ve tıp alanlarındaki Arapça eserleri

[10] Farrukh I. Younus, "1000 Years of Islam in Britain", (06 December 2005), http://www.islamawareness.net/Europe/UK/1000years.html, (17.09.2014); Mustapha Haroon Leon, "An Anglo-Saxon King Proclaims the Unity of Allah and That Muhammad is His Prophet", http://www.masud.co.uk/ISLAM/bmh/BMH-AQ-offa.htm (17.09.2014).
[11] Farrukh I. Younus, "1000 Years of Islam in Britain", (06 December 2005), http://www.islamawareness.net/Europe/UK/1000years.html, (17.09.2014).
[12] Recai Akyel, *İngiltere Müslümanları,* Endülüs yayınları, İstanbul 1994, s. 22.
[13] BBC, "History of Islam in the UK", (2009), www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/history/uk_1.shtml

incelemeye başladılar.[14] 1641 yılında Londra'da bulunan bir kaynak da Muhammediler tarikatına (Mahomatens) atıfta bulunmaktadır. Bu dönemde az da olsa İslam dinine girişler gerçekleşti. Bunu takip eden yıllarda 1649 yılında, Alexander Ross Kur'ân'ı İngilizceye çevirdi.[15] Bu eser İngiliz tarihinde ilk defa Kur'ân'ın tam metninin genel okuyucuya kendi dilinde sunulmasıydı, ama ne yazık ki İngiliz Avam Kamarası bu eseri toplatarak mahkemeye verdi. Alexander Ross'da bundan nasibini alarak mahkemeye çağırıldı. Buna rağmen, İslam İngiltere'nin dinî ve toplumsal yaşamında etkili olmaya başladı.[16]

XVIII. yüzyıl boyunca İngiltere'de İslâmî çalışmalarla ilgili faaliyetler genişçe bir alana yayıldı. Avrupa'yla Mısır arasındaki ilişkilerin gelişmesi Arapça çalışmalarına olan mevcut ilgiyi artırdı. Londra'da bir Arapça Kürsüsü kuruldu. Birçok Ortadoğulu bilimadamı İngiltere üniversitelerinde istihdam edildi.[17] Bu dönemde Hukukçu ve Arabiyatçı George Sale'in, Peder Marraci'nin çevirisine bağlı kalarak yaptığı Kur'ân-ı Kerim'in İngilizce tercümesi (1734) İslam'ın yeni bir tarzda araştırılmasına imkân hazırladı.[18]

İngiltere'de İslamiyet'e geç bir zamanda rastlanmasının en önemli sebebi buraya sadece denizyoluyla ulaşılabilmesi ve İngilizler'in zihinlerinde var olan, müslümanlar hakkındaki ön yargılardı. Ancak bu ön yargı İslam toplumlarıyla ticaret veya sömürgecilik faaliyetleriyle yakın temaslar sonucu değişmeye başladı. Britanya adalarına yerleşen ilk müslümanlar Londra, Cardiff, Liverpool, South Shields, Bristol ve Hull gibi işlek limanlara gelen Yemen, Aden, Gucerât ve Somali kökenli gemicilerdi. Bu küçük gruplar ilk defa ülkede İslamiyet'i temsil ettiler ve dini cemaat görevlerini aralarından birinin evinde kurdukları zaviyelerde yerine getirdiler. Cezayirli Ahmed el-Alevi'nin müridleri tarafından yönetilen bu zaviyelerin ilki Cardiff'te açıldı, bunu Liverpool, South Shields, Hull ve Birmingham'dakiler takip etti.[19] Zamanla İngiltere'nin bazı bölgelerinde Müslüman yerleşim yerleri ortaya çıktı. 1860 yılında 2 Glyn Rhondda Caddesi, Cardiff adresinde Britanya'nın ilk camisi hizmete girdi. 1862 yılında, ticari gemiler için işe alınan Yemenli denizciler ve Somalili işçiler; Londra, Cardiff, Liverpool, Pollockshields, South Shields ve Hull civarına yerleştirildi. İngiltere'ye getirilen Yemenlilerin sayıları

[14] Akyel, *a.g.e.,* s. 22-23.
[15] BBC, "History of Islam in the UK", (2009), www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/history/uk_1.shtml
[16] N. I. Matar, "İç Savaş ve Restorasyon Devrinde İngiltere'de İslam", *Kebikeç,* (2000), S. 10, s. 39.
[17] Akyel, *a.g.e.,* s. 23.
[18] Yücel Bulut, "Oryantalizm", *DİA,* XXXIII, s. 430.
[19] Has, *a.g.m.,* s. 307; Akyel, *a.g.e.,* s. 24.

15000 dolayındadır ve Yemenliler burada en eski, daimi yerleşik Müslümanlar olmuşlardır.[20]

İngiltere'de İslamiyet'in tanınması ve yayılması yolunda en önemli aşamalardan birisi de Macar asıllı şarkiyatçı Leitner tarafından Doğu üzerinde araştırmalar yaparak Doğu dilleri ve dinlerini doğru bir şekilde İngiliz öğrencilere tanıtmak ve Doğulu öğrencilere de kendi sosyal konum ve dinlerini kaybettirmeden İngiliz kültürü vermek amacıyla Woking Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulmasıdır (1884). Londra'nın güneyindeki Woking kasabasında açılan bu enstitünün yanında Bopal Nevvâbı Şah Cihan Begüm'ün adını taşıyan bir de cami yapıldı ve 1889'da tamamlanan cami çok sayıda aristokrat ve entelektüelin devam ettiği, birçok önemli kişinin İslam'a girdiği bir merkez oldu. Leitner'in 1899'da ölümünden sonra bir süre yavaşlayan faaliyetler, 1912 yılında Kadiyaniler'in temsilcisi Lahorlu avukat Hace Kemaleddin ile Hindistan'da bulunduğu sırada müslüman olan Lord Headley'nin Woking'e gelmesiyle yeniden eski canlılığını kazandı. Burada 1913'te *Muslim India and the Islamic Review* adlı bir dergi çıkarmaya başladılar, 1921 yılında da derginin adı *Islamic Review* olarak değiştirildi. Woking Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1960'lı yıllarda Londra Merkez Camii ve Doğu Londra Camii gibi diğer merkezlerin açılmasıyla eski önemini kaybetmesine rağmen İslamiyet'in Britanya adalarında tanınmasında ve yayılmasında önemli bir rol alarak tarihe geçti.[21]

XIX. yüzyıldaki, belki de en dikkat çeken mühtedilerden birisi, bizim de çalışma konusu olarak belirlediğimiz William Henry Abdullah Quilliam'dır. Onun 1887[22] yılında İslam'a girmesiyle birlikte liderliğinde ortaya çıkan Liverpool İslam Cemiyeti, İngiltere'nin ilk düzenli Müslüman topluluklarından birisidir. Liverpool İslam Cemiyeti Müslümanlığı sonradan kabul edenlerin, Müslüman göçmenlerin ve Müslüman devletlerden gelen farklı uluslardan ziyaretçilerin bir arada olduğu özel bir kurumdu. Müslümanlığın etnik bir kimlik etrafında birleşmesinden ziyade (hala günümüz Britanya'sında var olan bir problemdir) ulvi bir amaç etrafında bir araya gelen Müslüman bir toplum oluşturması bakımından (hangi sosyal sınıfa mensup olursa olsun bütün Müslümanlar burda birlikte ibadet etmektedir) gerçekten bir örnek teşkil etmektedir.[23]

[20] Philip Lewis, *Islamic Britain, Religion, Politics and Identity among British Muslims*, London 2002, s. 11.
[21] Has, *a.g.m.*, s. 307.
[22] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 213.
[23] Ron Geaves, *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam*, Kube Publishing, 2010, s. 285.

Quilliam İslam'ı tebliğ etmek konusundaki başarısı ile birçok yerli İngilizin din değiştirmesini sağladı. Onun, İngiltere'nin dış politikasına muhalefet olarak sergilediği etkin duruş, (kendisi bundan dolayı İngiltere karşıtı olarak tanıtılmıştır) Britanyalı Müslümanlara vasiyetinin bir kısmını oluşturmaktadır. Kendisi İslam Birliği düşüncesinden hareketle ümmetin dayanışma içinde olmasını ve halifeye sıkı sıkıya bağlılığını destekledi. Bu durum onun karşıt bir figür olarak kabul edilmesine neden oldu.[24] Quilliam İslam'ı Britanya'da basit bir göçmen kimliğinden sıyırıp, İslam'ın dini bir inanç olarak tanınmasını sağladı. Onun başarısı, İslam'ın temel öğretilerinden taviz vermeden Britanya toplumuna bunu adapte edebilmesidir.[25] Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti onun 1908'de İngiltere'den ayrılışına kadar çok geniş kitleler nezdinde hizmet verdi ancak Liverpool'dan ani ayrılışı, cemiyetin terkedilmesine ve varlığını sona erdirmesine sebep oldu ve akabinde de cemaat dağıldı. Bu zamandan 1914'e kadar Liverpool, Londra ve Woking, İngiltere'de İslam'ın bilinçli bir şekilde süregeldiği şehirler oldu, özellikle Hindistan'dan gelen iş adamları ve öğrenciler için önem teşkil etti.[26]

XX. yüzyılın başlarına geldiğimizde karşımıza çıkan bir başka ünlü İngiliz Müslüman, İngiltere'nin öncü özel okullarından biri olan Harrow'da eğitim görmüş Muhammed Marmaduke Pickthall'dür. Pickthall, 1917'de İslâm'ı kabul etti, Arapça öğrendi ve İngiltere'de Woking'te inşa edilen ilk caminin imamı oldu. Pickthall'ün İslâm'a yaptığı önemli bir katkı da, Kur'ân-ı Kerim'i İngilizceye çevirmiş olmasıdır. 1928'de *The Meaning of the Glorious Qur'an* (Muhteşem Kur'ân'ın Anlamı) adıyla basılan bu Kur'ân meâlinin yanı sıra,[27] *İslam'ın Kültürel Yönü* isimli kitabını da yayımladı. Londra'da İslamî Bilgiler Bürosu'nu kurdu ve *İslâmî Görüş* adlı dergiyi de çıkardı.[28]

II. Dünya Savaşı'nın ardından İngiltere'ye başlayan işçi akını buradaki Müslüman nüfusun artışında etkili oldu. Savaş sonrasında ekonomik durumları bozulan Hindistan (daha sonra Pakistan ve Bengladeş) gibi eski İngiliz sömürgelerinden gelen müslümanlar Birmingham, Manchester, Bradford, Bolton, Preston, Sheffield ve Halifax gibi sanayi şehirlerine yerleşerek işçi açığını kapattılar. Bu göç, 1950'1i yılların

[24] Yahya Birt, "Abdullah Quilliam: Britain's First Islamist?" (2008), http://www.yahyabirt.co.uk/?p=144 (15.10.2013)
[25] Geaves, *a.g.e.,* s. 287-288.
[26] Lewis, *a.g.e.,* s. 11.
[27] Farrukh I. Younus, "1000 Years of Islam in Britain", (06 December 2005), http://www.islamawareness.net/Europe/UK/1000years.html, (17.09.2014).
[28] Akyel, *a.g.e.,* s. 26.

sonlarındaki ekonomik krize kadar düzenli biçimde devam etti ve 1962'de çıkarılan göçmen yasasından hemen önce zirveye ulaştı. Müslüman göçmenlerin bir başka grubunu ise 1950'1erden itibaren göçe başlayan Kıbrıslı Türkler teşkil eder. Malezya, Batı Afrika, Fas, Yemen ve İran gibi ülkelerden gelenler de siyasi veya iktisadi sebeplerden dolayı buradaki Müslüman azınlığa eklenmişlerdi.[29]

XX. yüzyılda İngiltere, Müslüman dünyasının geniş bir kısmına hüküm sürmekte, çeşitli milletlerden kitleler halinde göç almakta ve insan akınına uğramakta idi. Hintli, Pakistanlı ve Bangladeşliler Birleşik Krallığa göç etmiş ve bu sayede camiler, okullar ve İslami dernekler açmışlardı. Az sayıda Afrikalı, Türkiyeli ve Orta Doğulu Müslüman göçmenler İngiltere'de yerleşik hale gelmiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda, hızlı sosyal değişim ve küreselleşmenin genişlemesi; insanların farklı dini düşünlere ilgisini artırmış ve bu sayede alternatif düşünce ve hayat tarzları gelişmiştir. Eski bir pop yıldızı olan Cat Stevens -şu an ki adıyla Yusuf İslam- bu dönemin bilinen ve İslam'ı tercih eden belki de en önemli üst sınıf mensubu kişidir. Cat Stevens Britanya'nın ilk İslami devlet ilkokulunu kurdu ve tüm dünyadaki hümanist ve hayırsever çalışmaları da destekledi. Burada zikredilmesi gereken bir diğer önemli isim ise, Hassan Gai Eaton ve İslam'ın gelişmesine akademik açıdan çok önemli katkıları olan Martin Lings'dir.[30]

İngiltere'de bir kısmı mahallî, bir kısmı ülke çapında, bir kısmı da milletlararası düzeyde 1000'den fazla kuruluş mevcuttur. Bunların çoğunluğu bir cami veya eğitim birimi etrafında oluşmuş ve küçük çaplı, mahallî niteliklidir. Bu kuruluşlar arasında Union of Muslim Organisations, United Kingdom Islamic Mission, Muslim World League, United Kingdom Council of Mosques (UKCM), Federation of Students' Islamic Societies (FOSIS), Islamic Foundation (IF), Young Muslims United Kingdom (YMUK), Islamic Cultural Centre and Central Mosque (ICC) ve Muslim Institute (MI) sayılabilir. Bunların yanında Müslümanların çoğunluğunca tasvip edilmeyen Islamic Party of Britain adlı siyasi bir parti, Müslümanlara yardım eden Muslim Aid ve lslamic Relief gibi hayır kuruluşları ve diğer bazı öğrenci cemiyetleri de mevcuttur. Dünya Müslüman Gençlik Teşkilatı, International Institute of lslamic Thought (IIIT) gibi milletlerarası kuruluşlar da İngiltere'de faaliyet göstermektedir. Bu sivil toplum örgütlerinin çoğu İngiliz kamuoyunda ve Müslümanlar arasında etkili olamamaktadır.

[29] Has, *a.g.m.,* s. 308.
[30] Ali Köse, *Conversion to Islam: A Study of Native British Converts,* London and New York, 1996, s. 25.

Böyle bir durumun ortaya çıkmasında, bahsi geçen kuruluşlarda yer alan kimselerin anavatanlarındaki dini, kültürel ve siyasi sürtüşmeleri buralara yansıtmaları, lider konumundaki kişilerin içinde bulundukları ortamın şartlarını ve İngiliz kültürünün yapısını yeterince bilmemeleri etkili olmaktadır. Dolayısıyla bunlar, hem bu ülkede doğup büyüyen çocuklarının taleplerine cevap verememekte, hem de İngiliz hükûmetleri nezdinde yeterli girişimleri gerçekleştirememektedir.[31]

[31] Has, *a.g.m.*, s. 308-309.

BİRİNCİ BÖLÜM

WILLAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM'IN HAYATI VE ESERLERİ

1. Hayatı

1. 1. Doğumu ve Ailesi

Doğu'da popüler olarak Şeyh Abdullah Quilliam olarak bilinen William Henry Quilliam, çevresi tarafından keskin zekâsı ile tanınan pek de neşeli olmayan bir beyefendidir. 10 Nisan 1856 tarihinde 22 Elliot Street Liverpool'da dünyaya geldi.[32] W. H. Quilliam'la 1891 senesinde görüşmüş olan *"Studies in Mohammedanism"* isimli kitabın yazarı J. Pool, "Mr. Quilliam zayıf, sivri yüz hatları olan, narin görünümlü, orta boylu, güzel sesli şirin bir adamdı. Sıcak, konuşkan ve hırslıydı."[33] değerlendirmesinde bulunmaktadır. W. H. Quilliam'ın babası Robert Quilliam, Isle of Man'in -İrlanda Denizi'nde bir ada- ana şehri olan Douglas'ta Drumgold Caddesi'nde doğmuş başarılı bir saat tamircisidir. Annesi ise iyi bir doktor ve hatip olan John Burrows'un kızı Harriet Quilliam'dır.[34]

Harriet Quilliam 3 Mart 1832'de Cheshire'de doğduğunda, Liverpool'da tanınmış bir hekim olan babası Dr. John Bamford Burrows hayatını kaybetti. 1854'te Robert Quilliam ile evlendi ve bu birliktelikten William Henry Quilliam ismini verdikleri evlatları dünyaya geldi. Harriet Quilliam, mensubu olduğu Metodist Kilise ile bağlantılı olarak dini çalışmalarda aktif bir rol aldı. Evlendikten sonra kendini, tek oğlunun eğitimine adadı ve Quilliam'ın ilmî mevzulara olan ilgisi, temasa geçtiği diğer kişiler tarafından fark edilen ve takdir edilen karakter özellikleri, onun dindar annesinin gayretli ve itinalı eğitiminin sonucudur. Harriet Quilliam oğlunun eğitimini iyi bir seviyeye taşımak için büyük çaba sarfetti ve onu döneminin en önemli hatipleri ve bilim adamları tarafından çeşitli konular üzerine verilen konferanslara götürdü. Bu Bayan Quilliam'ın sıkça yapmış olduğu faaliyetlerdendi. 1868'de Bayan Quilliam İngiliz İmparatorluğu'nda kötü bir ün kazanmış "C.D. Eylemleri"[35] nin yayılmasına direnme

---

[32] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 212; Quilliam'ın doğum tarihiyle ilgili olarak bkz. Ron Geaves, *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam,* Kube Publishing, 2010, s. 23.

[33] John J. Pool, *Studies in Mohammedanism: Historical and Doctrinal with a Chapter on Islam in England*, Westminster 1892, s. 399.

[34] Geaves, *a.g.e.,* s. 23-24.

[35] C.D. Eylemleri: Anglosakson kökenli sivil itaatsizlik (Civil Disobedience) kavramı akademik alanda çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Sivil itaatsizliğin meşruluğu konusundaki çalışmaları ile tanınan John Rawls'a göre sivil itaatsizlik, "yasaların ya da hükümet politikasının değiştirilmesini hedefleyen, kamuoyu önünde icra edilen (aleni), şiddete dayanmayan, vicdani, ancak yasal olmayan politik bir eylemdir." John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, (Çev. Yakup Coşar), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 56; Howard Zinn ise tanımı genişleterek sivil itaatsizliği "acil toplumsal hedefler uğruna, yasaların bilinçli ve

konusunda aktif bir rol aldı. 1872'de Harriet Quilliam, içkiden kaçınma reformasyonuna yardım amacıyla "Good Templar Order"[36] a katıldı ve çok geçmeden bu organizasyonun önemli ve ateşli bir üyesi oldu, aynı zamanda burada önemli mevkilerde yer aldı.[37]

Harriet Quilliam, tek oğlu W. H. Quilliam'ın doğduğu gün olan 10 Nisan'da Müslüman oldu[38] ve Hatice ismini aldı (1893).

Harriet Hatice Quilliam bu tarihten vefatına kadar İslam'ı gerçek manada anlamak, yaşamak ve anlatmak için büyük gayretler gösterdi. Oğlu William Abdullah Quilliam'ın çıkardığı *The Islamic World* isimli dergide çeşitli makaleleri yayımlandı, "Liverpool'dan Karadeniz'e" adlı makalesi bunların en önemlilerinden biridir. Abdullah Quilliam'ın annesi Harriet Hatice 11 Nisan 1901'de vefat etti. 70 yaşında yaşamını yitiren Harriet Hatice Quilliam uzun ve hayırlı bir hayat yaşadı. Onu tanıyan ve "müminlerin annesi" ünvanını ona veren İngiliz Müslümanlar tarafından hayatı boyunca hep saygı gördü. Onun vefatını H. Mustapha Leon,

> "Bilmek, saygı göstermek, sevmek ve sonra ayrılmak
> Birçok insan için hayatın manasını hissetmektir."
>
> dizeleriyle tarihe not düştü. [39]

Quilliamlar ailece Manx[40] kökenli idiler.[41] Quilliam Manx kökenli olduğu için gurur duyuyordu ve bunun bir göstergesi olarak "Liverpool Manx Topluluğu" nun başkanı ve aktif üyesi olarak görev aldı. Isle of Man'in başlıca gazetesi olan *"The Manxman",* Quilliam'ın "Liverpool Manx Worthies" (Liverpool Manx Cemiyeti ileri gelenleri) başlığı adı altında bir biyografisini basarak burada Quilliamların soyunun üç yüz yıl öncesine kadar dayandığı bilgisini verir. Bu makaleye göre 1571'de Quilliam'ın

---

hedeflenmiş ihlali" olarak tanımlamıştır. Rawls, a.g.m., s. 56; Diğer bir tanım ise, "hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto edimi" şeklindedir. Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik,* 2. Basım, Afa Yayınları, İstanbul 1996, s. 130.

[36] XIX. yy'da alkollü içeceklere katı kurallarla karşı çıkan ve içki karşıtı bir dernek olarak kurulan ve asıl adı "International Organisation of Good Templars (IOGT)" olan dernek kardeşlik cemiyetlerinden biri olarak yapılanmasını masonluğu model alarak yapmış ve masonlarla çok benzer ritüeller, ayinler ve kıyafetler kullanmıştır. Bkz. David M. Fahey,"Good Templars (İOGT)", *Alcohol and Temperance in Modern History: An International Encyclopedia,* I, s. 268.

[37] The Islamic World, November 1898, Volume VI, No. 67, s. 189-190.

[38] Yaqup Zaki, "The Apostle of Merseyside", *The Shadow of the Crescent: Islam in Britain, 1770-1918,* (Chapter 24), tamamlanmamış kitap. Zaki "Britanya'da İslam" adlı tamamlanmamış bu eserinde İngiltere'de İslam'ın tarihçesini anlattığı gibi kitabının 24. Bölümünü W. H. A. Quilliam'ın hayatı ve faaliyetlerine ayırmıştır.

[39] The Islamic World, November 1898, Volume VI, No. 67, s. 189-191.

[40] Manx: İrlanda'nın Isle of Man isimli adasında (Adam Adası) yaşayanlara verilen eski bir soyun ve bu soya ait dilin ismidir.

[41] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

dedelerinden Sir Robert Quilliam, I. Elizabeth[42] tarafından bir sorguç ile ödüllendirildi. 1678'de yine dedelerinden John Quilliam'ın adanın bir yönetim organı olan "House of Keys" de bir üye olduğu bilgisi veriliyor. W. H. Quilliam'ın, büyük amcası olan John Quilliam Copenhagen Savaşı'nda gösterdiği başarılar Lord Nelson'ın dikkatini celbetmiş ve bunun üzerine Trafalgar Savaşı'nda da subay olarak onunla birlikte savaşmıştı. Bütün bunlar Quilliam için gurur vericiydi. Aynı zamanda John Quilliam da "House of Keys" in bir üyesiydi ve 1817'de öldüğünde adaya defnedildi.[43]

1861 nüfus sayımı kayıtlarına göre Quilliam'ın ailesi, Robert Quilliam adına kayıtlıdır. Bu kayıtlara göre baba Robert Quilliam meslek olarak tüccarlık yapmaktadır. Robert Quilliam Harriet Hanımla evlidir ve 4 yaşında bir oğulları vardır. 1881 nüfus kayıtlarında ise meslek olarak Robert Quilliam'ın saat üreticisi olduğu bilgisi verilmiştir. Meslekteki bu değişimin sebebi bir saat üreticisi olan W. H. Quilliam'ın dedesi Samuel Quilliam'ın 1874'teki ölümüne dayanmaktradır. Samuel Quilliam'ın vefatının ardından baba mesleği Robert Quilliam'a geçmiştir.[44]

1. 2. Eğitimi ve Yetişmesi

William Henry Quilliam ilk çocukluk yıllarını Isle of Man'de geçirdi ve ilk tahsilini de yine burada King William's College'de tamamladı.[45] Daha sonra Quilliam, Wrexham'daki Grove Park School'da yükseköğrenimine başladı ve Mount Street'teki Liverpool Enstitüsünde de eğitim gördü. Quilliam burada birçok ödül alan ve onur sertifikaları olan başarılı bir öğrenciydi. Buradaki eğitimi boyunca her yıl birçok ödül ve sertifikalar kazanarak bir yazar olarak da ün yaptı. Bu ödüller arasında Kraliçe Viktorya adına verilen "Jeoloji Ödülü" de bulunmaktadır. Kraliçe adına verilen bu ödül South Kensington'da bulunan "Bilim ve Edebiyat Bölümü" (Science and Art Deparment) tarafından verildi.[46] Quilliam'ın ilgi alanı ve gözde konuları jeoloji ve zoolojidir. Quilliam Müslüman olduktan sonra büyük bir kütüphane açtı ve bu kütüphanede jeoloji

[42] I. Elizabeth, Henry VIII ile Anne Boleyn'in kızı olarak 7 Eylül 1533 tarihinde Greenwich'de dünyaya gelmiştir. 17 Kasım 1558 tarihinden 24 Mart 1603 olan ölüm tarihine kadar İngiltere ve İrlanda kraliçesidir. İngiltere tarihinde Elizabeth dönemi olarak anılan hükümdarlığı sırasında siyaset, ticaret ve sanatta ülkesinin Avrupa'nın en büyük güçlerinden biri olmasını sağlamıştır. Bkz. E. A. Livingstone, "Elizabeth I", *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church,* Oxford University Press, Oxford 2006, s. 193; Ayrıca bkz. "Elizabeth I", *Ana Britannica,* VIII, s. 141-142; "Elizabeth I", *Büyük Larousse,* VII, s. 3645.

[43] Geaves, *a.g.e.,* s. 24-25; Robinson-Dunn, Diane, The Harem, Slavery and British İmperial Culture: Anglo Muslim Relations in The Late Nineteeth Century, Manchester University Press, Manchester 2006, s. 162; The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 215.

[44] Geaves, *a.g.e.,* s. 23.

[45] "Quilliam, William Henry Abdullah", *Who's Who, 1908,* A. & C. Black Publisher, London, s. 1506-1507.

[46] Geaves, *a.g.e.,* s. 23; The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 212; Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

türlerine dair büyük bir koleksiyon oluşturdu. Bu hususla ilgili olarak Quilliam'ın biyografisinin yer aldığı, 1896 yılında yayımlanan *The Islamic World* isimli dergide:

> "…onun jeoloji incelemeleri ispat etmektedir ki geçmiş uzun yıllar boyunca yaşadığı yerde küçük bir hayvanlar koleksiyonu vardı. Bu koleksiyonda evcil kurtlar, tilkiler, çakallar, maymunlar, keseli sıçangillerden bir memeli türü olan opossum ve timsahlar bulunmaktaydı. Bu hayvanların maceraları onun yaşadığı yerdeki komşuları için eğlenceli hikâyelerle doludur."[47]

denmektedir.

Quilliam'ın oluşturduğu bu kütüphanede jeolojinin yanı sıra ilahiyat, bilim ve hukukla ilgili iki binden fazla kitap vardı. Quilliam Isle of Man'in antik tarihiyle ilgili tanınmış amatör bir bilim adamı ve önde gelen bir jeolojistti. Aynı zamanda onun doğa tarihine olan ilgisi evinde özel bir hayvanat bahçesi oluşturmasına kadar gitti.[48]

Önemli bir ticaret merkezi olan Liverpool'da Quilliam'ın ailesi geleneksel saat yapım sanatını devam ettirmesine rağmen o, hukuk alanında kendisine bir kariyer belirledi ve bu işinde başarılı olarak isim yaptı. Hukuk okurken gazeteciliğe de başlayan Quilliam'ın *The Liverpool Mercury*, *The Albion*, *The London Globe* ve *The Lantern* gibi gazetelerde makaleleri yayımlandı. Daha sonradan belediye başkanı olan Alderman William Ratcliffe'in yanında hukuk satjerliğine başladı.[49] Quilliam 1878 de yüksek yargı mahkemesine avukat olarak kabul edildi, daha sonra mesleğini icra etmeye başladı. Uzmanlık alanı daima avukatlık oldu. Quilliam avukatlık mesleği hayatı boyunca çok ilginç ve önemli davalarla ilgilendi. Namı kara doktor olarak da bilinen "Ethens de Tomanzie" ye avukatlık yaptı. Quilliam bu kişiyi iflas mahkemesinin (Bankruptcy Court) yoğunluğu içinde savundu. Aynı kişi bir cinayetle suçlandığında da Chester'daki Kaza Mahkemesi'nde (Chester Assizes) savunmasını yaptı. Londra kulesi Westminister resmi binası ve parlemento binalarını havaya uçurma girişiminde bulunan Burton ve Canningham dinamitçilerini de savundu. Bu dava görülürken ilginç bir polis hatası olarak Quilliam bir dinamitçi olduğu zannıyla tutuklandı ve birkaç saat gözaltında tutuldu. O aynı zamanda bir avukat olarak açık denizlerde kaptanlık yapan bir Hindistanlının karıştığı Bolton Street cinayeti ile de ilgilendi. Daha sonraki yıllar Ansonia olarak ünlenmiş yapmacık boşanma davasındaki etkili savunmasıyla ve

[47] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 215.
[48] Geaves, *a.g.e.*, s. 35-36.
[49] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

Redcross Street cinayeti sorumlusu William Miller'in hukuki danışmanlığıyla başarılı bir avukat portresi çizdi.[50]

Quilliam hukuk alanındaki bu deneyimlerini The Stipendiary Court, The County Court, The Corener's Court ve The County Magistrates' Court gibi bazı banliyö mahkemelerinde günde 12-14 davaya bakarak kazandı.[51]

Quilliam aynı zamanda çalışanların haklarını savunarak Liverpool'daki çeşitli sendikaların liderliğini yaptı. O "Lancashire Deniz Balıkçıları Kurumu" (Lancashire Sea Fishery Board) nun resmi avukatıydı. Ayrıca birçok ticari birliğin avukatlığını yaparak bazı sendikalara da hukuk danışmanlığı yaptı. Bunlar arasında "Mersey Railway Quay" ve "Carters Union", "The Operative Bakers Union" ve "The Upholsterers and Coppersmiths Societies" gibi kurumlar sayılabilir.[52] Quilliam 1897'de daha önce Liverpool'un ilk belediye başkanı olarak seçilmiş olan Sir John Houlding J.P.'nin istifası üzerine 8000 üyeli "Mersey Railway Quay" ve "Carters Union" ın başkanı seçildi.[53]

Quilliam bu dönemde liberal bir fikir yapısına sahipti. Bulduğu her fırsatta Amerika'daki zencilere karşı yapılan kötü muameleleri eleştirmekten geri kalmadı. Lordlar Kamarası'ndaki tüm Anglikan Piskoposlarının köleliğin kaldırılmasına karşı oy kullandıklarını gözlemleyen Quilliam, İngiltere'deki kiliselerin bir önceki yüzyılda olduğu gibi köleliği desteklemesini kınadı.[54]

Quilliam'ın yakın arkadaşlarından biri olan Henri de Leon *"Yoğun Bir Yaşam Öyküsünden Bazı Kesitler"* adı altında kaleme aldığı Quilliam'ın gençlik yıllarını anlattığı yazısında Quilliam'ın bu dönemde birçok sosyal aktivite de bulunduğunu ve yoğun bir programa sahip olduğunu yazdı. Quilliam'ın katılmış olduğu sosyal aktivitelerden birisi, daha yedi yaşındayken büyük annesi Marry Quilliam'ın götürdüğü ilk alkol karşıtı (Temperance Movement) harekettir. Quilliam bu önemli olayın hayatı için bir dönüm noktası olduğunu hatıralarında şu cümlelerle anlatmaktadır:

> "Metodist kilisesine ait Russel Street Chapel'in altında bulunan okul odasında düzenlenen Band of Hope (Umut Topluluğu) buluşmasına götürüldüm. Orada hiçbir zaman sarhoşluk veren

[50] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 213.
[51] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[52] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 215.
[53] The Crescent, 17 Nowember 1897, Volume X, No. 253, s. 729.
[54] Geaves, *a.g.e.*, s. 29.

içecekleri içmeyeceğime dair bir söz verdim, Allah'a şükrederim ki bu sözümden hiçbir zaman dönmedim."[55]

Quilliam Temperance (alkol karşıtı) aktiviteleri doğrultusunda Kensigton, Fairfield, Parliament Fields, Toxteth, Foley Street, Kirkdale ve The North Bethel Methodist Church'de etkin bir rol oynadı ve 1875 yılında "Good Templars" ın Doğu Liverpool Kongresine sekreter olarak seçildi. Quilliam bu zaman diliminde "Lodge Deputy of the Hope of Kensington" delegesi, "Kensington Working Men's Concerts" sekreteri, "Fairfield Juvenile Temple" nin yöneticisi ve "The Liverpool Permessive Bill Association" ın aktif bir üyesi olarak bir takım görevlerde bulundu, aynı zamanda "The Liverpool Temperance" ve "Band of Hope Union" ın faaliyetlerinde de aktif bir şekilde yer aldı.[56] O, 1886 sonlarına doğru The Vernon Temperance Hall'ü açtı.[57] Quilliam'ın genç yaşta kendi mesleğini de başarılı bir şekilde icra ederek bu kadar çok faaliyet içerisinde bulunması onun çalışkan ve üretken bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

1. 3. Evliliği ve Çocukları

Quilliam resmi olarak üç evlilik yaptı. Ama resmi evliliklerinden önce 1881 yılında Paris'te tanıştığı Louise adlı bir kadınla (daha sonradan Ruoy de l'Abaderre kontesi olan) kaçamak bir ilişki yaşadı. Bu ilişki neticesinde Louise'den Laetitia (1882-1932) isminde evlilik dışı bir kızı oldu.[58] Quilliam 19 yaşındayken resmi olarak 3 Mart 1875'te Hannah Hope-Johnstone ile nişanlandı ve dört yıl sonra 2 Temmuz 1879'da, Liverpool'da Laurel caddesinde bulunan Fairfield Wesleyan Chapel'de evlendi. Bu evlilikten dört çocukları dünyaya geldi. Robert (Ahmed) 1 Eylül 1879'da, Elizabeth 21 Kasım 1881'de, Harriet 15 Ağustos 1883'te (Quilliam İspanya ve Fas ziyaretlerinde bulunduğu sırada) ve son olarak William Henry (Bilal) 20 Nisan 1885'te doğdu. İlk üç çocuğu annelerinin babası tarafından vaftiz edildi ama son çocuğunun resmi olarak Hristiyan dinine girdiğine ait kanıt yoktur. Quilliam sonra vefat eden yakın arkadaşı Henri de Leon'un dul kalan karısı ile evlendi. Ancak bu evlilik 18 Kasım 1909'da 52 yaşında vefat eden Quilliam'ın karısı Hannah'ın ölümünden önce yapılmıştı.[59] Quilliam'ın evlendiği bu kişinin ismi Edith Miriam Leon'dur.[60] Quilliam son olarak Liverpool Tiyatrosu'nda sahne alınan oyunlarda şarkıcı ve dans grubu üyesi olan Mary

[55] The Crescent, 16 May 1900, Volume XV, No. 383, s. 307; Geaves, *a.g.e.*, s. 26.
[56] The Crescent, 16 May 1900, Volume XV, No. 383, s. 307-310.
[57] Geaves, *a.g.e.*, s. 60.
[58] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[59] Geaves, *a.g.e.*, s. 52.
[60] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

Lyons'la evlendi. Quilliam onunla genç bir avukatken ilişkiye girdi ve Quilliam Mary Lyons'a kendisini avukat yanında çalışan bir memur olarak tanıttı. Mary onun gerçek mesleğini bir gün ofisine çağrıldığında keşfetti. Quilliam o zamana kadar Mary Lyons'la İslam hukukuna göre birkaç yıldan beri evliydi. Quilliam daha sonraları onun dileğine uygun olarak, resmi karısı Hannah'ın ölümünden sonra, Mary ile resmen nikâhlandı.[61] Quilliam'ın Mary Lyons ile resmi olarak bu evliliği 1910 yılında Preston Registry Office'de gerçekleşti.[62]

Yıldız Sarayı'na yazılan 17 Mart 1904 tarihli belgede Mary Lyon'la ilgili olarak Korfu Başşehbenderi Kamil, Quilliam'ın bir aktrisle gayrimeşru bir ilişkiye girdiği ve aktrisin kendisini mahkemeye verme tehdidi karşısında Müslüman olarak kadını nikâhı altına aldığı[63] bilgisini vermektedir. Bu bilginin ne kadar doğru olduğu bilinmemektedir, fakat bu dönemde Quilliam'ın Müslüman olduğu bilgisine sahibiz. Quilliam Müslüman olmasına rağmen İslam inancına aykırı bir davranışta bulunur mu bunu bilemeyiz ama Mary ile dini nikâh kıyması ve Mary'nin İngiltere şartlarında geçerli olmayan bu durumu kabullenmesi onun da Müslüman olduğunu ve gayrimeşru bir ilişkiye girmeyeceği kanaatini uyandırmaktadır.

Quilliam İslam hukukuna uygun bir şekilde yaptığı bu evliliğinin meşru sayılması ve çocuklarının nesebinin sahih olduğunun kabulüne dair Osmanlı Liverpool Başşehbenderliği'ne bir dilekçe vererek Osmanlı Devleti'nin Meşihat makamından bir fetva istedi. Abdullah Quilliam 11 Mayıs 1900 yılında Liverpool Başşehbenderliği'ne verdiği dilekçede, 21 Eylül 1883 yılında Mary Lyon (Meryem) ile ebeveynlerinin izin ve gözetiminde nişanlanarak kendi arzularıyla evlendiklerini bildirdi. Bu yazıda evliliğin yapıldığı zaman diliminde Liverpool'da veya İngiltere'de teşekkül etmiş herhangi bir İslam cemaati veya nikâh kıymada salahiyeti olan kadı, hoca, imam ya da şeyh olmadığından bu evliliğin kayıt ve tescil edilemediğini ifade etti. Aynı zamanda İngiltere medeni hukukuna göre bir kimsenin bir kadınla ancak Hristiyan âdet ve usullerine göre nikâh kıyabileceğini, bu kurallar gereğince de İslam hukukuna uygun bir şekilde Müslümanlar arasında yapılan nikâhların kabul olunmadığını söyledi. Quilliam Mary Lyon (Meryem) ile İslamî kurallara uygun bir şekilde 21 Eylül 1883 yılında yaptığı bu nikâh esnasında Cemalettin Neccari Caferi isimli şahsın şahit olarak hazır bulunduğunu ve diğer şahitlerin ise vefat ettikleri bilgisini verdi. Quilliam Liverpool

[61] Geaves, *a.g.e.*, s. 52-53.
[62] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[63] BOA, Y. PRK. EŞA 45/51, 1321-Z-29.

Başşehbenderliği'ne gönderdiği yazıda bu evlikte İslam'ın belirlemiş olduğu kurallar çerçevesinde karı koca olarak sorumluluklarını bilip yerine getirdiklerini ve şuana kadar geçen süre zarfında hem Liverpool ahalisinin hem de Liverpool İslam Cemiyeti üyelerinin kendilerini karı koca olarak bildiklerini ve böylece kabul ettiklerini de bildirdi. Bununla birlikte Abdullah Quilliam yapılan bu evlilikten altı evladının dünyaya geldiğini söyledi. Bu çocukların doğum tarihleriyle birlikte isimlerini şu şekilde verdi: Neul Meryem (28 Ocak 1885), Leyla Ayşe (7 Aralık 1886), Henry Muhammed (14 Ocak 1888), Fatıma Züleyha (28 Mayıs 1890), İsmail (15 Ekim 1896'da doğmuş, 7 Kasım 1896'da vefat etmiştir.) ve son olarak Habibe'dir (24 Mayıs 1897). Abdullah Quilliam'ın Liverpool Başşehbenderliği'ne verdiği dilekçe de beyan ettiği bilgilerin doğruluğuna İsmail Recep, Cemaleddin Neccari Caferi, Şaban Süleyman, H.Nasrullah Waron ve Velid Feridun Priston'da imza atarak şahitlik ettiler.[64]

Quilliam, bilinen dördüncü ve son evliliğini Edith Miriam Léon ile yaptı. Quilliam'ın eşlerinden biri olan Edith Miriam Léon, Quilliam'ın vasiyetnamesinde ismi zikredilmediği gerekçesiyle duyduğu üzüntü ve kızgınlıkla eşinin ölümünden sonra Quilliam'ın Sussex'te bulunan tek katlı evini kundaklamakla suçlandı. Kundaklama neticesinde çıkan yangında Quilliam'ın nişan ve madalyaları, bir servet değerindeki kitapları, Sultan II. Abdülhamid tarafından Quilliam'a hediye edilen Hereke halıları ve Quilliam'ın dedelerinden kalma pek çok kıymetli eşya da yok oldu.[65]

1. 4. Müslüman Olması

Reform hareketleriyle birlikte İngiltere'de ortaya çıkan çeşitli dini düşünceler ve mezhepler İngiliz toplumunu derinden etkilemiştir. XVIII. yüzyılda toplumda dini hoşgörü geliştirilmeye çalışılmışsa da, ortaya çıkan felsefi ve bilimsel düşünceler farklı din anlayışlarına ve teolojik çatışmalara neden olmuştur. Kilise içinde ve dışında gelişen siyasi ve dini hareketler ise bu çatışmaları daha da körüklemiştir. Bu dönemde iki önemli dini akım, İngiliz toplumu üzerinde etkili olmuştur. Bunlardan biri Deizm[66],

[64] BOA, Y. PRK. A. 12/54, 25/C/1318; BEO 1566/117447, 25/C/1318; BEO 1604/120299, 14/N/1318.
[65] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[66] Deizm: Vahiy ya da bir kilise öğretisi aracılığıyla edinilmiş her türlü dinsel bilgiye karşı çıkan, buna karşılık belirli bir dinsel bilgi bütününü herkesin doğuştan taşıdığını ya da us yoluyla elde edebileceğini savunan görüştür. Deizm XVII. ve XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde geliştirilen bir doğal din sistemidir. Bu görüşe göre Tanrının yaratıcılığına inanılmasına rağmen, yaratılan varlığın kaderinin Tanrı tarafından belirlenemeyeceği ifade edilmektedir. Deizm veya Yaradancılık, mantık ve doğal dünyaya dair gözlemlerin kaynağını oluşturduğu; dini bilgiye dolaysız biçimde sadece akıl yoluyla ulaşılabileceği ilkesini esas alan, bu sebeple vahiy ve esine dayalı tüm dinleri reddeden tek Tanrı inancıdır. Bkz. E. A. Livingstone, "Deism", *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church,* Oxford University Press, Oxford 2006, s. 167; Ayrıca bkz. Mehmet S. Aydın**,** *Din Felsefesi,* Selçuk Yayınları, İstanbul 1994, s. 173-178; "Yaradancılık", *Ana Britannica,* XXII, s. 334.

diğeri ise Metodizm[67]'dir.[68] Metodizm, XVIII. yüzyılda İngiltere'de ve İngiliz toplumunun ihtiyaçlarından ortaya çıkmış bir harekettir. Bu hareketin önderleri, hiçbir zaman İngiliz Kilisesinden ayrılmayı düşünmemişler ve bu kiliseden ayrı olduklarını söylememişlerdir. Zaten Metodist hareket doğrudan bir dini hareketten daha çok sosyal bir topluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda sanayinin gelişmesi, bunun neticesinde yeni kentlerin ortaya çıkışı ve bu kentlerde yaşayan insanların dini ihtiyaçlarının karşılanamaması, Metodizm'in ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır.[69]

Quilliam Liverpool'da orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldiğinde ailesinin Metodizm'le ve alkol karşıtı akımla bağlantıları mevcuttu. Bu durum onu her iki akıma da yakınlaştırdı.[70]

Quilliam Metodist olarak yetişti. Charles Beard[71] adlı Üniteryan[72] bir papazın etkisi altına girdi. Quilliam'ın doğduğu şehir olan Liverpool, dünya deniz ticaretinin % 40'ının buraya ait olduğu kozmopolit bir yapıya sahipti. Liverpool'un bu kültürel çeşitliliğine ilaveten ahlaki, kültürel ve dini yozlaşmayla karşı karşıya kalması Quilliam'ın ruh halinin bozulmasına ve bir arayış içerisine girmesine sebep oldu. Quilliam'ın bu ruh halinin iyice bozulmasında mesleğinden kaynaklanan yoğun çalışma hayatı da etkili oldu. Bu durum onun sağlığının bozulmasına sebep oldu ve bu nedenle doktorların tavsiyesi üzerine seyahat etmeye karar verdi. Quilliam 26 yaşlarındayken seyahat amaçlı yurt dışına çıktı. Evvela Fransa sonra da Cezayir'e gitti. Daha sonra

[67] Metodizm: XVIII. yüzyılda İngiltere Kilisesi'ni yeniden canlandırmak amacıyla John Wesley tarafından kurulan hristiyan tarikatı. 1738'de Anglikan rahibi olan John Wesley'in İngiliz kilisesinin ihmal ettiği ve toplumun dışladığı kişilere açık alanlardaki vaazları neticesinde ortaya çıkmış ve daha ziyade İngiliz Kilisesi içerisinde bir tür alt grup oluşturmuşlardır. Dini olmaktan daha çok sosyal içerikli bir topluluk olan bu grup 1744 yılında yapılan ilk Metodist konferans ile ülke çapında bir akım haline gelmiştir. Bir din "uyanış"ı gerçekleştirmeyi amaçlayan (nitekim bu "uyanı" tüm Anglosakson dünyasına hızla yayıldı) metodizmin özellikleri, hristiyanlığa yaraşır biçimde yaşama kaygısı, kitlelere (özellikle işçi çevrelerine) İncil öğretisinin aşılanması, ibadet biçimlerine karşı kayıtsızlık ve laiklerin de dini işlevler yapabileceğinin kabulü demek olan "evrensel rahiplik" olarak belirlenebilir. Bkz. E. A. Livingstone, "Methodizm", *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 383-384; Bayram Polat, *Metodist Kilisesi Hakkında Bir Araştırma,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 22-24; "Metodizm", *Ana Britannica*, XVI, s. 8-9; "Metodizm", *Büyük Larousse,* XVI, s. 8074.

[68] Polat, *a.g.t.,* s. 68.

[69] *A.g.t.*, s. 31-33.

[70] Humayun Ansari, "The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam (1856-1932), *Arches Quarterly*, Volume 2, (2008), s. 47.

[71] Charles Beard: Üniteryan vaiz, bilim adamı ve dergi editörüdür. 27 Temmuz 1827 yılında İngiltere'nin Manchester şehrinde doğdu. 1864'ten 1867'ye kadar The Theological Review adlı yayın organını düzenledi ve içeriğinde reformcuların eserinin teolojik taraflarından ziyade insani taraflarını vurguladığı reformasyon üzerine 1883 yılında bir dizi konferanslar verdi. Bkz. E. A. Livingstone, "Beard, Charles", *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 56.

[72] Üniteryanizm: Tanrının birliğini vurgulayarak Hz. İsa'nın Tanrı olduğu dogmasına ve hristiyanlıkta imanın temel öğelerinden biri olan Kutsal Üçlü birlik (baba, oğul ve kutsal ruh) öğretisini reddeden bir hristiyan akımdır. XVI. ve XVII. yüzyılda Macaristan ve dolaylarında ortaya çıkmıştır. İncil'de İsa'ya atfedilen oğul (Tanrıoğlu) ünvanını mecazi olarak tanımlarlar. Bkz. E. A. Livingstone, "Unitarianism", *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 605-606; "Üniteryanizm", *Ana Britannica,* XXI, s. 505-506.

herkesin ittifakla üzerinde durduğu, ihtida etmiş olabileceği Fas'a seyahat etti. Quilliam'ın ihtidasına (Müslüman olmasına) sebep olan ne bir kitap ne de bir kişiydi, Quilliam farklı kültürlerden etkilenerek Fas'ta ihtida etti. Quilliam'ın sağlığının bozulması üzerine doktorlar ona dinlenmek için Cebelitarık'a gitmesini tavsiye etti. Bunun üzerine Quilliam Cebelitarık'a ve oradan da botla Tangerine'ye (Tanca) geçti. Quilliam'ın burada İslam'ı bir din olarak benimsemesinde, İngiltere'yi etkilemiş ahlaksızlıkların hiçbirinin olmaması (ne meyhane ne de sokak serserileri) etkili oldu. Quilliam, 1925'te Kahire'de Genç Müslümanlar Cemiyeti'nde yaptığı konuşmada, ihtida ettiği yerin Tangerina Caffe olduğunu ve orada abdest alıp namaz kılan hacıları görerek bundan etkilenip İslamiyet'i benimsediğini ifade etti. Quilliam'a Tanca'da Hacı Abdullah adında birisi İslam'ı tanıma konusunda yardımcı oldu.[73]

Quilliam'ın İslam'ı nasıl seçtiğine dair *Ulema-i İslamiye'ye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* adlı eserin "Müellifin Tercüme-i Halinden Bir Nebze" başlığı adı altında bahsedilmektedir. Burada Quilliam'ın 1883 yılında şiddetli rahatsızlığından dolayı bir seneye yakın sağlık problemi yaşadığı ve bu sebeple doktorlar tarafından İspanya'nın güney bölgelerine gitmesi tavsiye edildiği yazmaktadır. Bunun üzerine Quilliam Cebelitarık'a oradan da Tanca'ya geçerek bir müddet burada ikamet etti. Quilliam Tanca'da bir taraftan İslam dininin güzelliklerini, ahlakını ve Müslümanların dinlerine olan samimiyetini müşahede ederken, diğer taraftan İslam inanç esasları hakkında bilgi edindi. Quilliam'ın İslamiyet hakkında ilmi arttıkça İslam'a olan teveccühü de arttı. İngiltere'ye dönünce evvela Kur'ân'ın İngilizce bir tercümesini alarak onu dikkat ve ciddiyetle okuduğu gibi, İslamiyetle alakalı eline geçen kitapları da inceledi. Bu araştırma ve incelemeleri neticesinde İslam dininin şek ve şüpheden uzak hak din olduğuna kanaat getirdi. Bununla beraber İslam'ı kabulde acele etmeyerek diğer semavi dinleride araştırdı. Bu hususstaki araştırmaları onu İslam dininin yegâne hak din olduğu kanaatine daha da yakınlaştırdı. Bunun üzerine Quilliam İslam'ı kabul etmeye karar vermiş ise de kalabalık bir aile reisi olması ve diğer maddi meşguliyetleri onun bu kararını tatbik etmesini geciktirdi. Quilliam'ın bu hususstaki ciddiyetini farkeden dostları ona eğer Hristiyanlık'taki teslis inancını tasdik etmiyor, bu düşüncenin yanlışlığına inanıyorsan Hristiyanlığın teslisi reddeden, Tanrı'nın birliğine

[73] Zaki, *a.g.e.*, ch.24; Quilliam'ın hastalıktan mütevellit doktorların hava değişimi tavsiyesi üzerine Fas'a gittiğine dair bkz. Kadir Mısıroğlu, *Bir Mazlum Padişah: Sultan II: Abdülhamid*, İstanbul 2007, s.188; Eric Germain, "Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of an International Muslim Public Opinion at the Turn of the Twentieth Century", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 27, No. 1, Maryland 2007, s. 126.

inanan mezhebini kabul et tavsiyesinde bulundu. Buna mukabil Quilliam bu şekilde bir tercihte bulunamayacağını tam ve doğru bir şekilde tevhid inancını anlatan ve savunan İslam'ı benimseyip Hristiyanlığı terk etmekten başka çaresinin olmadığını ifade etti. Quilliam bundan sonra İslam'ı kabul ettiğini ailesiyle ve yakın çevresiyle paylaştı. Çevresi onun Müslüman oluşunu evvela alay konusu haline getirdi daha sonra da delirdiğini iddia ettiler fakat Quilliam onların bu alaycı tavırlarına ve asılsız ithamlarına zerre kadar ehemmiyet vermeyerek İslam dini hükümlerine uygun bir şekilde yaşamaya başladı ve çevresini İslam dinine davet etmekten geri durmadı.[74]

Quilliam Tanca'da kaldığı süre zarfında Yahudi asıllı bir Müslüman olan Musa adında bilgili bir kimseyle tanıştığını ve onunla İslam üzerine sohbetler ettiğini, bu vesileyle İslam'ı yakından tanıdığını ifade etmiştir.[75]

Quilliam Fas'ı ziyaretinden sonraki ilk ifadesinde Müslümanların dinlerine olan aşırı bağlıklarına hayran kaldığını söyledi. Aynı zamanda İslam'ın olmadığı Büyük Britanya şehirlerinde yaygın olan ahlaksızlığı da esefle kınadığını belirtti. Daha sonra Quilliam boş zamanlarını, Kur'an'a bağlılıkla çalışmaya adadı ve karşılaştığı her şeyi artıları ve eksileriyle birlikte değerlendirerek en sonunda İslam'ın dünya üzerindeki en iyi din olduğuna ikna oldu. Kendisinde inancın cesaretini bularak resmi bir şekilde Hristiyanlıktan Müslümanlığa dönüş yaptı.[76] Aslında Quilliam İslam'ı kabul etmeden önce diğer dinleri de iyice araştırdı. Bu araştırmalar neticesinde diğer dinlere olan vukufiyeti ve ilmi arttıkça İslam'ın yegâne hak din olduğuna inancı arttı.[77] Bu araştırmalar neticesinde Quilliam;

> "Tanca'dan ayrılana kadar incelemelerimde zaten İslam'ın takipçisiydim ve onun gücüne gönüllü teslim olaraktan doğru ve en iyi din olduğuna karar verdim. Ve İngiltere'ye döner dönmez artık görevim insanları İslam'a davet etme yollarını araştırıp bulmaktı."[78]

diyerek Liverpool'a döndüğünde İslam dinini şevkle yaymaya çalıştı.

Quilliam'ın 1883'teki Fas seyahati üç ay sürdü. Bu gezinin sonucu olarak İslam inancından etkilendi. 1887'de resmi bir şekilde Hristiyanlığı reddedip kendisinin bir

---

[74] William Henry Abdullah Quilliam, *"Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı"*, (trc. Aksekili Ahmed Hamdi), İstanbul 1332, s. 6-8; Tevfikizade İsmail Tevfik, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları,* İstanbul 1326, s. 5.
[75] Mısıroğlu, *a.g.e.*, s. 188; Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[76] Pool, *a.g.e.*, s. 395.
[77] Quilliam, *Dîn-i İslam ve İslamiyet'in Başlıca Kavâ'id-i Esâsiye-i İ'tikadiyesi Hakkında Ma'lûmât-ı Mücmele* (trc. Mahmûd Es'ad Seydişehrî), İzmir 1314, s. 9; Zaki bu doğrultuda George Sale'nin Kur'an-ı Kerim tercümesini ve Thomas Carlyle'ın "On Heroes, Hero Worship and the Heroic in History" adlı eserlerini okuduğunu söyler. *A.g.e.*, ch. 24; Mısıroğlu, *a.g.e.*, s. 188. Mısıroğlu Carlyle'ın kitabının ismini "Hero's and Hero's" olarak vermiştir.
[78] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

Müslüman olduğunu ilan etti.[79] Quilliam 16 Ekim 1929 tarihinde hazırladığı vasiyetnamesinde ise İslâm dinini 1882 yılında kabul ettiğini bildirmiştir.[80] Germain, Quilliam'ın 1887 yılında, resmi bir şekilde Abdullah adını alarak kendini Müslüman olarak ilan ettiğini ve Liverpool'da bir Müslüman topluluğu kurduğunu söyler.[81] Geaves ise Quilliam'ın 1882-1887 yılları arasında Kuzey Afrika'ya birkaç ziyaret düzenlediğini ama 1887 Fas ziyaretinden sonra Müslüman olmaya karar verdiğini ve 1888 yılında 32 yaşında Liverpool medyasında bunu ilan ettiğini ve adını Abdullah olarak değiştirdiğini söyler.[82] M. Recai Çiftçi ise Quilliam'ın ihtida tarihinin kendince en makul tarihin 1884 olduğunu iddia eder.[83] Ancak bu görüşe katılmamız mümkün değildir. Çünkü bizzat Quilliam kendisi hayattayken neşrettiği *The Islamic World* isimli dergi de isimsiz yayınlanan biyografisinde resmen ihtida ettiği tarihi 1887 olarak vermiştir.[84] Eğer bu tarih yanlış olsaydı mutlaka Quilliam daha o dönem de bir şekilde bu hatayı düzeltirdi kanaatindeyiz. Vasiyetnamesinde belirttiği 1882 tarihi ise kanaatimizce Müslüman olmaya karar verdiği ama resmen ilan etmediği tarih olduğu yönündedir.

Quilliam İslam'ı kabul ettikten sonra yakın çevresinin ve memleketindeki hemşehrilerinin tepkisiyle karşılaşsa da o hak bildiği yoldan geri durmadı. İslam'ı açık ve net bir şekilde kabullendiğini ilan ettikten sonra çevresindekilerin tepkilerine aldırmadan tebliğ faaliyetlerine başladı. O, *Fanatics and Fanaticism* adlı eserinin ön sözünde ilk stratejisinin Hristiyanlığın eksik yanlarıyla İslam'ın kuvvetli taraflarını karşılaştırma olduğunu ifade etti ama ona çevresi saplantılı biriymiş gibi davrandı ve ne zamanki iki dinin saygıdeğer temel niteliklerini insanları ikna etmek için anlatmaya çalıştıysa Quilliam'ı alaya aldı.[85]

---

[79] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 213; Aynı dergide şu bilgi de verilmektedir: İran Şahı'nın Liverpool ziyareti boyunca, İngiliz Müslümanlarını ziyaret için gelen Şah, Abdullah Quilliam'ı ihtidasından dolayı tebrik ettikten sonra ona bir kuş yuvası şekli içerisinde çok güzel altından bir toplu iğne ve yumurta büyüklüğünde inciler hediye etti.

[80] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 43; Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

[81] Germain, *a.g.m.*, s. 126; Ansari, *The İnfidel Within: Muslims in Britain since 1800*, London 2004, s. 82; Zaki Quilliam'ın ihtida tarihini 1882 olarak vermekte olup 1887'ye kadar Hristiyanlığı açıkça reddetmediğini belirtmektedir. Bkz. Zaki, a.g.e., ch24; Nabil Matar'da Quilliam'ın Müslüman olduğu tarihi 1884 olarak vermektedir. Bkz. Nabil Matar, "İç Savaş ve Restorasyon Devrinde İngiltere'de İslam" (trc. Oktay Özel), *Kebikeç*, (2000), S. 10, s. 72.

[82] Geaves, *a.g.e.*, s. 60.

[83] Muhammed Recai Çiftçi, *"Mühtedî Abdullah Henry Quilliam'ın 'Dîn-i İslâm' Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî açıdan Değerlendirilmesi"* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 26.

[84] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 213.

[85] Geaves, *a.g.e.*, s. 61.

1. 5. Vefatı

XX. yüzılın ilk yıllarında Quilliam'ın faaliyetlerine Liverpool halkı, yerel basın ve kilise tepki göstermeye başladı. Bu durumun asıl sebebi mühtedilerin sayısının artması, diğer bir sebebi de Quilliam'ın kilise aleyhinde yayın yapmasıydı. Bütün bunların ardından İngiltere'yi terketmek zorunda kaldı.[86] Quilliam Haziran 1908 yılında Liverpool'dan ayrıldı ve İstanbul'a yola çıktı. Bu onun bir daha hiçbir zaman İngiliz Adalarının Şeyhülislamı unvanı ile ve 32 yıl boyunca İslam'ı anlattığı memleketi olan Liverpool'a geri dönemeyeceği bir ayrılıştı.[87] 1908 yılından sonra Quilliam'a ne olduğu, nereye gittiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak 26 Nisan 1932 tarihinde *The Daily Telegraph Gazetesi'nde* çıkan haberde Quilliam'ın eşi Miriam, onun ismini Türkiye'de değiştirdiğini ifade etmiştir.[88] Bununla ilgili olarak Quilliam'ın H. Mustafa Leon mahlasıyla İngiltere'ye döndüğünü gösteren kanıtlar vardır. Yahya Birt, Quilliam'ın Mustafa Leon ya da Henri M. Leon adıyla 1914 Aralığının başlarında ya da savaştan sonra 1922 yılında İngiltere'ye dönmüş olabileceğini söyler.[89] Zaki, Quilliam'ın 1915 yılında İngiltere'de olduğunu, Londra'da Bloomsbury'de 8 Taviton Street, Gordon Square'deki evde ikamet ettiğini, 1916-1917 yılları arasında yirmi civarında konferans verdiğini ve bu konferanslarda politika gibi tartışmaya yol açacak konulara temas etmekten özellikle kaçındığını ifede etmiştir.[90] Quilliam'ın I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de Britanya için casusluk yaptığı şeklinde dedikodular da bulunmaktadır. Quilliam'ın bu hususta casusluk yapıp yapmadığı tam olarak bilinmese de Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra ülkeyi yöneten İttihad ve Terakki yönetiminin Sultan Abdülhamid'in ilişki kurduğu kimselere karşı bir tavır takınması Quilliam'ın içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde Osmanlı Devleti aleyhinde bir duruş sergilemesine sebep olmuş olabilir. Quilliam'ın 28 Ağustos 1914'te H. Mustafa Leon adıyla sözcüsü olduğu The British Muslim Organisation adlı topluluğun genel kurul toplantısında imzaladığı, Türkiye'ye karşı savaşmak için bir gönüllüler topluluğu oluşturmayı teklif eden karar metni de bu kanaatimizi desteklemektedir. Bu metinde İngiltere'de yaşayan Müslümanların Britanya İmparatorluğu'ndaki Müslüman nüfusu tahrik ederek onları ayaklanmaya çağıran Alman basınına bir tepki olarak kaleme

[86] Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar, Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme,* İstanbul 1997, s. 25;
[87] Geaves, *a.g.e.*, s. 130.
[88] Ansari, Making Transnational Connections: Muslim Networks in Early Twentieth-Century Britain, *Islam in Inter-War Europe* (edr. Nathalie Clayer, Eric Germain), London, 2008, s. 54.
[89] Yahya Birt, Abdullah Quilliam: Britain's First Islamist?
http://www.islamicawakening.com/print.php?articleID=1346& (23.04.2014)
[90] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

alındığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda Britanya Müslümanlarının İngiltere Kral V. George'a olan sadakati de beyan edilmiştir.[91]

Quilliam, İngiltere'ye döndükten sonra 1855 doğumlu, Man'lı (Man Adası) bir baba ile Yahudi bir annenin oğlu olduğunu söyleyip kendisini bu yeni kimlikle tanıttı. Editörlüğünü yaptığı dergide Quilliam ismi ile de makaleler yazarak, toplum nazarında Leon ve Quilliam'ın ayrı kişiler olduğu izlenimini uyandırmak istedi. Pek çok insan Dr. Leon ve Quilliam arasındaki birçok benzerlikten dolayı şaşkınlık duyuyordu. Yapmış olduğu konferanslarda kendisine Şeyh Quilliam ile aynı kişi olup olmadığı sorulduğunda bunu reddetse de, vefatından sonra bir yakını Quilliam'ın o dönemin şartlarına uyum sağlamak amacıyla adını Leon olarak değiştirdiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda 16 Ekim 1929 tarihinde hazırladığı ve vefatından 4 ay sonra -23 Ağustos 1932- açılan vasiyetnâmesi şu cümleler ile başlamaktadır:

> Ben Henri M. Leon olarak bilinen William Henry Quilliam;
>
> Madde 1:
>
> İslâm dinini kabul ettiğim 1882 yılından beri Bir, Ezelî ve Ebedî olan Allah'a ve O'nun Yüce Peygamberi Muhammed'e (s.a.v) inanan gerçek bir mümin olarak yaşadığımı, gerçek bir mümin olarak öleceğimi ve bir Müslüman olarak defnedilmeyi arzu ettiğimi deklare ediyorum.
>
> 93 Moscow Drive, Stoneycroft, Liverpool.[92]

Abdullah Quilliam, Leon ismi ile yatırılıp kaydının yapıldığı hastanede, 72 yaşında iken bağırsak tıkanıklığı ve prostat büyümesi sebebiyle geçirdiği bir operasyon sonrası, 23 Nisan 1932 tarihinde, 23 Wellbeck Street Londra'da öldü.[93] Son nefesini verdiği esnada eşi Miriam Leon yanındaydı. Onun vefat haberi, ailesine üç gün sonra verildi. Quilliam'ın cenazesi 28 Nisan günü Woking'de yapılan cenaze töreninden sonra, Brookwood Mezarlığı'na defnedildi.[94]

---

[91] Çiftçi, *a.g.t.*, s. 44-46; Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[92] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 43; Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[93] John Guilford, "Quilliam, William Henry", *Oxford Dictionary of National Biography: In Associationwith the British Academy: from the earliest times to the year 2000*, edited by H.C.G. Matthew and Brian Harrison, XLV, Oxford University Press, 2004, s. 682.
[94] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

2. Eserleri

Abdullah Quilliam ihtida ettikten sonra dinî ve siyasî içerikli birçok kitap ve makale kaleme aldı. Genel itibariyle bu eserlerinde Quilliam İslamiyet'in ulviyetini anlatmak ve hakikatlerinin kıymetinin bilinmesini sağlamak ve yaymak maksadı ile neşriyatta bulundu. Bunun yanı sıra 1893 yılından itibaren yayın faaliyetlerine de başlayan Quilliam haftalık *The Crescent* (Hilal) adlı gazete ve aylık *The Islamic World* (Âlem-i İslam) adlı dergi çıkardı. O neşrettiği bu gazete ve dergide düzenli olarak siyasi, sosyal ve dini içerikli makaleler yayımladı. Bunların yanı sıra İslam dininin hakikatlerinden bahseden ve İslam aleyhinde neşredilen fikirleri red ve cerh etmek gayesi ile de bir takım risale ve makaleler de telif etti.

Quilliam neşr ettiği eserlerinde kendi ismini kullandığı gibi Prof. Haroon Mustapha Leon veya Prof. Henry Marcel Leon müstear isimlerini de kullandı. Quilliam'ın eserlerini, kullanmış olduğu isimlere göre tasnif ederek inceleyeceğiz.[95]

2. 1. Abdullah Quilliam İsmini Kullandığı Kitapları

2. 1. 1) The Faith of Islam (Din-i İslam)

Quilliam'ın ilk kaleme aldığı eseridir. İlk baskısını 1889, ikinci baskısını 1890 ve genişletilmiş üçüncü baskısını da 1892'de yaptı. Bu eser İngilizce kaleme alınmış olup Quilliam'ın kendi ırkından olan kimselere İslam dinini genel hatlarıyla anlattığı, İslamiyet'in başlıca kaidelerini ve itikada ait esaslarından bahsettiği ve İslam hakkında Hristiyan âleminde yanlış dillendirilen hususlarla ilgili bilgi verdiği bir kitaptır. Bu eser aynı zamanda 13 dile tercüme edildi ve Quilliam'ın bütün İslam dünyasında tanınmasını sağladı.

The Faith of Islam, "Din-i İslam, İslamiyet'in Başlıca Kavâ'id-i Esâsiye-i İ'tikâdiyesi Hakkında Ma'lûmât-ı Mücmele" ismiyle hicri 1311 yılında mütercim Mahmud Es'ad Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilip Osmanlıca olarak basıldı. Osmanlıca ikinci baskısı hicri 1314 yılında gerçekleşti. Mahmud Es'ad Efendi tercüme ettiği eserin giriş kısmında Quilliam'ın eserinin Arapça tercümelerinde bir takım sıkıntıların olduğunu, bunlardan Hintli bir mütercimin yaptığı tercümede "Fatalism" kelimesine yanlış bir mana verdiğini, İngilizce'ye tercüme edilmiş ayet-i kerimeleri yeniden Arapça'ya tercüme ederek, bunları ayet-i kerimelerin orijinalleriymiş gibi göstermek suretiyle büyük bir hataya düştüğünü ve neticede kitabı mütalaa edenlerin

[95] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 49.

mütercimden kaynaklanan hataları göremeyerek, müellifin Kur'ân'a iftira ettiği düşüncesine katılacağını ifade etti. Mahmud Es'ad Efendi yine burada Arapça tercümeler içerisinde en güvenilir olanının Suriyeli Selim Efendi tarafından yapılan tercüme olduğunu, bu tercümenin de Ahmed b. Abbas Zührî tarafından düzeltildiğini belirtti.[96]

The Faith of Islam'ın (Din-i İslam) ilk baskısı iki bin[97], ikinci baskısı ise beş bin[98] adet basıldı. Üçüncü baskısı ise müellif Quilliam tarafından gözden geçirilip genişletilerek yeniden basıldı ve on üç farklı dile tercüme edildi.[99] Eser Batı âleminde bilhassa İngiltere'de tanınıp iştihar bulduğu gibi tercümesi dahi Doğulular arasında meşhur oldu. Eserin aslı iki sene zarfında üç kere tabedildiği gibi tercümesi dahi bir seneyi geçmeden ikinci baskısı yapıldı. Eserin İngilizce ikinci baskısı yapıldıktan sonra İsviçre, Petersburg, Seylan, Pencap, Kalküta, Bombay, Lahor ve Hindistan'ın bazı bölgeleri, Mısır ve Rangoon (British Burma) gibi şehirlerdeki Müslümanlar tarafından mektuplarla istenildi. Ayrıca İngiliz ve Hindistan hanedan üyelerinden bir kısmı ile Mısır Hidivi tarafından eser mütalaa edildi. Bundan başka Sierra Leone, Lagos, Güney Afrika'nın çeşitli bölgeleri, Ümit Burnu, Filipin Adaları, Hongkong, Sibirya'da bulunan Tobolsk gibi beldelerden de kitabın gönderilmesine dair mektuplar geldi. Eser Arap, Burmaz (Birmanya dili), Acem, Hind dilleriyle Türkçe, Almanca, Bengalce ve Kamil[100] dillerine tercüme edildi.[101] Aynı zamanda 1893 tarihinde Paris'te Sâdıka Hanım (Terese Viele) tarafından Fransızca bir tercümesi dahi yapıldı. Asyut'lu Muhammed Deya tarafından da Arapça'ya tercüme edilen eser, mütercimin eklediği bilgiler ve fotoğraflarla zenginleştirilerek 1899 yılında Mısır'da basıldı.[102]

Quilliam bu eserinde İngiltere Hükûmeti idaresinde milyonlarca Müslüman yaşamasına rağmen İslam dininin ve tarihinin gerçek yönleriyle pek az kimse tarafından bilindiğini ve bunun anlaşılması zor bir durum olduğunu ifade etti. Aynı zamanda İngiliz halkının bu yöndeki bilgi yetersizliğinin kolay bir şekilde kandırılmalarına ve Müslümanlar aleyhinde yapılan yanlış haberlere kapılmalarına sebep olduğu tespitinde

[96] Quilliam, *a.g.e.*, s. 6-7.
[97] *A.g.e.*, s. 14.
[98] *A.g.e.*, s. 16.
[99] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 63.
[100] Eserde Kamil olarak belirtilen dil sehven yazılmıştır, esasen Tamil dili olacaktır. Tamil dili Güney Hindistan'da konuşulan bir dildir.
[101] Quilliam, *a.g.e.*, s. 15-16.
[102] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 63.

bulundu. Bu sebepledir ki İslam aleyhinde olan bu bilgi eksikliği ve kirliliğini gidermek için ne kadar çalışılsa yeterli olmadığı kanaatini dile getirdi.[103]

Quilliam bu eserini İngilizce'den başka bir lisana aşina olmayan yeni İngiliz Müslümanları için, İslam dininin kaidelerini ve itikada ait meseleleri öğretmek maksadına binaen, batılılara özellikle de kendi vatandaşları olan İngilizlerin nazar-ı dikkatlerine sunmak gayesiyle kaleme aldı.[104]

Quilliam *Din-i İslam* adlı bu eserinde; tüm dinler içerisinde sadece İslam dininin hak olup insanlığa pek mühim güzel ahlakı öğrettiğini, teslis akidesinin anlaşılmaz bir inanç sistemi olup buna mukabil Tevhid akidesinin ise en makul inanç sistemi olduğunu, İslam dininin temel esaslarını, İslam'da çok eşliliğin yasaklanmadığını, İslam'da ruhbanlığın olmadığını ve ulü'l-azm[105] peygamberlerin hayatlarını, birçok Batılı ilim ve fikir adamının kitaplarından ve Kur'ân-ı Kerim'den alıntılar yaparak ele aldı.[106]

Quilliam eserin birinci baskısının giriş bölümünde bu çalışmanın esasında Liverpool'da Vernonhall'de verilen üç nutkun esasından oluştuğunu söylemiştir. Bazı mühtedilerin bu nutukların bir risale şeklinde neşredilip basılmasını istemeleri üzerine müstakil bir kitap halinde tabedilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Quilliam eserini gayet veciz bir ifade dili kullanarak temel İslam inanç esaslarını kuvvetli delillere dayandırıp herkes tarafından anlaşılacak ve istifade edilecek bir tarzda küçük hacimli bir risale olarak şekillendirmiştir.[107]

2. 1. 2) Studies in Islam: A Collection of Essays

Bu eser birbirinden farklı altı makaleden oluşmaktadır. İki kez yayınlanan eserin ilk baskısı 1895 yılında gerçekleşmiş olup ikinci baskısı da 1905 yılında yapıldı.[108] Eserin tamamını görememekle birlikte tespit edebildiğimiz dört makalenin isimleri şunlardır: "The Science of Medicine amongst Christians Two Centuries Ago",[109] "How

[103] Quilliam, *Dîn-i İslam,* s. 18.
[104] Quilliam, *a.g.e.*, s. 12.
[105] Allah'ın verdiği vazifeyi en iyi şekilde yerine getiren peygamberler. [Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed]. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi, 24. Baskı, Ankara 2007, s. 1119.
[106] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 48.
[107] Quilliam, a.g.e., s. 14.
[108] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[109] Quilliam, Abdullah (William Henry), *Studies in Islam: A Collection of Essays,* Liverpool 1895, s. 39-50.

Errors as to Islam Originated and are Perpetuated",[110] "Al Homazato vel Lomazato (The Backbitter and the Slanderer)",[111] "Philosophy in Religion".[112]

2. 1. 3) The First Book of Iliad

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Quilliam, edebiyattan sanata, ilahiyattan tarihe, filolojiden jeolojiye kadar birçok alanda bilgi birikimine sahipti. O bu birikimlerini değerlendiriyor ve farklı türlerde eserler veriyordu. Quilliam'ın bu eseri Homeros üzerinde bir monografi çalışmasıdır. Bu eseriyle o klasik edebiyat bilgilerine katkılarından dolayı The Times Literary Supplement[113] tarafından takdir edilmiştir.[114] Bu eser Société Internationale de Philologie (Uluslararası Filoloji Cemiyeti) tarafından 1918 yılında yayımlanmıştır.[115]

2. 1. 4) Polly

Quilliam'ın 1891 yılında kaleme aldığı bir romandır.[116] Eserin içeriği hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz.

2. 1. 5) The Wages of Sin

Quilliam'ın 1894 yılında kaleme aldığı bir romandır.[117] Bu roman *The Crescent* adlı gazete de kırk iki bölüm şeklinde parça parça yayımlandı. İlk bölüm 1 Ocak 1896[118] yılında yayımlandı, son bölüm olan kırk ikinci bölüm ise 21 Nisan 1897[119] yılında okurlarla paylaşıldı.

---

[110] Quilliam, *a.g.e.*, s. 51-66.
[111] Quilliam, *a.g.e.*, s. 67-103.
[112] Quilliam, *a.g.e.*, s. 104-119.
[113] Londra'da çıkan *The Sunday Times*'ın 1902'de yayımlanmaya başlayan haftalık edebiyat eki olup edebiyatın bütün yönlerine ilişkin haberleriyle tanınır. En iyi İngilizce edebiyat dergilerinden biri olarak kabul edilir. Edebiyat eleştirisi alanındaki yetkinliğin ölçüsü sayılan dergide her dilden edebi yapıtlar üzerine incelemeler yer alır. Derginin yayımladığı makaleler bilimsel yetkinlikleri ve canlı üsluplarıyla dikkati çeker. Kapsamlı kaynakça bölümleri ve dünyaca ünlü bilim adamlarının kaleme aldığı köşe yazılarını da içermektedir. http://www.the-tls.co.uk/tls/public/article1333110.ece
[114] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[115] http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?vl(freeText0)=William+Henry++%20QUILLIAM%20%2c+afterwards+ABDULLAH+%20QUILLIAM%20%2c+Bey.&vl(488279563UI0)=creator&vl(488279562UI1)=all_items&fn=search&tab=local_tab&mode=Basic&vid=BLVU1&scp.scps=scope%3a(BLCONTENT); Bu bilgi British Library'nin web sitesinde Quilliam'ın eserlerinin sorgulandığı kısımda verilmektedir ancak Zaki eserin basım tarihini 1919 olarak vermektedir. Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[116] Le Chatelier, Alfred, "Les Musulmans en Angleterre et dans les possessions anglaises d'Europe", *Revue du Monde Musulman*, Paris, Volume 3, Ağustos-Eylül 1907, s. 133; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 50.
[117] "Quilliam, William Henry Abdullah", *Who's Who, 1908,* s. 1507.
[118] The Crescent, 1 January 1896, Volume VII, No. 155, s. 419-421.
[119] The Crescent, 21 April 1897, Volume IX, No. 223, s. 243-245.

2. 1. 6) Moses, Christ and Mohammed

Quilliam bu eserini 1897 yılında kaleme aldı.[120] Eserin içeriği hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz.

2. 1. 7) Many Antiquities

Quilliam bu eserini 1897 yılında kaleme aldı.[121] Eserin içeriği hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz.

2. 2. Abdullah Quilliam İsmini Kullandığı Makaleleri

Quilliam yukarıda bahsettiğimiz kitaplarından başka çeşitli gazete ve dergilerde de makaleler kaleme aldı. Abdullah Quilliam adıyla yazdığı belli başlı önemli makalelerinden bazıları şunlardır:

2. 2. 1) The Religion of the Sword

Quilliam'ın bu makalesi ilk kez 1891 yılında yayımlandı.[122] Bu risalede Quilliam İslamiyet'in kılıç kuvvetiyle yayılıp intişar ettiği iddiasında bulunanların bu fikirlerini çürütüp reddetti. Yahudilik ve Hristiyanlık ile İslamiyeti mukayese ederek kılıç kuvvetiyle intişar edenin İslamiyet olmadığını bilakis Hristiyanlık ve Yahudiliğin olduğunu ispata çalıştı.[123] Bu risale "Kılıç Dini" adıyla Ali Rıza Seyfi Bey tarafından *Sebîlürreşâd* adlı dergide tercüme edilmeye başlandı ancak araya Balkan Savaşı'nın girmesi sebebiyle tamamlanamadı.[124] *Sebîlürreşâd*'da tercüme edilen makalenin başında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın tarihlerinden bahsedilerek en sonunda da üç dinin bir karşılaştırılmasının yapılacağı belirtildi. Ancak Balkan Savaşı'nın araya girmesi, Yahudilik tarihinin yazılamadan makalenin sonlanmasına sebep oldu. Zaki, bu makalelerin iki ciltten müteşekkil olduğunu ve birinci cildin birinci kitabında yirmi başlık halinde Yahudilikten, ikinci kitabında ise on iki başlık halinde Hristiyanlık tarihinin XI. yy.'a kadar ki olan kısmından bahsedildiğini söylemektedir. Ancak yayımlanmayan ikinci ciltte ise XII. yy.'dan XIX. yy.'a kadar Hristiyanlık tarihini ve İslam'ı konu edindiğini ifade etmiştir.[125] Makalenin The British Library'de bulunan

[120] Le Chatelier, *a.g.d.*, s. 133.
[121] Le Chatelier, *a.g.d.*, s. 133.
[122] http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?vl(freeText0)=William+Henry++%20QUILLIAM%20%2c+afterwards+ABDULLAH+%20QUILLIAM%20%2c+Bey.&vl(488279563UI0)=creator&vl(488279562UI1)=all_items&fn=search&tab=local_tab&mode=Basic&vid=BLVU1&scp.scps=scope%3a(BLCONTENT)
[123] Quilliam, Abdullah (William Henry), *Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* (trc. Aksekili Ahmed Hamdi), İstanbul 1332, s. 3.
[124] Quilliam, *a.g.m.*, s. 4.
[125] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

özgün metni bir cilt şeklinde kayıt altına alınmıştır, *The Crescent* dergisinde de bu eserin sadece bir ciltten oluştuğu bilgisi bulunmaktadır.[126]

2. 2. 2) Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı

Quilliam'ın neşrettiği bu makale "Ahsenü'l-ecvibetü 'an su'âl-i ehad 'ulemâ-yı Avrupa" ismiyle 7 Receb 1308 tarihli, 822 numaralı *"Semerâtü'l-fünûn"* adlı gazetede yayımlanmış, Aksekili Ahmed Hamdi tarafından tercüme edilmiştir. Bu makale bir grup Avrupa uleması tarafından sorulan, İslam dininin kendisinden önceki semavi dinlerin hükümlerini ortadan kaldırdığı fakat İslam'ın hükümlerinin ilelebed hiçbir şekilde ortadan kaldırılmayacağı ve diğer dinlerden üstün olduğu iddiasının ne ile desteklendiğini ve bu hususlaki aklî ve fennî delillerin neler olduğu sorusuna cevaben yazıldı. Quilliam bu eserinde kâinatta var olan bu nizam ve düzenin bir yaratıcının varlığına delil olduğunu ve bu yaratıcının da Allah Teâlâ olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken varlığa bir yaratıcı hesabına bakmayı ön planda bulundurmuştur. Makalede insanların ne suretle vücuda geldiklerini, ne gibi aşamalardan geçtiklerini, peygamberlere, dine olan ihtiyaçlarını ispata çalışarak dinlerin tarihçeleri hakkında bilgi vermiştir. Bu suretle İslam dininin son din olduğunu ve kendisinden önceki dinleri hükümsüz bırakıp değiştirdiğini ve bunun da tabii olduğunu savunarak insanlığın ne kadar terakki ederse etsin yine de İslam'a ihtiyacı olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.[127]

Makale Aksekili Ahmed Hamdi tarafından tercüme edilerek *"Tevsî'i Tibâ'at"* matbaasında 1332 tarihinde Osmanlıca olarak basıldı. Yine bu eser aynı mütercim tarafından *Sebîlürreşâd* dergisinde dört parça halinde yayımlandı.[128] Eser *el-Cevâbü'l-Kâfî* adıyla Zühdî el-Hammaş tarafından Arapça'ya tercüme edilerek 1332 tarihinde Beyrut'ta basıldı.[129]

---

[126] The Crescent, 2 January 1895, Volume V, No. 108, s. 1.
[127] Quilliam, *a.g.m.*, s. 4-5.
[128] Sebîlürreşâd, 26 Zilhicce 1330, c. 9, sayı 221, s. 235-6-7; Sebîlürreşâd, 9 Muharrem 1331, c. 9, sayı 223, s. 264-265; Sebîlürreşâd, 16 Muharrem 1331, c. 9, sayı 224, s. 280-281; Sebîlürreşâd, 23 Muharrem 1331, c. 9, sayı 225, s. 297-298.
[129] Zühdî el-Hammaş, *el-Cevâbü'l-Kâfî,* Beyrut 1332, s. 2-5.

2. 2. 3) Footprints of the Past

Quilliam'ın bu makalesi 1907 yılında Liverpool'da basıldı. Bu eser jeolog ve arkeologların keşiflerinin İslam inancı ile uygunluğunu ispatlayan makaleler serisinden oluşmaktadır.[130]

2. 2. 4) Fanatics and Fanaticism

İslamiyet'i kabul ettikten sonra çevresindeki yakınlarına İslam'ı anlatmaya, onlara ders vermeye başlayan Quilliam bu vesileyle konferanslar tertip etti. İlk dersini 1887'de Thomas Beyrn'e Liverpool'daki Vernon Hall'de verdi. Thomas onun on yedi yaşından beri arkadaşıydı. Thomas Quilliam'dan aldığı bu dersleri not aldı ve bu notlar Quilliam'ın *"Fanatikler ve Fanatizm"* adlı kitabının oluşmasına vesile oldu. Konferans metninin 1887'de yapılan ilk baskısı iki bin adet basıldı ve sekiz ay içerisinde bitti. 1890 yılında ikinci baskısı yapılan eser aynı zamanda Arapça, Türkçe ve Urduca'ya tercüme edildi. 1898 yılında ise gözden geçirilip genişletilerek üçüncü baskısı yapıldı. Bu kitapla Quilliam, İslam'ı savunmuş ve Hristiyanlığa reddiye yazmıştır.[131]

2. 2. 5) The Troubles in the Balkans: The Turkish Side of the Question

Bu eser Quilliam'ın 22 Ekim 1903'te Town Hall'de verdiği bir konferans olup 1904 yılında Quilliam'ın sahip olduğu Crescent Publishing tarafından basıldı.[132]

Quilliam yukarıda bahsedilen eserlerinin yanı sıra Kâdıyaniler tarafından yayımlanan *The İslamic Review* gibi çeşitli gazete ve dergilerde muhtelif makaleler kaleme aldı.[133] Bununla birlikte Quilliam'ın *"The Union of Islam",*[134] *The Jews under Islamic Rule",*[135] *"An Anglo-Saxon King proclaims the Unity of Allah and that Muhammad is his Prophet",*[136] *"Lord Byron from an Islamic Point of View", "Islam, Sciene and Speculation", "Saracenic Architecture", "Muslim Precepts upon Hygiene", "Freemasonary and Islam",*[137] *"Az-Zahir-ud-deen (1904)", "King Bladud of Bath*

[130] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 51; "Quilliam, William Henry Abdullah", *Who's Who, 1908,* s. 1507.
[131] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24; Le Chatelier makalesinde eserin ilk basım tarihini 1888 olarak vermektedir.
[132] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 53.
[133] *A.g.e.*, s. 50.
[134] The Islamic World, July 1896, Volume IV, No. 39, s. 84-90.
[135] Warburg Otto, *The Physical and Political Conditions of Palestine: A Course of Lectures delivered under the Auspices of the London Zionist League, session 1906: with a Foreword by Herbert Bentwich, and an appendix, The Resources of Palestine,* London 1907, s. 21-29.
[136] http://www.masud.co.uk/ISLAM/bmh/BMH-AQ-offa.htm
[137] Ansari, *The İnfidel Within: Muslims in Britain since 1800,* s. 122.

(1904)", "The Religions of Japan (1906)", "Muslim Liturgical Prayers (1906)", "Islam and Polygamy (1907)"[138] adı altında makaleleri de bulunmaktadır.

2. 3. Prof. Haroon Mustapha Leon veya Prof. Henri Marcel Leon İsimlerini Kullandığı Eserleri

Quilliam daha çok bu müstear ismi 1908'den sonra İngiltere'yi terk etmek zorunda kaldığı dönemin ardından kullanmıştır. Prof. H. M. Leon müstear adıyla jeoloji, palaentoloji, filoloji ve Manx tarihi alanlarında pek çok eser vermiştir.[139] Bizim tespit edebildiğimiz, bu isimle kaleme aldığı tek kitabı *"Sheikh Haroun Abdullah"* adlı eseridir. Quilliam bu eserinde XVII. yüzyılda yaşamış önemli bir Sufî şairi olan Şeyh Harun Abdullah isimli Türk şairinin hayatı hakkında bir çalışma yapmış ve onun şiirlerinden örnekler vermiştir. Eser 1916 yılında Blackburn'de basılmıştır.[140]

Quilliam'ın bu eseri dışında Prof. H. M. Leon adıyla kaleme almış olduğu birçok makalesi ve şiirleri de vardır. Bu eserlerinin içeriği hakkında herhangi bir malumata ulaşamadık. Bu sebeple Quilliam'ın bahsi geçen eserlerinin isimlerini vermekle yetineceğiz. Quilliam'ın Prof. H. M. Leon adıyla kaleme almış olduğu makaleleri şunlardır: *"Islam a Rational Faith", "The Second Pledge of Akabe", "Review of Leaves from Three Ancient Qurans", "Islam and Temperance", "Three Arabian Poets of the Classical Period", "A Great Muslim Astrologer", "Physiology and Medicine under the Khalifs", "İbnül Kirriya, the Desert Orator", "Ancient Arabian Poets", "Ibn at Tathriya – The Poet of the Dairy", "Abu'l-Atahiyya; Al-jarrar", "The Language of Afghanistan", "The Life and Poetry of Sheikh Abdullah Harun".*[141]

Aynı isimle kaleme aldığı şiirleri de şunlardır: "Islamic Resignation", "Kindliness", "The Onward Path", "The Riddle of Life", "The Gateway of the Grave", "Nil Desperandum!", "Scale Force", "What is Life?", "After Many Years", "An Isha Prayer", "A Moslem Morning Hymn", "The Muslim Refuge", "The Triumph of Truth", "Maxims for Muslims", "The Muslims Evening Prayer",[142] "Acrimu-al-Hirrah!-Respect the Cat", "The Prophet and the Jew", "In Praise of the Prophet", "Islam: The Religion of Life", ve "A Muslim Anthem"[143] sayılabilir.

---

[138] "Quilliam, William Henry Abdullah", *Who's Who, 1908,* s. 1507.
[139] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 54.
[140] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[141] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 54-55.
[142] http://abdullahquilliam.com/wp/poems
[143] Çiftçi, *a.g.e.*, s. 55.

Yukarıda zikrettiğimiz eserlerinin yanı sıra Henri Marcel Leon'un şu eserleri de vardır:

Bache (The Garden), Türk şiirleri koleksiyonu, (Türkçe), 1900; Through Roumelia and Albania on Horseback, (Türkçe) 1904; Kanli Katil Kanjalos (Türkçe Drama), 1907; Some Ancient Jewish Philologers, 1912; English-Manx-Gaelic Etymologies, 1914; Geology of the Isle of Man, 1915; The Haggadah, 1916; Pipe-Fishes, 1917; The Chellonia, or Shield-covered Reptiles of Palestine, 1917; Two Sussex Parishes, 1918; Memory scientificially considered, 1919; The Exellent Name of God, 1920; Ionization, 1921; Influenza, 1922; Asbestos and Asbestiform Minerals, 1922; Curiosities of the Calendar, 1922; Sleep, and the Psychology of Dreams, 1923; Herbal Therapeutics, 1925; The Psychology of Oriental Peoples, 1926; Der Prophet gleich Moses, 1927; The Folk-lere of Herbal-Therapeutics, 1928; Medicine and Physiology among the Arabs (Hindistan 1927-28); The Celtic Discovery of Amerika, 300 years before Columbus, 1929; Pukkto, The Language of Afghanistan, 1929; Memory, 1929.[144]

Quilliam'ın eserlerinin konularına genel olarak baktığımızda çok farklı ilim dallarına ait olduğunu görürüz. Bu ilim dallarından bazıları jeoloji, coğrafya, edebiyat, hukuk, dil bilimi, ilahiyat, felsefe, siyaset vb. dir. Quilliam'ın çok yönlü kişiliği görüldüğü üzere eserlerine de yansımıştır. Onun birbirinden farklı konularda eser vermesinde, çocuk yaşından itibaren almış olduğu eğitimin etkisi büyüktür. Quilliam'ın almış olduğu eğitimi anlattığımız bölümde de söylediğimiz gibi, annesinin onu küçük yaştan itibaren ilmi mevzuların konuşulduğu meclislere götürmesi Quilliam'ın ilmi mevzulara aşinalığını ve farkındalığını arttırmıştır. Daha ortaokul ve lise yıllarında yapmış olduğu araştırmalar ve yazdığı araştırma yazıları çeşitli ödüllere layık görülmüştür. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak denilebilir ki Quilliam ömrünün büyük bir bölümünü yazmaya, üretmeye ve İslam'ı tebliğe harcamıştır.

[144] "Leon, Henry Mercel", *Who's Who, 1931: An Annual Biographical Dictionary with which is incorporated "Men and women of the Time"*, A. & C. Black Publisher, London, s. 1875.

İKİNCİ BÖLÜM

W. H. ABDULLAH QUILLIAM'IN İSLAMÎ, SOSYAL VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Quilliam'ın Cezayir ve Fas ziyaretleri ona Müslümanların hayat tarzlarını tanıma fırsatı verdi. Müslüman bir ülkenin toplumsal yapısıyla, kendi değerlerine karşı yozlaşmış ve ahlaki açıdan çöküntü içerisinde olan ülkesinin toplumsal yapısını karşılaştırması onun İslam'a ilgi duymasında etkili oldu. Müslümanların ahlaki yapılarından ve manevi ikliminden hoşlanmıştı. Bu durum onun dünyaya bakışını değiştirmesine sebep oldu. Quilliam böyle bir haldeyken İslam dışındaki diğer dinlerle ilgili de araştırmalarda bulundu ve bunun neticesinde İslam'ın yegâne hak din olduğuna inandı. Çevresindeki kişiler ona eğer Hristiyanlıktaki teslis inancına itimat etmiyor, ondan hoşlanmıyorsan, Hristiyanlığın teslisi kabul etmeyen mezhebine geç diye teklifte bulunduklarında o cevaben "Hayır! Ben, tarik-i tevhidin yarısında duramam, bina'en-'aleyh benim için Nasraniyat'ı külliyen terk etmekten başka çare yoktur."[145] dedi ve bundan sonra Quilliam Müslüman olmak hususunda kesin kararını verdi. 1887 yılında 31 yaşındayken Müslüman oldu ve Abdullah ismini aldı. Quilliam bundan sonraki hayatında İngiltere'de İslam'ın ilerlemesinde etkili oldu ve onun yazıları ve kurduğu yardım müesseseleri vesilesiyle birçok İngiliz ihtida etti.[146]

Quilliam, ailesi başta olmak üzere yakın çevresine İslam'ın güzelliklerini ve hak din olduğunu anlatıyordu. Liverpool'daki evinde bir cemaat oluşmaya başladı. Kısa süre sonra kendisine düşmanlık besleyenlerle karşı karşıya geldi ve Quilliam düşmanları tarafından, saplantılı biri olarak itham edildi ve alay konusu haline getirildi.[147]

1. Liverpool İslam Cemiyeti ve Liverpool Camii

Quilliam İslamiyet'i kabul ettikten sonra çevresindeki yakınlarına ders vermeye başladı. İlk dersini 1887'de Thomas Beyrn'e verdi. Thomas onun on yedi yaşından beri arkadaşıydı. Thomas'ın Quilliam'dan aldığı bu dersi not alması daha sonradan Quilliam'ın *"Fanatikler ve Fanatizm"* (Fanatics and Fanaticism) adlı kitabının neşrine

[145] Quilliam, *"Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı"*, (trc. Aksekili Ahmed Hamdi), İstanbul 1332, s. 7.

[146] Quilliam'ın Müslüman olduktan sonra yapmış olduğu tebliğ faaliyetleri vesilesiyle başta eşi, annesi ve çocukları Müslüman olduğu gibi, Ali Hamilton, Fatima Cates, Djem Lester, David Grundy, Hiram Coxton, Prof. Haschem Wilde, Joseph H. McGovern, Ömer Byrne, A. Hassan Radford, H. Yehya Johnson, Nasrullah Warren, Jaffer Rahimtoola Kadderbhoy, Nasiruddin Hossain, Maulana Muhammad Barakatullah gibi bazı bilim adamı ve öğretmenler de onun gayretleriyle İslam'ı seçmişlerdir. Bkz. Zaki, *a.g.e.*, ch. 24*;* Germain, *a.g.m.*, s. 127.

[147] Ansari, "The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam (1856-1932), *Arches Quarterly*, Volume 2, (2008), s. 47; Quilliam, *a.g.e.*, s. 8.

vesile oldu.[148] Quilliam adı geçen konferansını verirken 17 Haziran 1887 tarihi itibariyle kendisini İngiltere'de ilk yerli mühtedi (hidayete ermiş, Müslüman olmuş) olarak ilan etti. Temmuz 1887'de de üç üyeyle birlikte Liverpool İslam Cemiyeti'ni veya Liverpool Müslüman Enstitüsü'nü (Liverpool Muslim Institute) kurdu. Yılın sonuna doğru Vernon Hall'de toplantıya katılan yedi kişi daha vardı. Bir yıl sonra sayıları on ikiye ulaştı.[149] Aynı zamanda cami olarak da kullandığı Mount Vernon Street'deki evinden, ev sahibinin Hz. İsa'ya inanmayan ve onun faydasını amaçlamayan kimseleri barındırmak istemediği gerekçesiyle çıkarıldı.[150] Bunun üzerine Quilliam Temmuz 1889'da Mount Vernon Hall'u terk edip 20 Aralık 1889'da 8 Brougham Terrace'ın mülkiyetini alıp buraya taşındı.[151] Hiç kuşkusuz Mount Vernon Hall'den taşınmalarında, yerli halkın bu yeni küçük Müslüman gruba giderek artan eziyetlerinin de etkisi vardı. Quilliam ve yeni Müslüman grubun 8 Brougham Street'e taşınmalarından sonra, medyada ve Liverpool'da daha da tanınır hale gelmelerine rağmen eziyetler şiddetlenerek devam etti.[152]

1889 yılı Noel[153] sabahında Brougham Hall, Brougham Terrace ve Batı Derby yolundaki yeni mekânlar 230 fakir çocuğa doyurucu bir kahvaltı verilerek açıldı. İlk başkanı Quilliam olmak üzere, burada Liverpool İslam Cemiyeti kuruldu. Bu tarihten itibaren halk ile daha çok ilgilenildi ve hariçtekilerin İslamî harekete olan ilgisi daha da büyüdü. Dünyanın en uzak köşeleri bile İslam'ın ününü duydu.[154]

Hindistan'ın Kalküta şehrinde haftada bir, Cuma günleri neşr olunan *"İslam"* isimli İngilizce bir gazetede Liverpool İslam Cemiyeti reisi Quilliam, mezkûr cemiyet ve cami hakkında giriş makamında bir makale yayımladı. Bu makale de Quilliam, cemiyet hakkında bilgi vermeden önce evvela genel itibariyle İngiltere'de İslamiyet'in yayılmasında, insanlara ulaştırılmasında üç önemli merkezi nokta olduğu tespitinde bulunarak, bunlardan ilkinin Woking'de kurulan Cemiyet-i Şarkiyye olduğunu ve bu

[148] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[149] Geaves, *a.g.e*., s. 69; Ansari Liverpool İslam Cemiyeti ve Camisi'nin kuruluş tarihini 1891 olarak vermektedir, *a.g.e.* s. 122.
[150] Ansari, *a.g.m.*, s. 47; Ansari, *a.g.e.*, s. 122.
[151] Geaves, *a.g.e*., s. 69; Ansari, *a.g.m.*, s. 47.
[152] Geaves, *a.g.e.*, s. 64-65.
[153] Noel günü her yıl 25 Aralık tarihinde İsa Peygamberin doğumunun kutlandığı Hristiyan bayramıdır. "Noel", *Ana Britannica,* XVI, s. 585; "Noel", *Büyük Larousse,* XVII, s. 8695.
[154] Pool, *a.g.e.*, s. 395, Pool Liverpool Müslüman Enstitüsü'nün kuruluşunu 1889 olarak vermiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Liverpool Müslüman Enstitüsü'nün açılma tarihi hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre Geaves Enstitünün kuruluşunu 1887, Pool 1889, Zaki ve Ansari 1891 olarak vermektedir. http://www.open.ac.uk/researchprojects/makingbritain/content/liverpool-mosque-and-muslim-institute adlı internet sitesi ise Enstitünün resmi olarak 1891 yılında kurulduğunu ama bu resmi kuruluştan önce 1887 yılında da var olduğunu söylemektedir.

cemiyete bağlı bir de caminin bulunduğunu söyler. Bu merkezlerden ikincisi Londra'da bulunan Encümen-i İslam adlı cemiyettir. Bu cemiyeti, İngiltere'ye okumak için gelen ve burada yaşayan Hintli Müslümanlar biraraya gelerek kurmuşlardır. Üçüncüsü ise Liverpool İslam Cemiyetidir. Buranın bütün üyeleri Müslüman (mühtedi) İngilizlerden ibarettir. Quilliam bu bilgilerin ardından makalesini yalnızca Liverpool İslam Cemiyeti'ni tanıtmak için kaleme aldığını ifade eder. Makale cemiyetin iç ve dış mahiyeti hakkında etraflıca bilgi verir. Şöyle ki: Liverpool İslam Cemiyeti şehrin en meşhur ve kalabalık sokaklarından biri olan (West Derby Road) isimli caddeye bakar ve eski usul üzere inşâ edilmiş bir evde kurulmuştur. Mezkûr evin dış tarafı (Lâ ilâhe illallah Muhammedun resulullah) kelimelerini içeren bir levha ile bezenip, süslenmiştir. Bu binanın içerisi çeşitli dairelere ayrılır, bunlar kütüphane, konferans salonu, müze, dershane, santranç ve dama oyunlarına mahsus bir oda ile bir bekçi odasından ibarettir. Binanın arka tarafında bulunan, bahçelik arazi üzerine 150-200 kişiyi alacak şekilde inşâ edilen mescid, gösterişten uzak gayet sade bir şekilde döşenmiştir. Mescidin içerisinde birkaç perdeden ve duvarın kıbleye bakan bir tarafında Arapça yazılı kelime-i celil ile altında İngilizce tercümesini içeren bir levhadan başka bir şey yoktur. Mescidin zemini Hindistan hasırıyla donanmıştır, bir tarafında zeminden yüksekçe bir yer üzerinde, üstünde Kur'an-ı Kerim'den nüshalar bulunan bir rahle vardır. Mescid beş vakit namaz için her gün açıktır. Namaz vakitlerinde müezzin Arapça ve müteakiben İngilizce ezan okur. Cuma günleri iki tür ibadet yapılır. Cuma günü yapılan ibadetlere yalnızca Müslümanlar kabul edilmektedir. Pazar günleri ise dört toplantı yapılırdı. Bunlardan ikisi namaz için ayrılır ve buna yalnız Müslümanlar katılırdı. Diğer iki toplantı vaaz olup, İslam dini hakkında insanları bilgilendirmeye ayrılmış olduğundan bunlara herkes kabul edilirdi. İngilizce olarak verilen bu vaazlar, İslam'ın faziletleri ile ilgili mevzulardan oluşurdu. Bu vaazlar genellikle Kur'ân'ın 25. ve 30. sureleri yani Furkan ve Rûm surelerinden seçilir, İslam dininin ulviyetinden ve İslam'a girenlerin doğru yolu bulmuş olacaklarından bahsederdi. İslamiyet'i anlatmak ve tanıtmak amacıyla daha birçok âyât-ı celile tercüme edilerek anlatılırdı. Mescidin içerisinde herhangi bir mahfel ve buna benzer hususi bir mekân olmadığı gibi, başka dinlerde âdet olan ve alına gelen çeşitli vergi veya ücretler talep edilmezdi. Liverpool İslam Cemiyeti o güne kadar hiçbir fertten cemiyet adına yardım talebinde bulunmamıştı ve cemiyetin maddi manada böyle bir ihtiyacı da olmamıştı. Her perşembe akşamı cemaat azasıyla bunların yakın eş, dost ve akrabaları konferans salonunda bir araya gelerek meşveret etmekte ve sair akşamlar Türkçe, Arapça, Farsça ve Hintçe öğrenmek isteyenlere ders

verilmekteydi. Quilliam cemiyete ait kütüphanenin var olduğunu buranın pek yeterli bir kütüphane olmadığını ama Osmanlı Sultanı Halife II. Abdülhamid'in kütüphaneye bağışlanmasını emrettiği kitapların ulaşması halinde eksikliğin tamamlanacağını söylemekteydi. Binanın içerisinde müze için iki oda ayrılmıştı ve buralarda fizyoloji, jeoloji, minerolojiye ve umumiyetle tarih-i tabi'iye (evrenin tarihini anlatan) ait eserler sergilenmekteydi. [155] Quilliam buraya kadar Liverpool'da açmış oldukları bu mütevazı İslam merkezinin genel özelliklerinden bahsederek, dünya Müslümanlarına İngiltere'deki bu merkezin tanıtımını yapmıştır. Quilliam makalenin diğer kısmında ise Liverpool İslam Cemiyeti'nin kurulmasında etkili olan sebepleri ve nasıl Müslüman olduğunu şu şekilde anlatır: Quilliam 1884 senesinde Fas'ta ikamet etmekte iken Ehl-i İslam'ın dinleri ve mezhepleri hakkındaki muhabbetini gördü ve İslam beldelerinin, İngiltere'nin en mühim noktalarında var olan ahlaksızlık, hayâsızlık ve edepsizlikten uzak olması ziyadesiyle dikkatini çekti. Bunun üzerine Kur'ân-ı Kerim ile sair semavi dinleri inceleyip, tanımaya ve öğrenmeye başladı. Bu araştırmalarını ilerlettikçe İslam dininin ulviyyeti nazarında büyüdü. Kısa bir süre sonra Hristiyanlıktan vazgeçerek İslam dini ile müşerref oldu. Quilliam bu süreçten sonraki halini "Bundan sonra her nerede bulundum ve her kime tesadüf ettim ise nefsimin gayr-i meşru meyil ve isteklerinden çekinip sakınarak, bu hususlardaki fikirlerimi söyleyip nasihatlerde bulundum." cümleleriyle ifade eder. Liverpool'da yaşayan kimselerin bir kısmı onun fikirlerini takdir ettiler. Bu durumdan istifade ile o çevresindekilere Kur'ân-ı Kerim'in kumar oynamayı ve şarab içmeyi yasakladığını, Hazreti Peygamberin bunlardan daima uzak durulmasını emir buyurduğunu anlatarak İslamiyet'i telkine başladı. Kendisini dinleyenlerden bir beyefendi, bir akşam vaazdan sonra Quilliam'ın yanına gelip Peygamber Efendimize dair birçok soru sordu. Bunun üzerine bu bey ile Quilliam çok derin meseleleri konuşmaya başladılar, nihayet bu bey ikna oldu ve Kur'ân-ı Kerim'i incelemek üzere Quilliam'dan ayrıldı. Üç hafta sonra Quilliam'ın dairesine geldi ve Lâ ilâhe illallah Muhammedun resulullah diyerek İslam'ı kabul ettiğini müjdeledi. Quilliam'dan sonra İslam'ı ilk kabul eden bu beyefendi idi. Quilliam birkaç hafta sonra Birkenhead adlı yerde İslam esaslarını anlattı. Bu sefer cemaatten bir kadın Quilliam'a müracaat ederek Kur'ân'dan bir ayet okumasını istedi. Quilliam kadının arzusunu yerine getirerek kendisine bir Kur'ân-ı Kerim hediye etti. Bu kadın daha sonra Müslüman oldu ve cemiyetin mali işleri ile ilgilendi. Quilliam burada anlatılanları ve

[155] BOA, Y. PRK. TKM. 21/57, 1308.

kendi yaşadıklarını kitaplaştırarak daha sonra iki cilt halinde neşretti. Quilliam mühtedilerin sayısı dörde ulaşınca küçük bir oda düzenleyerek burada cuma günleri Müslümanlar ve pazar günleri gayr-i müslimler için çalışmalara başladı. Bu sırada karşılaştığı meşakkat ve sıkıntılara tahammül etmek çok zordu. Bir grup düşman tavırlı insanlar yapılan çalışmalara katılmıyorlar fakat pencereleri taşlamak suretiyle cemiyete ve Müslümanlara zarar vermeye çalışıyorlardı. Bu kişilerin tahkiratına karşı Kur'ân-ı Kerim'in 3. ve 17. surelerinin sabır ve sükût ile Allah'a ve peygamberine olan kalbi bağlılığı tavsiye eden ve emreden hükümleri doğrultusunda mühtedilerin sayısı her geçen gün ziyadeleşti ve Allah'ın yardımıyla 1889 senesi sonlarında daha emin bir mekâna taşındılar. Dört üyesi olan cemiyetin sayısı elliye ulaştı. Cemiyet bütün İslam âleminin dikkatini çekmiş ve Quilliam'ın İslam akaidi hakkındaki eseri İngilizce olarak ikinci defa basıldığı halde tek bir nüshası bile kalmamıştır. Bu eser doğu dillerinden dokuz lisana tercüme edilmiş, bunlardan binlerce nüsha satılmıştır.[156] Quilliam bahsi geçen makalesinin ikinci kısmında yaşamış olduğu Liverpool'da, genel olarak toplumda var olan ahlakî yozlaşmanın onu ruhî ve kalbî rahatsızlıklara sürüklediğini ve bu durumdan bir çıkış yolu ararken İslam'ı tanıdığını ve Müslüman olduğunu ifade etmiş ve bundan sonra Liverpool'daki İslamî çalışmalarından bahsederek dünya Müslümanlarına kendisini ve faaliyetlerini tanıtmıştır.

Liverpool İslam Cemiyet'i hakkında Osmanlı Devleti'nin Londra Sefareti'ne 7 Ekim 1890 tarihinde Liverpool Başşehbenderliği'nden gönderilen resmi yazıda birçok bilgi verilmiştir. Bu raporda, Cemiyet'in başlıca maksadının Müslümanların birbirleriyle tanışmasını sağlamak, gerektiği vakit Müslümanların birbirleriyle yardımlaşması için tüm Müslümanları bir araya getirmek ve cemiyet azaları ile Müslüman gemiciler için bir cami açmak olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra cemiyet üyesi ile yakınlarına Türk, Arap, Farisi ve Hint lisanlarının öğretilmesi, bunlara mahsus bir kütüphane oluşturulması ve fakir Müslümanlara yardım edilerek İslam dininin yayılması amaçlarının olduğu da belirtilmiştir. Rapora göre Cemiyet, İslamiyet hakkında bazı konuları tedkik ve müzakere etmek üzere ara sıra toplanmaktadır. Genelde cami hergün açıktır, camiye cemiyet azalarıyla, İngiltere'de yoğun olarak bulunan Arap ve Hintli Müslümanlar devam etmekte ve burada Arap ve İngiliz lisanlarında ibadet edilmektedir. İngiliz asıllı Müslüman olmuş on mühtedinin dışında, cemiyet üyelerinin sayısı kırka yakındır. Bunların ekserisi Hintlidir. Liverpool'da

[156] BOA, Y. PRK. TKM. 21/57, 1308.

Osmanlı teb'ası bulunmadığından cemiyete dâhil kimse yoktur. Üyelerden her biri yıllık beş şilin vermekle mükelleftir. Cemiyet reisi "Kilyam" namında mühtedi bir İngiliz avukattır, Cemiyet'in ikinci başkanı Londra'da ikamet eden bir Hintlidir. Cemiyete bağlı caminin imamı İngiliz asıllı bir Müslümandır ve cemiyet üyelerinden yalnız imam vazifelidir.[157]

Liverpool Şehbenderi İsmail Lütfi Bey'de Liverpool İslam Cemiyeti ve cami olarak kullanılan mahal hakkında Osmanlı Devleti'nin Londra Sefareti'ne bilgi vermiştir. Buna göre İsmail Lütfi Bey, cemiyet üyelerinin elli kişiden ibaret olduğunu bunların altısının Hintli ve Mısırlı Müslümanlardan, diğerlerinin ise İngiliz mühtedilerden oluştuğunu söylemektedir. Bunların on ikisinin kadın olduğunu üyelerin dördünün Manchester'da ikamet ettiğini belirtmiştir. İsmail Lütfi Bey, bu raporda Quilliam'ın, İslam'ı seçmesiyle beraber hem Liverpool hem de İngiltere'de tanındığını, Cemiyet içinde bir hekimin bir de vaktiyle Katolik rahibi -papaz olan- birinin olduğunu diğer üyelerin ise esnaflardan oluştuğunu belirtmektedir. Raporda bu bilgilerin yanı sıra Quilliam'ın zevcesinin Hristiyanlığı terk etmediği bilgisi de verilmektedir. İsmail Lütfi Bey Cemiyet hakkında bilgi verdikten sonra cami ile ilgili de şu bilgileri verir: Cami olan yer bir kaç odadan ibaretti, salonunda da namaz kılınıyordu. Quilliam, pazar günleri camii olarak kullandıkları yerin salonunda sohbetler düzenliyordu. Sohbete başlamadan önce halife hazretlerine dua ediyor, sonra ilahi okunuyordu (Kur'ân-ı Kerim'den iktibas edilmiş bazı kısımlar ilahi tarzında söyleniyordu). Quilliam'a bu tarzın yanlış olduğu söylendiğinde, Hristiyanları celbetmek maksadıyla böyle bir yolun takip edildiğini söylüyordu. Sohbet bittikten sonra salonun balkonuna iki kişi çıkıp biri Arapça, diğeri İngilizce ezan okuyordu. Balkon sokağa baktığı için herkes müezzinleri görüyor ve dinleyebiliyordu. Ezan vakitlerinde sokaktan geçen insanlar binaya ve müezzine zarar vermeye çalışıyor, taş atıyor ve Müslümanları tahkir ediyorlardı. Müslümanların talebi üzerine hükûmet tarafından burayı korumak üzere polis görevlendirilerek uygunsuz hareketlerin önü alınıyordu. Camide hafta da iki defa yani cuma ve pazar günleri namaz kılınıyor dualar Arapça ve İngilizce olarak okunuyordu. Camiinin masrafları cemiyet tarafından karşılanıyor, üyelerin her biri beş şilinden aşağı olmamak üzere senelik bir meblağ ödüyorlardı. Masraflarının büyük bir kısmı Quilliam tarafından karşılanıyordu. Bununla birlikte Quilliam bir miktar nakdî yardım ile Haydarabat Cemiyet-i İslamiyesi'nden gönderilen yüz İngiliz lirasının dışında başka

[157] BOA, Y. A. HUS. 240/73, 22.3.1308; HR. TO 64/79, 20.10.1890.

hiçbir yerden ehemmiyetli bir yardım almadıklarını ifade etmiştir. Londra'da Liverpool Müslümanlarına mahsus bir mezarlık yoktu. Müslümanlar o günlerde vefat eden biri Mısırlı diğeri İngiliz mühtedisi olan iki Müslüman'ı defin edecek yer bulamadıklarından caminin yakınında (Nukuro polisi) adlı mezarlığa götürmeye mecbur kalmışlardır. Bu kabristana her mezhepten kimse kabul olunmaktaydı. İsmail Lütfi Bey Quilliam'la bu kabristanı ziyaret ettiği sırada Kırım Harbi esnasında Liverpool'a gelip daha sonra burada irtihal ederek orada defin edilen otuz üç Müslüman'ın kabrini gördüğnü ifade etmektedir. Bu kimselerin buraya geliş nedenleri bilinmemektedir fakat gemici oldukları zannedilmektedir. Mezar taşlarının üzerinde yazı bulunmamaktadır. Bu mezarların üzerinden uzunca bir zamanın geçmesi ve bir kısmının yıkılmasından dolayı yazıları silinmişti. Bu sebeple buradakilerin kim olduğu bilinmiyordu. İsmail Lütfi Bey raporunun sonunda İngilizlerin din ve fikir özgürlüğüne taraftar gibi görünse de Müslümanlığa pek müsait olmadıklarını bildirir.[158] İsmail Lütfi Bey'in bu değerlendirmeleri bir Osmanlı diplomatının, Quilliam ve oluşumuna bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Bu rapor aynı zamanda Yıldız Sarayı'nın da Quilliam'la yakından ilgilendiğini göstermektedir. Zira Sultan Abdülhamid bundan sonra Quilliam'la ilişkilerinde daha yakın ve samimi olacak ve temaslarını sıkı bir şekilde devam ettirecektir.

Quilliam ve Liverpool'daki bu yeni Müslüman hareketini Osmanlı Devleti'nin yanı sıra İngiliz medyası da takip etmekteydi. Liverpool'un bir liman kenti olması sebebiyle buraya devamlı yolu düşen binlerce Müslüman denizci, seyyah ve tüccarların uğraması, burada yaşayan nisbeten büyük bir Müslüman nüfus içinde bir ibadet yeri olarak Liverpool camisinin bulunması; bu cami içerisinde Müslümanlar için eğitim odaları, küçük bir müze, kütüphane ve okuma odası ile 220 kişi alan konferans salonunun bulunması İngiliz medyasının ilgisini çekmiştir. Liverpool'daki bu yeni İslamî teşekkülü yakından takip eden *The Pall Mall Gazetesi* Liverpool İslam Cemiyeti hakkında haber yaparak bu yeni Müslüman oluşuma kayıtsız kalmadığını göstermiştir.[159]

Londra'da neşr olunan *Morning Advertiser Gazetesi*'nin Liverpool muhabiri 23 Eylül 1891 tarihli nüshasında İngiliz Müslümanlarına dair şu değerlendirmeler de bulunmuştur: Woking'den Liverpool'a yeni Müslümanların reisini (Quilliam'ı)

[158] BOA, Y. PRK. EŞA 13/88, 30/Za/1308.
[159] Geaves, a.g.e, s. 59.

görmeye gittim. Bu adamın ismi Manksman William'dır, Müslüman olduktan sonra ismini Kuvilyam olarak yazmaya başlamıştır. Kendisiyle sohbet ederken, işittiğime göre güya Müslüman olmuşsunuz. Acaba doğru mu? diye sordum. Cevaben evet doğrudur ve İslam inancını Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi tamamen kabul ediyorum. Burada henüz adedimiz azdır fakat dünyada gördüğünüz Müslümanlar gibi Müslümanız, dedi. Tanca'dayken İslam'ı kabul ettiğini ve İstanbul'a giderek Sultan'la görüştüğünü, Sultan'ın kendisine ve ailesine iltifatlarda bulunduğunu söyledi. Sonra yeni inşâ olunan camiyi ziyaret ettik. Bu cami kendi evinin arkasında bulunan bir küçük bahçede (Babtist Protestant) mabedi şeklinde inşâ olunmuştu. Binanın zeminine iki ucuz şark halısı serilmişti. Taklid-i camii'nin içerisinde birkaç küçük taşla birkaç boş cam kadeh ve Tanca'dan getirilmiş bir büyük hasır şapka mevcut olup bunlar toz ve toprak içinde bırakılmıştı. Taklid-i camide hazır bulunan mühtedilerden bazılarına İslam inancına dair birkaç sual sordum. Bu konuya dair hiçbirinin malumatı yoktu. Bu sırada bana Arapça ve İngilizce karmakarışık bir kitap gösterdiler. Arapçasını yazan ömründe Arap lisanının usül ve kaidelerini bilmediğinden içerisinde birçok yanlışlar vardı. Bu taklid-i camide kiliseler gibi mihrabın önünde elli kadar iskemle mevcut olup, geride kalan zemin adi ve ucuz halılarla örtülmüştü. Mihrabın önünde bir iskemle vardı. Mihraptan biraz ötede küçük bir tavan, iki tarafında iki sûni hurma ağacı ve bir Amerikan orgunu andıran piyano gibi bir müzik aleti duruyordu. Kuvilyam Efendi bana bir kitap verip, bu bizim dua kitabımızdır, dedi. Kitabın baş kısmı İngilizceydi, Türkçe tercümesi olarak, İngilizce tekellüm eden İslam (kilise)sinin (aslında ki tabirdir) dua kitabıdır, yazılıydı. Bu kitap dua mecmuasından ibaret 32 kısımdan oluşmaktaydı. Bunlardan yedi adet dua İngiltere'de (Kanaat) namındaki protestan fırkalarının dualarından taklid edilmişti, diğer dualar da başka protestan fırkaların dua kitaplarından, Kur'ân ayetlerinden alıntı şeklinde veya ayetlerin bazı kelimelerinin büsbütün değiştirilerek Kuvilyam Efendi tarafından karmakarışık birleştirilmesinden oluşmaktaydı. Yeni İngiliz Müslümanları şimdiye kadar oruç tutmamışlardı, Kuvilyam Efendi zaman içerisinde tutacaklarını ümit etmekteydi. İşte yeni İngiliz Müslümanların hali bu durumdan ibaretti.[160]

Bu yazı üzerine Luis Sabuncu bir değerlendirmede bulunarak Liverpool'daki camide İslamiyet'e aykırı ibadet metotların uygulandığı, bunun da İslam'ın inanç esaslarını bozduğunu ifade eden bir rapor hazırlamıştır. Luis Sabuncu tarafından sunulan rapor da şunlar tespit edilmiştir: Her şeyden evvel cami içerisinde Hristiyan

[160] BOA, Y. PRK. TKM 23/3, 7/Ra/1309.

kiliselerine benzer orgun veya piyanonun bulundurulması ve Hristiyanlar gibi camide müzik çalınarak şarkı söyler gibi dua edilmesi İslam dininde büyük bir bidattır. İkincisi müminlerin namaz kıldıkları yere cami veya mescid karşılığı olarak (Moske) denilecek yerde (kilise) denilmesi layık değildir. Üçüncüsü Kur'an ayetleri ile Hristiyan dualarını karıştırmaya ne Müslümanlar ne de Hristiyanlar izin verir. Dördüncüsü Kur'an-ı Kerim'in tahrifi kâfirâne bir tahkirdir. Beşincisi Mr. Kuvilyam tarafından İslam inanç esaslarıyla ilgili bir kitabın telif edilmesi, hususan Hristiyan ve Metodist Protestan fırkasının inanç esaslarının, İslam inanç esaslarıyla birleştirilmesi ve Quilliam'ın kendisini bu kitapta açıkça Hazreti Peygambere benzetmesi kâfirâne bir cesarettir. Altıncısı kendisinin ortaya koyduğu bu yeni inanç esaslarını İslam diniyle münasebet kurarak ilişkilendirmesi hiçbir halis Müslüman tarafından kabul ve icra edilemeyecek bir durumdur. Yedincisi Kur'ân-ı Kerim'i yeniden İngiliz lisanına tercümeye başlamışlardır. İstedikleri gibi yapacakları bu tercümeye, tercüme-i sahiha unvanı vermişlerdir ve bunu beş senede tamamlayacaklarını ümit etmektedirler. Sekizincisi Londra civarında Woking ilçesinde yaşayan Hintli Müslümanlar bu Liverpool'lu İngiliz Müslümanlara hem hakaret etmekte hem de kâfir nazarıyla bakmaktadırlar. Luis Sabuncu'nun Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği raporda zikredilen değerlendirmelerin yanı sıra Liverpool'lu İngiliz Müslümanlarına dair, "İşte Liverpool'da görünürde İslam dinini kabul eden İngilizler bu özeliklere sahiptir. Bu İngiliz Müslümanlar ne zaman iki üç yüze ulaşırsa Mekke-i Mükerreme'ye ve Medine-i Münevvere'ye hac etmek bahanesiyle gidip Arabistan'da Müslüman ve mühtedi gibi ikamet ederek ve mektepler açarak hilafete dair fikirlerini Araplar arasında yayacaklardır." tespitinde bulunur. Luis Sabuncu aynı raporda "İngilizler dört yüz sene evvel Luther ve Kalvin gibi, Hristiyan düşünce sistemi içerisinde ayrılıkçı fikirleriyle Hristiyanları nasıl iki yüzden fazla fırkaya ayırarak papanın himayesinden çıkardılarsa; aynı şekilde Müslümanları zaafa düşürmek üzere İslam dini içerisinde bulunan yetmiş iki (havâric) fırkasını çoğaltmak ve halife-i Müsliminin itaatinden çıkarmak arzusundadırlar." ifadelerini de kullanır. Raporun sonunda Luis Sabuncu yukarıda bahsi geçen İslam inancının özüne aykırı durumları tekrar ederek Liverpool Müslümanlarının, İslam dinini, samimiyetle ve iman-ı sahih ile kabul etmemiş oldukları tespitinde bulunur.[161]

Luis Sabuncu hazırladığı bu raporla Quilliam ve hareketinin, İslam'ı parçalama, bölme, dinin inanç esaslarını ve hükümlerini bozarak Müslümanlar arasında tefrika

[161] BOA, Y. PRK. TKM 23/3, 7/Ra/1309.

çıkarma ve İslam dinini zaafa düşürerek parçalamayı hedef edindiklerini Sultan Abdülhamid'e arzetmiştir. Fakat Abdülhamid bu raporu görmesine rağmen yine de Quilliam ve hareketini destekleyecek ve Quilliam'a hem İngiltere hem de sair Müslüman beldelerinde vazifeler vererek kendisinin İslam Birliği politikası doğrultusunda çalışmalar yapmasını isteyecektir.

Liverpool İslam Cemiyeti o günlerde çok eleştirilse de Quilliam'ın İslam'ı tebliğ faaliyetleri gün geçtikçe meyvelerini veriyordu. 1889 yılında ilk basımını yaptığı *The Faith of Islam* (İslam Dini) adlı eserini iki bin adet olarak bastıran Quilliam Ağustos 1890'da üç bin adet daha bastırmıştır. Yılın sonuna doğru ibadet edenlerin sayısı yirmi yediye yükselmiştir, ama bu arada cemiyetten bir kişi vefat etmiştir.[162]

1890 yılına gelindiğinde iki önemli olay olmuştur. Bunlardan birincisi cemiyetin Ekim ayında Londra'da Hz. Muhammed (sav) aleyhine oynatılacak olan tiyatroyu protesto etmesidir.[163] Osmanlı Liverpool Başşehbenderliği Londra Sefareti'ne gönderdiği yazıda cemiyetin esasen faydalı birtakım çalışmalarda bulunduğunu ve politik manada hiçbir zararlı yanının olmadığını bildirmiştir. Başşehbenderlik Liverpool İslam Cemiyeti'nin varlığını İngiltere tiyatrolarında Hz. Muhammed (sav) aleyhinde bir oyunun oynanması ihtimaline karşı protesto etmek üzere, cemiyetin ikinci reisi Ahmed Refiüddin namında genç bir Hintlinin *Times Gazetesi*'ne mektup yollamasıyla farketmiştir. Başşehbenderlik bu mektubu değerlendirdikten sonra Londra Sefareti'ne göndermiş ve İngiltere Hükûmeti'nin aleyhte olan bu tiyatro oyununa izin vermemesi için Londra Sefareti tarafından gerçekleştirilen gerekli teşebbüsleri ve alınan olumlu neticeyi cemiyete bildirmiştir. Ahmed Refiüddin, Osmanlı Hükûmeti'nin bu teşebbüsüyle Müslümanların dini hassasiyetlerinin önemsendiğini ve bu durumdan fevkalade memnun olduğunu belirtmiş, durumu İngiltere ve Hindistan'daki vatandaşlarına bildireceğini, İslam dinine ve onun Peygamberine gösterilen hürmet ve riayeti temin eden padişah hazretlerine bu çalışma ve hassasiyetinden dolayı hem kendisinin hem de vatandaşlarının fevkalade müteşekkir ve minnettar olduğunu söylemiştir.[164]

---

[162] Geaves, a.g.e, s. 69.

[163] Bu tiyatro oyununu Hall Caine yazmıştır. Bkz. Geaves, *a.g.e*, s.69; Hall Caine (Runcorn, Cheshire, 1853 – Man adası 1931): XIX. yüzyıl sonlarında İngiltere'de tanınmış en iyi roman ve oyun yazarıdır. Bu başarısı sayesinde zamanının en popüler kişisi oldu. Püriten romanlar (The Shadow of a Crime, 1885), hristiyanlığı konu alan dramlar (The Scapegoat, 1891; The Eternal City, 1901) yazdı. Kimi yapıtlarındaysa Man adasını bir ressam ustalığıyla betimledi (The Son of Hagar, 1886; The Deemster, 1887). Bkz. "Caine (sir Thomas Henry Hall)", *Büyük Larousse,* IV, s. 2120.

[164] BOA, Y.A.HUS. 240/73, 22/3/1308.

Liverpool İslam Cemiyeti ikinci reisi Ahmed Refiüddin Sahip, *Times Gazetesi'nde* neşrettiği bu mektupta, İslam peygamberi aleyhinde oynatılacak tiyatro oyununu teessüfle karşıladığını ifade etti. İngilizlerden birisi bu mektuba itiraz kabilinden bir cevap yazarak mezkûr oyunun icrasında bir beis olmadığını ve edilen şikâyetlerin Bombay ahalisinden bazılarının taassuplarından ortaya çıktığı iddiasında bulundu. Bu iddialara cevap olarak Ahmed Refiüddin Sahip bir reddiye kaleme aldı ve bunu 12 Ekim 1890 tarihli *Times Gazetesi'nde* neşretti. Ahmed Refiüddin Sahip bu yazıda, daha Hint Müslümanlarının bu tiyatrodan haberleri yokken, Paris'te oynatılacağını haber alan İslam dininin yegâne hamisi olan Sultan II. Abdülhamid'in, Paris Sefiri vasıtasıyla buna engel olduğunu belirtmiştir. Aynı oyunun İngiltere'de de oynatılacağı haberi üzerine tekrar harekete geçen Sultan II. Abdülhamid buna da engel olmuştur.[165] Ahmed Refiüddin, Paris ve Londra'da hazreti peygamberin şahsiyetinin tiyatroda temsil edilmesine Osmanlı Halifesi engel olduğu için, Liverpool İslam Cemiyeti ve Hindistan Müslümanları adına Osmanlı Sultanı Halife II. Abdülhamid'e bir teşekkür mektubu yazarak, Sultan'a olan bağlılıklarını ve duydukları memnuniyeti dile getirmiştir.[166] Hintli Refiüddin Ahmed Sahib'in gönderdiği mektuptan haberdar olan Sultan Abdülhamid, Londra Sefareti yoluyla mektuptan duyduğu memnuniyetini tebliğ etmiştir. Kraliçe Viktorya'da[167] Refiüddin Ahmed Sahib'e kendi eliyle imza ettiği bir fotoğrafını hediye ederek, birçok iltifatlarda bulunmuştur. Kraliçenin göstermiş olduğu bu iltifattan memnuniyetini dile getiren Ahmed Refiüddin Sahib, kendisinin asıl Padişah hazretlerinin iltifatlarına mazhar olmak istediğini ifade ederek, talepte bulunmuştur.[168] Ahmed Refiüddin Sahib'in böyle bir istekte bulunmasının sebebinin kendisinin ve çevresinin padişaha gönülden bağlı olmasından dolayı, padişah tarafından sahiplenildiğini ilan etme isteği olduğu söylenebilir.

1890 yılında gerçekleşen ikinci önemli hadise ise 7 Aralık 1890 yılında Sultan II. Abdülhamid'in cemiyete mektup yollamasıdır. Cemiyetin Londra'da oynatılmak

[165] BOA, Y. PRK. EŞA 12/23, 5/Ra/1308.
[166] BOA, Y. PRK. EŞA 12/28, 10/Ra/1308.
[167] Kraliçe Viktorya (Londra 1819, Osborne, Wight Adası 1901), Büyük Britanya ve İrlanda Kraliçesi (1837-1901); Hindistan İmparotoriçesi (1876-1901) unvanlarıyla İngiltere tarihinde en uzun süreyle tahtta kalan hükümdar; III. George'un oğlu Kent Dükü Edward'ın kızıdır. 1840'ta ömrü boyunca sevgiyle bağlı kalacağı kuzeni Prens Albert'le evlendi. Prens Albert, sakin ve çekingen kişiliği nedeniyle ilk başta İngilizler tarafından pek sevilmedi. Ama aslında aydın ve akıllı bir insandı. Bu evlilikten sonra kraliçenin kişiliği belirlendi. Zamanla, özellikle de siyasal konularda kraliçenin danışmanı ve ülke yönetiminde en önemli yardımcısı oldu. Kendini siyasal partiler arasında tarafsız kalmaya zorlayan Viktorya, sade yaşamı, görev bilinci, ulusal değerlere verdiği önemle halk arasında saygınlık kazandı. Kraliçe Viktorya, anayasal bir monarşinin sınırlarına titizlikle saygı göstermesine rağmen Britanya politik yaşantısına kişisel damgasını vuran son hükümdardır. "Victoria", *Ana Britannica,* XXII, s. 16-17; "Victoria I", *Büyük Larousse,* XXIII, s. 12190.
[168] BOA, Y.PRK. EŞA 15/27, 17/B/1309.

üzere olan tiyatro oyunu ile ilgili gösterdiği ciddi tepki ve takındığı tavır, Sultan'ın nazarından kaçmamış ve dikkatle takip edilmişti. Gönderilen mektupta Halife Sultan II. Abdülhamid, Quilliam ve İngiliz Müslümanların faaliyetlerini takdir ettiğini bildirmişti. Bu, aynı zamanda İngiliz Müslümanlara faaliyetlerine yönelik cesaret ve ilham vermişti.[169] Quilliam, bu mektuba, İstanbul'da Halifeyi ziyaret ederek cevap verdi. Bahsi geçen ziyaret ve sonrasındaki gelişmeler üçüncü bölümde daha detaylı bir şekilde incelenecektir.

Liverpool Müslümanlarının faaliyetleri gün geçtikçe artıyor ve bu durum çevre ahalisini rahatsız ediyordu. Bu sebeple Müslümanlar bir süre sonra çevre ahalisinin taciz ve taarruzlarına maruz kaldılar. Liverpool Müslümanları camide hafta da iki defa yani cuma ve pazar günleri bir araya gelirlerdi. Pazar günleri iki defa ezan okunur, akşam alafranga saat ile yedide başlanılan birinci toplantıya mezhep ayrımı gözetmeksizin herkes katılabilirdi, saat sekizde başlayan ikinci toplantıya ise sadece Müslümanlar kabul edilirdi. Saat yedide başlayan toplantıda evvela Kur'ân-ı Kerim okunur daha sonra Quilliam iman esasları üzerine bir vaaz verirdi. Toplantıdan kısa bir süre evvel müezzin (bu vazife cemaat üyeleri tarafından sırayla dönüşümlü olarak yapılırdı) hanenin balkonuna çıkarak ezan okur ve Müslümanları camiye davet ederdi, bu sırada cami önünde birtakım kimseler müezzinin vazifesini yapmaması için ellerinden geleni yaparlardı. Müslümanların şiddetli şikâyetleri üzerine belediye tarafından gönderilen polis memurları ahaliyi, Müslümanları tahkirden az çok men etmekte muvaffak oluyordu. 15 Kasım 1891 Pazar günü dört yüz kişiden oluşan bir grup, polis memurlarının bir ara yokluğundan istifade ederek camideki müezzinin üzerine ve binanın içine taş, çamur, pislik ve fişenkler attılar. Bu saldırı namaz bitinceye kadar devam etti. Müslümanların sükûneti karşısında bu grup bir kat daha hiddet ve gazaba gelerek Müslümanlar üzerine şiddetli hücum ettiler. Polis memurları yetişip saldırganları zorlukla dağıtabildi. *Dayly Post Gazetesi*'nin 16 Kasım 1891 tarihli nüshasında saldırganlar tarafından atılan bir taşın orada namaz kılan Abdullah Quilliam'ın oğlu Ahmed Quilliam'ın yanına düştüğü, bu gibi taş vesairenin atılması suretiyle saldırının namaz müddetince takriben yirmi dakika devam ettiği, cemaatin camiden çıktığı sırada da gene halk tarafından taşlandıkları ve atılan taşların haylisinin cemaate isabet ettiği haber yapıldı. *Daily News ve Saint James Gazeteleri*'nin 17 Kasım 1891 tarihli nüshalarında ise cemaatin, şimdiye kadar bir kez olsun taşkınlığa sebep

[169] Geaves, *a.g.e.*, s. 71.

olacak bir hal ve harekette bulunmadığı anlaşıldığı halde, bundan bir ay evvel caminin takibe alındığı ve gayr-i müslim halkın tepkilerinin yavaş yavaş belirdiği ve zamanla arttığı haberi yapıldı. Aynı haberde yaşanan hadisede atılan taşların birkaç defa müezzine isabet ettiği de bildirildi. Bu taarruzatla ilgili olarak İngiltere'deki gerek muhafazakâr, gerekse liberal düşünceye mensup gazeteler yaşanan karışıklıklardan bahsettiler ve halkın bu davranışlarını çirkin gördüklerini ve beğenmediklerini beyan ettiler.[170] Yine İngiltere'deki bazı gazeteler, Liverpool'daki camiye yönelik bu olumsuz hareketi "Liverpool Vahşileri" başlığı altında neşredip, Liverpool gibi büyük bir şehirde böyle bir durumun yaşanmasına zabıtanın kayıtsız kalmasını teessüfle karşıladıklarını bildirdiler. Bütün bu yaşanan hadiseler karşısında Londra Sefiri Rüstem Paşa, Müslümanlara yapılan bu saldırı hakkında Lord Salisbury'ye müracaat edip etmeme hususunda müteredditt kaldı. Hakâret görenlerin İngiliz olması dolayısıyla resmen yapılacak bir müracaatı uygun görmedi. Ancak Rüstem Paşa Londra Şehbenderi Abdulhak Hamid Efendi'nin tavsiyesi üzerine Müslümanlara yapılan bu hakâretin İslam âlemine kötü bir tesir edeceği düşüncesinden hareketle duyulan memnuniyetsizliği hususi olarak Lord Salisbury'ye bildirmeyi kabul etti.[171]

Liverpool Başşehbenderi İsmail Lütfi, camiyi taşlama hadisesi olmadan bir iki ay önce caminin balkonundan ezan okuyan müezzinin birileri tarafından sözlü olarak tahkir edildiğini ve bu durum ehemmiyetsiz görüldüğü için nazar-ı dikkate alınmadığını belirtmiştir. 15 Kasım 1891 günü müezzin balkona çıkınca polislerin bulunmamasından istifade ile dört yüze yakın insan grubunun, mescidi adeta muhasara ederek müezzin üzerine ve kapısı açık olan mescide, taş, çamur, fişenk ve pislik atıp sözlü olarak birçok hakarette bulunmuşlardı. Saldırganlar Müslümanlar tarafından hiçbir mukabele görmeyince, saldırılarını daha da artırmışlardı. Orada bekleyerek namazını bitirip dışarı çıkan Müslümanlar üzerine hücum etmişlerdi. O esnada polis yetişerek saldırganları dağıtmıştı. Londra'da çıkan *Pall Mall Gazetesi* yazı işleri müdürü Restel, Liverpool'da "Din ile Devlet Arasında Olan Münasebat" konulu bir konferansında Liverpool Camisi'ne yapılan taarruzdan bahsederek "bazı Ermeni köylerinde, Hristiyanların kötü muamele gördüğünü arz için İngiliz Sefiri Sir William White bundan böyle Padişah huzuruna çıkacak olursa, Padişah hazretleri *Daily Post Gazetesi*'ndeki haberleri örnek göstererek, bu gibi şeyleri siz kendi memleketinizde de yapıyorsunuz, diyecekleri

[170] BOA, Y. A. HUS. 253/140, 27/4/1309; BOA, HR. T.O. 65/44, 19/11/1891; BOA, Y.A.HUS. 253/140 27/4/1309; BOA, HR. SFR. (3) 380/140, 19/11/1891.
[171] BOA, Y. PRK. EŞA 14/95, 15/R/1309.

tabiidir. Şunu da ilave edeyim, Hazreti Muhammed'in hayatını araştırmış olanlar, cidden takdir ve takdis etmeye mecburdurlar" demiş ve bu konuşması İngiltere gazetelerinde neşredilmiştir. Başşehbender İsmail Lütfi bu bilgileri verdikten sonra "Osmanlı Devleti'ne baskıcı bir politika izliyor diyerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale eden İngiliz hükûmetinin, kendi topraklarında Müslümanlara yönelik yapılan olumsuzluklara müsaade etmesi, İngiliz politikasındaki tenakuza örnektir." değerlendirmesin de bulunmuştur.[172]

Osmanlı Londra Sefareti yaşanan linç etme hadisesi ile ilgili durumu yakından takip ederek gayr-i resmi surette İngiliz hariciyesinde teşebbüste bulunup, İngiliz Dâhiliye Nezareti'nin olayla ilgilenmesi için gayret göstermiştir. Özel olarak Londra Sefareti'ne sunulan, Liverpool Polis Müdürü raporunda, hadisenin bazı taraflarının gazetelerde abartılarak anlatıldığı beyan edilmiştir. Bu gibi uygunsuzlukların bir daha tekrarlanmaması için gerekli tedbirlerin alındığını da bilahare belirtmiştir. Sir Philip Kuri mezkûr raporu Londra Sefareti'ne sunarken, Liverpool İslam Cemaati Reisi Quilliam'ın, polisten gördüğü yardımdan ve bu gibi hadiselerin tekrar etmemesi için alınan tedbirlerden dolayı memnuniyetini dile getirdiğini söylemiştir. Sunulan rapor içerisinde Liverpool'daki camide vuku bulan olay hakkında polis memurlarından çavuş Feriniftons, cami önüne biriken kalabalıktan birilerinin müezzine bir takım şeyler (müzahrefat) attıkları sırada, polis memurları bunları men etmiş, diğer memurlarında kalabalığı dağıtmaya çalıştıklarını ve olay yerinde ise dört yüz kişi değil de ancak elli altmış kişinin toplandığı ifadesinde bulunmuştur. Quilliam olayın yaşandığı akşam polis müfettişi O'brayn'ın yanına giderek, işin *Daily Post Gazetesi* tarafından pek ziyade büyük gösterildiğini, bir takım kişilerin müezzin üzerine süprüntü vesaire attıklarını ve caminin içine de birkaç taş atıldığı bilgisini verdi. Müfettiş de bundan sonra caminin polis tarafından gözetimde ve koruma altında bulundurulacağını ve bu gibi vukuatın tekrarlanmaması hususunda ellerinden gelen gayreti sarfedeceklerini söyledi. Liverpool Başşehbenderliği'nden gelen yazıda bu saldırıyı yapanların, dini bir hüviyete sahip "Orange Protestant Order"[173] namıyla bilinen tarikata mensup oldukları bildirilmiştir.

[172] BOA, Y. PRK. EŞA 14/96, 17/R/1309.

[173] 1685 yılında İngiltere'de, tahta Katolik olan 2. James çıkmış ve İrlanda'daki Katoliklerin haklarının iadesine çalışmıştır. Ancak Protestanların baskılarıyla tahttan indirilen James, İrlanda'ya kaçmış, yerine de Hollanda asıllı damadı William of Orange geçmiştir. Katolik düşmanlığıyla tanınan William, ilk iş olarak büyük bir ordu toplayarak İrlanda'ya çıkmış ve James'in İrlandalılardan kurduğu orduyu 1690'da kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Böylece adada Protestan hâkimiyeti tam olarak yerleşmiştir. Bu zaferle birlikte mülkiyet hakkından eğitime, siyasî görevlerden iş hayatına, Katolikleri ikinci sınıf vatandaş durumuna düşüren ve Katoliklere ağır cezalar getiren, "Orange düzeni" adı verilen bir yasal düzene geçilmiştir. İrlanda'da hâlen her yıl, bu savaşın yıl dönümü "Orange zaferi" olarak, adadaki Protestanlar tarafından coşkulu bir şekilde kutlanmaktadır. Bütün bu baskılar ve kendi ülkelerinde ikinci sınıf insan

Aynı zamanda Tom ve Randford ismindeki Müslüman şahısların darp edildiği, Quilliam'ın hizmetinde bulunan Tom'un dört gün yataktan kalkamadığı ve her zaman olduğu gibi bu sefer de polisin iş işten geçtikten sonra olay mahalline gelip halkı dağıttığı ve o akşam hiç kimseyi tevkif etmediği bildirilmiştir. Hadise yaşandıktan sonra Müslümanlar caminin bulunduğu East Derby Mahallesi Polis Müdürüne şikâyette bulunmuşlar, müdür ise işin vehametini tasdik ederek müştekilere bu olaydan duyduğu üzüntüyü bildirerek, bu gibi hadiselerin bir daha yaşanmayacağını vadetmiştir.[174] Liverpool'daki cami de ortaya çıkan bu kötü hadiseden sonra, Osmanlı Hariciyesi, böyle uygunsuzlukların tekrar edilmemesi ve bununla ilgili önlem alınması gerekliliği hususunda İngiltere nezdinde teşebbüste bulunmuştur.[175]

Liverpool'daki bu saldırılar 1890 ve 1891 yıllarında olanlarla sınırlı kalmadı, aksine daha da sert ve acımasız bir şekilde devam etti. İstanbul'a gelerek kendisini, İngiltere'deki Müslümanların maruz kaldıkları sıkıntıları anlatmak adına, Liverpool Cemaat-i İslamiye Reis'i Quilliam'ın memuru olarak tanıtan mühtedi Yahya Johnson, Beyoğlu Mutasarrıflığı'na 26 Haziran 1892 tarihinde sunduğu yazıda İngiliz gazetelerinin yaptıkları haberleri derleyerek yaşanılanları anlattı. Buna göre Liverpool'da Müslüman halkın hakarete maruz kaldığını, çevredeki Hristiyanlardan bazılarının açık olan camiye girerek tahminen bir okka cam tozunu mescidin halısına döktüklerini ve ertesi gün cuma namazı olduğundan Müslümanların el, diz ve alınlarının bu cam tozundan dolayı yaralandığını haber verdi. Aynı zamanda bir hafta önce de mescide saldırıldığını, saldırganların bir kişiye üç kişi karşılık gelecek kadar kalabalık olduklarını, buradaki Müslümanların birçoğunun dövüldüğünü, hatta birisinin gözünün altına bıçak saplandığını, bu esnada sokaktan geçmekte bulunan Müslüman kadınların yaya kaldırımı üzerinden itilerek mağdur edildiklerini söyledi. Mühtedi Yahya Johnson, bu hadiseyle ilgili olarak Osmanlı Hükûmeti'nin, İngiltere Hükûmeti'ne bu durumu bildirmesini istedi.[176]

---

durumuna düşme, İrlanda milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihayetinde 1795 yılında Kuzey İrlanda'da mezhep çatışmaları sonucunda Protestanların Katoliklere karşı üstünlüğünü savunmak için masonik bir yapılanmaya sahip Orange Order isimli İrlandalı Protestan grup kurulmuştur. Bu grup adını bir Protestan olan İngiltere kralı William of Orange'dan almıştır. Bkz. D. Kennedy, "Protestant Loyal Orange Institution – The Orange Order", *Encyclopedia of British and Irish Political Organizations,* (ed.) Peter Barberis, s. 242; David A. Roberts, "The Orange Order in Ireland: A Religious Institution?", *The British Journal of Sociology*, Volume 22, No. 3, September 1971, s. 269-282; "Orange Derneği", *Ana Britannica*, XVII, s. 153; Mesut Şöhret, "Etno-Dinsel Milliyetçilik Bağlamında İrlanda Sorunu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.2, S. 4, 2013, s. 39-46; Mahmut Niyazi Sezgin, "Katoliklerle Protestanlar Arasında Bitmeyen Nefretin Bin Yıllık Bilançosu: Kuzey İrlanda Sorunu", (2/12/2014), http://www.2023.gen.tr/agustos05/2.htm, (2/12/2014).

[174] BOA, Y.PRK. HR. 15/18, 1/Ca/1309; HR. TO 65/45, 24/11/1891.

[175] BOA, Y. A. HUS 254/5, 4/Ca/1309.

[176] BOA, Y. MTV 64/7, 2/Z/1309.

Yahya Johnson'un bahsettiği saldırı *The Crescent Gazetesi*'nde makes bulmuş ve olay şu şekilde haber yapılmıştı:

> "Müslümanlar camide ibadet ederlerken, içeriye bir takım yanıcı maddeler attıldı. Camlar kırıldı ve halının üzerine saçıldı. Camiye ibadet için giren Müslümanların ayakları un ufak olmuş bu cam parçaları sebebiyle yaralandı. Hatta bazılarında kalıcı hasarlar meydana geldi. 800 kişi camiye grup halinde saldırırken "İnanıyorum, İsa'nın benim için öldüğüne de inanacağım" diye bağırıyorlardı. Bu grup, ellerinde inciller ve ilahi kitaplar olan dindar Hristiyanlar tarafından yönlendiriliyordu. Camiyi terk ederken 70 yaşlarının üzerinde bir beyefendiyi ve onun 50 yaş üzerindeki karısını hakaret ederek dövdüler. Yaralananlardan birisi iki hafta boyunca tedavi görmek zorunda kaldığı gibi, kaburgalarının kırılması sebebiyle nefes darlığından bir genç 6 ay sonra vefat etti. Bir başka olayda ise yatsı namazından sonra iki kişi camiden çıkarken 3 fanatik Hristiyan tarafından saldırıya uğradı ve bunlardan biri yanağından bıçaklandı. Bir başka üyede sırf Müslüman olduğu için işinden kovuldu. Fanatik Hristiyanlar Müslümanlara buna benzer pek çok hadise yaşatmışlardır. Bunların sonuncusu da birkaç hafta önce gerçekleşti. Bu olayda bir grup Hristiyan, ibadet esnasında toplantı da bulunan tüm Müslümanların şeytanlar olduğunu ve cehenneme gitmeye aday olduklarını söylediler.[177]

Liverpool İslam Cemiyeti tüm bu yaşanan olumsuzluklara rağmen çalışmalarına devam etmiş ve İngiltere'de İslam'ın yükselen sesi ve Müslümanların sığınağı olmuştur.

2. Liverpool Medrese-i İslamiyesi'nin Açılışı

Quilliam'ın İslam adına yaptığı faaliyetler sadece Liverpool İslam Cemiyeti'ni açmaktan orada mühtedilere ve Hristiyanlara yönelik tebliğ faaliyetlerinden, verdiği konferanslardan ve açtığı camiden ibaret değildi. O, müslim gayr-i müslim ayırt etmeden herkese yardım etmeyi amaç edinmişti. Bu çalışmalar nihayetinde müspet neticeler vermişti.

Miladi yılbaşlarında Noel yortularının yoğun olduğu Liverpool'da, Liverpool İslam Cemiyeti 25 Aralık Noel gününde fakirlere ve özellikle yetim çocuklara mescitte iki yüzden fazla kişiye, karşılıksız yemek vererek faaliyetlerine ara vermeden devam etti. O Müslüman ailelerin çocuklarına İslam dinini anlatmak ve öğretmek, onlara İslamiyet dairesinde bir terbiye vermek ve bu sayede onlara güzel bir gelecek temin etmek amacıyla 12 Ocak 1892 günü mescidin içinde "Medrese-i İslamiye" isminde bir mektep açma gayreti ile çalışmalarına başladı. Burada ilk zamanlarda cemiyet azalarının çocuklarından beş kişiye yönelik bir çalışma ortamı hazırlanacaktı, ilerisi için ise Hindistan ahalisinden veya diğer ülkelerden İngiliz lisanını tahsil etmek için gelecek

[177] The Crescent, 16 December 1893, Volume II, No. 48, s. 384.

öğrenciler olacağı ümit ediliyordu ve gelecek öğrencilere yetecek büyüklükte bir medrese inşa etmek arzusundalardı. Zamanla medrese gelişme kaydettikçe İngiliz, Fransız, Alman lisanları ve fen ilimlerinden başka Türkçe, Arapça dahi müfredata dâhil edilecekti.[178]

The Crescent dergisinin Ocak 1895 yılı sayısında, açılan Liverpool Medrese-i İslamiyesi'nin tanıtımı yapılmakta ve hakkında genişçe bilgi verilmektedir. Buna göre Medrese-i İslamiye adlı eğitim merkezi 1892 yılında W. H. Quilliam ve Liverpool Müslüman Cemaati gözetimi altında, Moulvie Mohamed Barakat-ullah (Arapça, Farsça ve Urduca Profesörü), Prof. H. N. Warren (Kimya, Metalurji ve Elektrik Profesörü) ve alanında uzman akademisyenlerin yardımlarıyla açıldı. Prof. H. Haschem Wilde medresenin müdürü olarak belirlendi. Bu tanıtım haberinde medresenin açılma gerekçesi ve verilen eğitimin içeriği şu şekilde açıklandı:

> "Bu fakülte Müslüman ailelerinin çocuklarına üst düzey İngilizce eğitimi vermek amacıyla kuruldu ve bu konuda uzun zamandır ihtiyaç duyulan bir eksik giderilmiş oldu. Türkiye, Hindistan, Suriye, Mısır ve Batı Afrika İngiliz sömürgelerindeki birçok Müslüman aile çocuklarının iyi bir İngilizce eğitim almasını istemelerine rağmen, insanları yanlış yola saptırma peşinde olan Hristiyan misyonerlerin, çocuklarını etkilemelerinden korkmaları, bunu bir şekilde aşsalar bile bu sefer karşılarına Batı Medeniyetinin yozlaşmış ahlak yapısının çıkması, bu müslümanları, çocuklarını Avrupa'ya yollamak hususunda tereddüte düşürdü. Bunun önüne geçebilmek, bu ülkelerden gelen öğrencilerin rahatlığını sağlayabilmek ve onlara göz kulak olabilmek adına birtakım özel düzenlemeler getirilerek, dini kriterlere uygun yiyecekler hazırlanıp bu sayede kendilerini evlerinde hissetmeleri sağlandı. Okul, camii ile bitişik olduğu için, İslam dininin gerektirdiği ibadetler uygun zamanlarda kurallarına göre yerine getirilmektedir. Okul müfredatı Fransızca, Almanca gibi modern Avrupa dillerini ve Latince, Eski Yunan-Roma tarihi ve matematik derslerini içermekte olup, bunun yanı sıra kaliteli ve kapsamlı bir biçimde üst düzey İngilizce eğitimini içermektedir. Öğrenciler mesleki araştırmalar ya da üniversiteler için, Hindu Sivil Servis Sınavları, İngiliz Barosu, Fizikçi ve Cerrahların şahsi okulları için hazırlanmaktadır. Eğitim ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçe olarak da verilmektedir. Yurtdışından öğrencilerin 10 yaş ve üzeri olanları kabul edilmektedir. Fakat İngiliz müslümanlara özel olarak ayrılmış bir hazırlık bölümü olduğundan onlar için bir yaş sınırlaması yoktur. Öğrenciler, aynı zamanda Liverpool İslam Cemiyeti'ne bağlı olan kütüphane ve müzeyi kullanma avantajına sahiptirler. Liverpool, Britanya adalarındaki en büyük ikinci şehir olmakla beraber dünyadaki en güzel limanlardan biridir ve insanlar oradan dünyanın her yerine seyahat edebilirler. Liverpool ayrıca Doğa Bilimleri, Mantık, Hukuk, Tıp alanlarında derece yapmış oldukça iyi üniversitelere (University College) sahiptir ve bu medresede okuyan öğrenciler -talep ederlerse- bu alanlara uygun hazırlanacaklardır. Geçen sene bu okuldan mezun olan bütün adaylar öğretmen yetiştirme yüksekokul sınavını

[178] BOA, Y. PRK. EŞA 14/116, 26/Ca/1309.

> geçmeyi başardılar ve öğrencilerden üçü özel bir derece ile fen edebiyat alanındaki devlet sınavlarını geçti. Öğrencilerin yaşlarına göre derecelendirilmiş harç çizelgesi bulunmaktadır. Medresenin ücreti talebenin yaşına göre değişmektedir. Bununla bağlantılı olarak kurumumuzdan tamamen farklı olarak işlemekte olan ve bayan hocaların gözetimi altında ayrıca bir kız okulu da bulunmaktadır.[179]

Quilliam, çocuklarını İngiltere'ye göndermek arzusunda bulunacak olan Osmanlı vatandaşlarıyla, Arab ve Hint Müslüman âilelerinin çocuklarına İslam inancına uygun bir surette eğitim vermek hususunda yardımcı olmak için, Liverpool Medrese-i İslamiyesi'nin tanıtım broşürünü Ocak 1892 yılında Liverpool Başşehbenderliği'ne gönderdi. Burada medresenin yaş gruplarına göre fiyatı da belirtildi. Buna göre öğrencilerin yeme-içme, oda kirası ve çamaşırlarını yıkama dâhil yıllık ücreti on yaşından on iki yaşına kadar olan çocuklar için altmış sekiz, on iki yaşından on dört yaşına kadar olanlar için yetmiş üç, on dört yaşından on altı yaşına kadar olanlar için yetmiş sekiz ve on altı yaş üzeri için seksen beş İngiliz lirası olarak tespit edildi. Talebenin sırf kendi hususi ihtiyaçları için kullanacağı para, senelik tahmini iki lira olarak belirlendi, kitaplar ve çocukların cep harçlığı, satın almak isteyecekleri fazla elbisenin parası belirtilen fiyatlara dâhil değildi. Yaz aylarında ve tatil günlerinde öğretmenlerden biri hava değişimi için arzu eden çocukları sahile götürüp gezdirebilecekti. Bunun masrafları da talebe tarafından karşılanacaktı. Okulun belirtilen ücreti üç ayda bir veya altı aylığı peşin olarak ödenmeliydi. Bu para Medrese-i İslamiye'nin nezaretinden sorumlu Medrese-i İslamiyye Reisi Quilliam'a ödenmek üzere ya bankaya yahut Mistır Kok ve oğulları şirketine poliçe yazılmak suretiyle ödenecekti. Medresenin açık bulunduğu müddet belirtilmiş olmakla beraber talebe her ne vakit olursa olsun eğitime başlayabilirdi. Eğer bir öğrenci okuldan alınmak isteniyorsa en az üç ay evvel bir ihbarname ile bu durumun bildirilmesi gerekmekteydi.[180]

Medrese-i İslamiye'deki eğitim ve öğretimi Quilliam'ın yanı sıra Prof. Haschem Wilde, Prof. Nasrullah Warren, Joseph H. McGovern ve Suriyeli Mustafa Halil Bey verdi. Mimar ve aynı zamanda binanın tadilatına yardımcı olan McGovern, çizim ve teknik resim dersi, Suriyeli Mustafa Halil Bey Fransızca, Warren kimya ve elektrik dersleri, J. Hardisty Yates fotoğraf ve fotometri dersleri, Walid Preston resim dersi, Ömer Byrne stenografi dersi, Afganistanlı Abdülkadir Khan akşam sınıflarında Arapça,

[179] The Crescent, 2 January 1895, Volume V, No. 103, s. 10.
[180] BOA, Y.A.HUS. 256/87, 21/7/1309; HR. T.O 65/69, 22/01/1892.

Farsça ve Urduca gibi doğu dilleri derslerini verdi. Cemaleddin Bokhari merkez kütüphanesi ile ilgilenip, Hacı Abdullah Browne ise matbaanın müdürlüğünü yaptı. Warren kimya ve elektrik derslerinin yanı sıra haftalık verilen konferanslara koordinatörlük etti. Yıl içerisinde verilen elli altı konferanstan en az otuz biri Quilliam tarafından verildi.[181]

Kurulan bu medrese ile birlikte İngiltere'deki bu yeni Müslümanların gücü artmıştır. Eğitim-öğretim gibi çaba ve maddi kaynak isteyen bir konuda gelişme kaydetmişlerdir. Tüm bu faaliyetlerden Quilliam ve ekibinin başarılı bir şekilde çalıştıkları ve işlerini en iyi biçimde yapma gayreti içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Esasen bu eğitim kurumunun orijinal ismi "Liverpool Moslem College" olup Osmanlı arşiv belgelerinde okulun ismi Liverpool Medrese-i İslamiyesi olarak geçmektedir. Burada kullanılan medrese kelimesi, kuvvetle muhtemeldir ki klasik İslam geleneği çerçevesinde eğitim usulüne sahip medreselerle eş anlamlı değildir. Bu kullanım "college" kelimesini çevirme ihtiyacından doğmuş olmalıdır.

3. Liverpool Müslümanlarının İlk Yayın Organı: *The Crescent(Hilal)* ve *The Islamic World (Âlem-i İslam)*

Quilliam şahsına ve Müslümanlara yönelik her türlü tepki, baskı ve taarruzlara ehemmiyet vermeyerek çalışmalarına devam etmiştir. 14 Ocak 1893 yılında yayın faaliyetlerine başlayarak haftalık *The Crescent* (Hilal) adlı gazete ile aylık *The Islamic World (*Âlem-i İslam) adlı dergiyi çıkarmaya başlamıştır. 27 Mayıs 1908 yılına kadar haftalık olarak yayınlanan *The Crescent* önceleri 8 sayfa olarak çıkarken daha sonra 16 sayfa olarak yayın hayatına devam etmiştir. *The Islamic World* ise 32 sayfadan müteşekkil aylık çıkartılan bir dergiydi.

The Crescent İngiltere'deki Müslümanların en eski ve ilk düzenli yayın organıdır. Gazete geniş bir abonelik ağına sahipti. Britanya adalarının her bölgesine gönderildiği gibi Fransa, İspanya, İsviçre, Fas, İstanbul, İzmir, Suriye, Osmanlı ülkesinin büyük bir kısmı, Rusya, Tunus, Cezayir, Malta, Mısır, İran, Belucistan, Seylan, Arabistan, Cape Kolonisi, Transval, Zangibar, Lagos, Gambiya, Sierra Leone, Afrika'nın batı sahilleri, Afganistan, Penang, Singapur, Çin, İngiliz Guanası, Trinidad, Kanada, ABD ve Hindistan'ın birçok bölgelerindeki abonelerine ulaştırılmaktaydı.[182] Buradan da anlaşılacağı üzere gazete abonelik sistemiyle çok hızlı bir şekilde tüm

[181] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[182] The Crescent, 9 January 1895, Volume V, No. 104, s. 7.

dünya Müslümanlarına ulaştığı gibi, azımsanmayacak bir okuyucu kitlesine de sahipti. Bunun yanı sıra pek çok masrafla tab edilen nüshalar her gün tren istasyonlarında ücretsiz olarak dağıtılmakta ve okuyanlardan, İslam dini hakkında daha geniş bilgi almak istediklerine dair Cemiyete her gün mektuplar gelmekteydi. Bu çabalar neticesinde olumlu tepkilerin alınması Avrupa'da intişar etmekte olan İslamiyetin toplumun efkârında ne derin hisler uyandırmakta olduğunu göstermektedir.[183]

Gazetenin ilk baskıları 8 Brougham Terrace'a geçmeden önceki 32 Elizabeth Street'te yapılıyordu. Bu gazete 1893-1908 yılları arasında İngiltere'de sayıları gittikçe artarak büyüyen mühtedileri (İslam cemaatini) temsil ediyordu. *The Crescent* İngiltere'de sayıları artan bu İslam cemaatinin sosyal tarihidir. Bu mühtedilerden başta W. H. Abdullah Quilliam olmak üzere Yahya McQueen, Ömer Byrne, Prof. Haschem Wilde, Prof. Nasrullah Warren, Cemaleddin Bokhari yazılarıyla gazeteye destek olmuşlardır.

Liverpool Camisi'nde genelde pazar günleri Quilliam tarafından konferanslar veriliyordu. Konferansların konuları çeşitlilik arz etmekle birlikte daha çok jeoloji, tarih, dinlerin karşılaştırılması üzerine veya Quilliam'ın çeşitli bölgelere yaptığı seyahatlerle ilgili olurdu. Burada İslam dolaylı olarak anlatılırdı. Bu konferanslar sırasında İslamiyete geçişler de olurdu. İslam'ı tercih eden bu yeni Müslümanlar *The Crescent*'da haber yapıldığı gibi, Liverpool İslam Cemiyeti'nin üye listesine de eklenirdi.[184]

4. Quilliam'ın Fas Ziyareti

Liverpool İslam Cemiyeti Reisi Abdullah Quilliam, 1893 yılı başlarında Osmanlı Liverpool Başşehbenderliği'ne gelerek kendisinin *Times Gazetesi*'nin teklifi üzere beş haftalığına muhabir sıfatıyla Fas'a Tanca'ya gideceğini heber verdi. Quilliam'ın bu seyahat esnasındaki görevi Fas'ın genel durumu hakkında bilgi edinmekti. Quilliam bu resmi görevinin yanı sıra, Manchester'da bulunan bazı Faslı tüccarlardan aldığı bir kılıcı Fas Emiri'ne hediye etmek, Liverpool'daki İslam Cemiyeti'nin faaliyetlerini anlatarak İngiltere'deki bu yeni İslamî oluşumu tanıtmak ve bu vesileyle de emirle mülakat yapmak maksadında olduğunu bildirdi.[185]

[183] Tevfikizade İsmail Tevfik, *a.g.e.*, s. 73.
[184] Geaves, *a.g.e.*, s. 82-83.
[185] BOA, Y.A HUS 271/36, 22/Ş/1310; HR. TO. 66/22, 23.2.1893.

Quilliam, Mart 1893 yılında *Times Gazetesi* muhabiri olarak yaklaşık iki aylığına Fas'a gitti fakat nefs-i Fas olarak belirtilen ülkenin merkezine değil de diğer şehirlere gidebildi. Fas'ta muhabir sıfatıyla bazı incelemelerde bulundu. Fas Emiri tarafından Quilliam'ın görüşme teklifi kabul edilmediği için İngiltere'de, Manchester'da mukim Faslı tüccarlar tarafından alınan kılıcı Fas Emiri'ne veremedi, ancak onun yerine emire verilmek üzere bir memura bu kılıcı teslim etti.[186] 29 Nisan 1893 yılında Quilliam Fas'tan İngiltere'ye döndü ve bu durum Liverpool Başşehbenderliği'nden gönderilen bir yazıyla Londra Sefareti'ne bildirildi. Quilliam Fas'a gerçekleştirdiği bu seyahatte tam manasıyla vazifesini yerine getiremediği fikrindeydi. Zira ne Fas emiriyle görüşme imkânı elde edebilmiş ne de Fas'ın merkezinde çalışma imkânı bulabilmişti.[187] Bu seyahat sonunda Quilliam'ın *Times Gazetesi*'ndeki görevi sona erdi, o da Liverpool'da İslam'ı yayma çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir.

5. Afgan Emiri Nasrullah Han'ın Liverpool İslam Cemiyeti'ni Ziyareti

1895 yılı Quilliam ve İngiltere'deki Müslüman toplum için önemli bir yıldı. Quilliam, 30 Mayıs 1894'te Afgan Emiri Abdurrahman Han'a bir mektup yolladı. Han 12 Temmuz'da, oğlunun Liverpool'a gidişine bir hazırlık olarak Quilliam'ın mektubuna cevap verdi. Yapmış olduğu faaliyetlerle İslam dünyasının hüsn-ü zannını kazanan Quilliam, bunun üzerine Afgan Emiri Abdurrahman Han'ın ikinci oğlu Prens Nasrullah[188] tarafından Liverpool'da ziyaret edildi. Bu ziyaretin Liverpool'daki küçük Müslüman topluluk için ileriye dönük olumlu sonuçları olacaktı.[189]

Kraliçe Viktorya'ya saygılarını sunmak ve İngiltere'yi ziyaret etmek maksadıyla seyahat eden Nasrullah Han, maiyetinde olan seksen kişi ile beraber 24 Mayıs 1895 günü Londra'ya ulaştı. Burada özenle kabul olunan Prens Nasrullah, bir müddet İngiltere Hükûmeti'nin misafiri oldu.[190] Burada bir dizi görüşmelerde bulunan Prens Nasrullah daha sonra Liverpool İslam Cemiyeti'ni ziyaret etmek üzere Liverpool'a hareket etti.

---

[186] BOA, Y. PRK. HR. 17/4, 14/1/1310; Quilliam'ın görüşme talebi sadece Fas emiri tarafından değil nazırlar heyeti tarafından da kabul edilmemiştir. Bkz. Y. A. HUS 273/90, 17/L/1310.
[187] HR. TO 66/32, 18/4/1893.
[188] Nasrullah Han 1919 yılında tahta çıkmıştır. Babası Abdurrahman Handır (d. 1844-ö. 1901). Habibullah Han'ın öldürülmesi üzerine Şubat 1919 yılında Celalabad'ta tahta çıkmıştır. Yalnız Afgan emirliğine layık görülmediği gerekçesiyle halk ve devlet ricali Kabil'de bulunan Emanullah Han'a biat etmiştir. 27 Şubat 1919'da tahtan indirilen Nasrullah Han'ın bir hafta sürmüş olan padişahlığı nihayetinde sona ermiştir. Bkz. M. Longworth Dames, "Abdurrahman Han", *İslam Ansiklopedisi*, I, s. 53-57; Abdülvehhâb Tarzî, "Efganistan", *İslam Ansiklopedisi*, IV, s. 170.
[189] Zaki, ch. 24.
[190] BOA, Y. A. HUS 329/32, 2/Z/1312.

Londra'da bulunan Afganistan Prensi Nasrullah Han'ın başyaveri olan Miralay Simur, Osmanlı Londra Sefiri'nin yanına giderek, prensin Afganistan'a dönmeden İstanbul'u ziyaret etmek ve Halife hazretlerine bağlılıklarını bildirmek üzere İstanbul'a gitmek istediğini, bu hususu Sultan'a bildirmelerini ve neticeyi beklediklerini iletti. Bunun üzerine Osmanlı Sefiri, İngiltere Hükûmeti'nin bu ziyarette hiçbir mahzur görmediğini ve Afgan prensinin aynen Avrupa prensleri için icra olunan merasim ile kabul olunduğu bilgisini de vererek bu durumu Osmanlı Hariciyesine bildirdi.[191] Osmanlı Devleti ise İngiltere ile Rusya devletleri arasında Afganistan'la ilgili bazı siyasi meselelerin olmasına binaen böyle nazik bir zamanda Afgan Prensi'nin İstanbul'a gelmesinin münasip olmayacağı değerlendirmesinde bulunup meselenin uygun bir şekilde geçiştirilmesi görüşünü benimsedi.[192] Bununla ilgili olarak Hariciye Nezareti, Osmanlı Londra Sefiri Rüstem Paşa'ya, Nasrullah Han'ın Dersaadet'e kabulünün mevcut konjonktürel durumun imkân vermemesi gerekçesiyle kabul edilmediğinin tebliğ edilmesini istedi.[193]

18 Haziran 1895 Salı günü Liverpool İslam Cemaati, başlarında Abdullah Quilliam olmak üzere elli kadar erkek ve kadın Müslüman, Afgan Prensi Nasrullah Han'ı karşılamak üzere demiryoluna, istasyona gittiler. Abdullah Quilliam başında sarık, üzerinde Liverpool İslam Cemaati'ni temsilen giydiği kaftanla ve tamamı İngiliz olan kadınlar, şarklı gibi görünmek arzusu ile üzerlerine bürünmüş oldukları çarşaflarla, Prens'in istasyona gelmesini beklediler. Çarşafla kapanmış çocuklarla birlikte Quilliam'ın iki kızı çiçek demetlerini tutmaktaydılar. Üzerlerinde kırmızı ve yeşil renkte Osmanlı Devleti'ne ait bazı simgeler bulunuyordu. Afgan Prensi vagondan inerken müslümanlar prensi selamlayarak hep bir ağızdan kelime-i tevhidi tekrar ettiler. Bu özel karşılama merasiminden sonra akşam yemeğine geçildi, buraya Osmanlı Liverpoool Başşehbenderi de davet edildi ve Prensle aynı sofrada bulundu. Quilliam buradan biraz uzakta diğer sofrada bulunurken Fatiha-i şerifi okudu ve bunu müteakiben birkaç kişi Latince bir manzume okudular. Yemekten sonra camiye gidildi ve buraya Başşehbender de davet edildi. Akşam namazının kılınmasına müteakip Bereketullah Efendi tarafından kaleme alınan kasidenin yazıldığı bir levha medrese namına Afgan Prensi'ne takdim edildi. Daha sonra caminin divanhanesine geçildi ve orada hanımlar, erkekler ve çocuklar kendilerini Prens'e hem İngiliz hem de müslüman isimleriyle takdim ettiler.

[191] BOA, Y. A. HUS 331/74, 10/M/1313.
[192] BOA, İ. HUS 39/32, 11/M/1313.
[193] BEO 651/48781, 14/M/1313.

Afgan Prensi bu durumdan duyduğu memnuniyetini ifade etti. Bu tanışma merasiminde Quilliam orada bulunanları Prens'e takdim etti ve bu muhaveredeki tercümanlığı da Bereketullah Efendi yaptı. Daha sonra Afgan Prens İslam ile müşerref olanların kaç kişi olduğunu sorunca, Quilliam'da yetmiş kişi olduğunu söyledi, bunun üzerine Prens pederleri Afgan Han'ı Abdurrahman Han'a takdim etmek üzere Müslümanların çocuklarıyla birlikte fotoğraflarının çekilmesini istedi. Prens medreseden ayrılırken Quilliam'ı tebrik ederek pederleri namına iki bin beş yüz lira bağışta bulundu. Bunun üzerine Quilliam teşekkür ettikten sonra bağışlanan para ile "Nasrullah" namında bir cami yapmak için kullanacakları vaadinde bulundu. Prens Nasrullah, bu bağışı muhabbet-i diniye saikasıyla verdiğini ama illa bir isim verilecekse Afgan Emiri'nin isminin verilmesinin isabetli olacağını söyledi. Bunun üzerine Quilliam bu hatırlatmayı dikkate alarak kabul etti. Prens Nasrullah'ın Liverpool'u ziyareti esnasında camiye konulmuş olan org ile diğer uygunsuzluklar kaldırılmış, caminin içerisine büyük bir halının serilmesiyle hakiki bir İslam mabedi görünümüne kavuşturulmuştu. Afgan Prensi Nasrullah Han'ın bu ziyareti İngiliz basınında geniş bir yer bulurken, yerli basın Quilliam hakkında alaycı ve aşağılayıcı tavırlarla bu ziyareti haber konusu yaptı.[194]

The Islamic World, Afgan Prens'in Liverpool'u ziyaretini şu şekilde haber yapmıştı: Nasrullah Han Liverpool'a geldiğinde Quilliam, şehzadeyi Town Hall'daki ziyafette İslamî usullere göre yemek öncesi şükrü ifade eden Arapça dua ile karşıladı (grace before meat). Bu ise Afganlı ziyaretçinin çok hoşuna gitti. Afgan Prensi babası adına, Quilliam Bey'in kendisine kişisel bir hediye olarak 2500 pound takdim etti ve Quilliam'a Afganistan kültürünü simgeleyen bir şapka (başlık, sarık) hediye etti (koola izzat). Bu mütevazı para, Liverpool'daki Müslümanların istifadesine sunulmak için yapılan binaların geliştirilmesine harcandı ve Quilliam bu paradan kendi şahsı için bir peni dahi harcamadı.[195] Nasrullah Han İngiltere seyahatinde sadece Liverpool'daki camiye değil Survey'deki Woking camisine de yardımda bulundu. Quilliam, Nasrullah Han'ın vermiş olduğu iki bin beş yüz poundluk bağışı camide bulunan konferans salonunun duvarına astırdığı bir levha üzerine Afgan Emiri'ne yönelik şükran ifadeleriyle ebedileştirdi. Quilliam bağışlanan bu para ile 1891'den bu yana Müslümanların bulunduğu 8 Brougham Terrace'daki İslam Cemiyeti merkezini satın aldı.[196] Liverpool'da Quilliam'ın yönetimi altında oldukça büyük bir İslam Enstitüsü

[194] BOA, Y. A. HUS 332/27, 20/M/1313.
[195] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 215.
[196] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

kuruldu. Bu enstitünün bünyesinde cami, çocuklar için okul, akşam sınıfları, edebiyat topluluğu, doğu medeniyetine ait kütüphane ve müze, Müslümanlar için misafirhane ve haftalık *The Crescent Gazetesi'*yle aylık *The Islamic World* dergilerinin basıldığı matbaa bulunmaktaydı.[197] Nasrullah Han'ın bu ziyareti birçok açıdan Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti'ni olumlu yönde etkilemiştir. Bu ziyaretle Quilliam o zamana kadar yaptığı İslamî faaliyetlerle kendisini Müslüman bir devletin yöneticilerine tanıttığı ve onların maddi ve manevi desteğini aldığı gibi, Liverpool İslam Cemiyeti'nin Müslümanlara ve İngiliz toplumuna yönelik yapmış olduğu sosyal ve kültürel içerikli faaliyetlerine de önemli bir katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Afgan Prensin Quilliam aracılığıyla Liverpool İslam Cemiyeti'ne nakdî yardım da bulunması Quilliam'ı Liverpool'daki İslamî oluşumun lideri olma konumunu da güçlendirmiştir.

Quilliam, 4 Aralık 1895 yılında Liverpool Müslüman Enstitüsünün ve caminin resmi olarak açılışını ilan etti. Bu açılışa M. Kamil Bey (Osmanlı Liverpool Başşehbenderi), R. Ahmed Quilliam (Quilliam'ın en büyük oğlu ve Osmanlı Liverpool fahri şehbenderi), Prof. H. Nasrullah Warren ve H. Haschem Wilde, Bilal Quilliam Bey, J. Bokhari Jeffery, Djemel-u-deen Rankin, T. Emin Lawrenson, H. Meyer, John Chapman ve birçok ihtida etmiş Müslüman katıldı.[198]

Afganistan Emiri Nasrullah Han'ın bağışlarıyla açılan bu cami İngilizler arasında tepkilere neden oldu. Bunun üzerine camiye saldırılar tekrar başladı. Yine taş atılmak suretiyle caminin camları kırıldı ve cam kırıkları namaz kılınan halı üzerine saçıldı. Aynı yılın haziran ayında saldırılar daha da şiddetlendi.[199] Liverpool İslam Cemiyeti'ne yönelik saldırılar 1900'lü yılların başında dahi devam etti. Mart 1902 kurban bayramında camiye bir saldırı daha gerçekleşti ve Müslümanların karşılık vermesiyle saldırganlar geri püskürtüldü. 1905 yılı içerisinde iki ay aralıkla camiye saldırılarak maddi zarar verildi ve buraya yapılan bağışlar çalındı.[200]

6. "Madina Home for Children" Adlı Yetimhanenin Açılışı

Liverpool İslam Cemiyeti'nin Aralık 1895 yılındaki yıllık toplantısında Madina Home for Children adlı yetimhanenin açılmasına karar verildi. Quilliam Ocak 1896 yılında, bahsi geçen yetimhaneyi kimsesiz üç çocuğun buraya getirilmesiyle resmen açtı. Buraya ilk getirilen dört aylık bir erkek çocuğuydu. Arkasından üç yaşında Walter

[197] The Islamic World, *a.g.d.*, s. 215; Eric Germain, *a.g.m.*, s. 127.
[198] Geaves, *a.g.e*,. s. 78.
[199] Geaves, *a.g.e.*, s. 65.
[200] Geaves, *a.g.e.*, s. 67.

ve dört yaşında Joseph getirildi. Bu çocukların anneleri ölmüştü, babaları ise ev sahibinin evde çocuk istememesinden dolayı onları buraya getirdi. Aileler çocukları için buraya haftada beş şilin ödemeyi ve haftada bir kez pazar günleri çocuklarını ziyaret etmeyi kabullenerek verdiler.[201]

Liverpool İslam Cemiyeti tarafından açılan bu yetimhanede barındırılan çocuklar, Müslüman ailelerin yanına verilerek onların birer Müslüman olarak yetişmesi sağlandı. Aslında Medina Home for Children isimli yetimhane İngiltere'nin karşı karşıya kaldığı birtakım ahlaki bozulmanın neticesinde ortaya çıkmış bir kurumdu. Öyle ki Liverpool gibi dindar bir şehirde hem çok fazla gayr-i meşru çocuk doğumları olmakta hem de istenmeden dünyaya getirilen bu çocuklar dünyaya geldikten sonra maalesef öldürülmekteydi. Quilliam ve onun başkanlığında Liverpool'daki küçük Müslüman topluluğu, ferdi ve toplumsal duyarlılık içerisinde bu çocukları sahiplenme, toplumda horlanan ve değersizleşen kadınlara sahip çıkma ve onları topluma yeniden kazandırma adına bu yetimhaneyi açmışlardı. *The Crescent*'ta Medina Home for Children'ın tanıtımı yapılmış ve açılma gerekçeleri sunulmuştu. Buna göre, böyle bir kuruma ihtiyaç duyulmasının sebepleri arasında hiç kuşkusuz Liverpool'daki ahlaki yozlaşmanın neticesinde birçok kızın genç yaşta girdiği gayr-i meşru ilişki sonrasında çocuk sahibi olması yatmaktaydı. Öyleki bu genç kızların gayri meşru çocuklarının, babalarından nafaka emri çıkartılmasını dava ettikleri iki yüzün üzerinde dava dosyası 1895 yılı içerisinde Liverpool Polis Mahkemeleri'nin önüne gelmişti. En az bu sayının on katı kadar dava da muhtemelen mahkeme önüne gelmeden kişiler arasında özel olarak çözümlenmişti. Liverpool şehrinde (Birleşik Krallığın ikinci büyük şehri ve Hristiyan dünyasının merkezi) ve çevresinde neredeyse her yıl 2000 gayrimeşru çocuk doğmaktaydı. Bu çocuklar ya bakım evlerine bırakılıyorlar ya da evlatlık verilmeleri için onlara çok az bir para ödeniyordu. Genel itibariyle bu gayr-i meşru çocukların ebeveynleri, çocuklarının iyi bakıldığı ve ilgi görebildiği, bir bakım evine makul bir meblağ ödeyerek çocuklarını buralara vermeyi tercih ederlerdi. Bu tür bakım evlerinin; 1- İstenmeyen yeni doğan bebeklerin öldürülmelerini bir nebze azaltması, 2- Çocukların iyi bakıldığına ve iyi bir çevrede eğitildiklerinden emin olunması, 3- Çocukların annelerine, karakterlerini geri elde etme şansı sunmak ve toplumdaki yerlerini geri elde etmek için bir fırsat tanıması gibi avantajları da vardı. Maalesef İngilterede, toplum erkeğin hatalarını affedebilse de kadının yanlışlarını sonsuza kadar hatırlamaktaydı. Bir

[201] Geaves, *a.g.e.*, s. 80.

erkek için ahlaka aykırı düşüncesiz bir davranış kolaylaştırılmışken, bir kadın için "ahlak"a dönme yolu zorlaştırılmıştı. Zayıf cinsiyeti, ahlak adına en ufak bir farklılıkta acımasızca aşağılayan kişiler, İsa Peygamberin öğretilerinin tabiatını unutmuş görünüyorlardı. Bir gün talihsiz günahkâr bir kadın suçları yüzünden getirildiğinde, İsa Peygamber kumun üstüne şöyle yazdı: "İlk taşı içinizden günahsız olan atsın". Suçlayıcılar sadece İsa Peygamber ve kadın kalana kadar birer birer geri çekilmeye başladılar, sonra İsa Peygamber kadına döndü ve nazikçe şöyle söyledi: "Ben de seni kınamıyorum, bundan böyle yoluna git ve başka günah işleme". Quilliam böyle bir kurumun açılmasının bahsi geçen ailelerin istenmeyen çocuklarından kurtulmalarını kolaylaştırdığı düşüncesini akla getirebileceğini ama kendilerinin asıl maksadının gençlerin bu duruma düşmemesi için uygun önlemler almak olduğunu söyledi. Bu sebeple getirilen bir çocuk bakımevine kabul edilmeden önce gerekli araştırmalar yapılacak ve aynı anneden ikinci bir çocuk kabul edilmeyecekti. Liverpool İslam Cemiyeti açtığı yetiştirme yurdunu, Liverpool halkına bu gerekçelerle tanıtırken onların her hususta yardım ve desteklerini istedi. Quilliam bu desteği isterken herkesi küçük de olsa bir iyilik yapmaya ve bir hayatı kurtarmak, iyileştirmek için deneme çaba ve gayereti içerisinde hareket etmeye davet etti. Bu yetimhanenin başkanı olarak Abdullah Quilliam; Onursal Sekreteri Yusuf Nunan; Mali İşler Sorumlusu Bayan Hannah Quilliam; Komite üyeleri Bayan Miller, Bayan Jones, Bayan Sutherland, Bayan Charlton, Bayan Annie Burrows, Bayan Lily Sutherland, Bayan Khadijah Quilliam ve Bayan Hanifa Quilliam, Baylar J. H. M'Govern, F. L. A. S., T. H. Barker, C. James, Val. Underwood, Herbert Holland ve Prof. H. Nasrullah Warren; Denetleyici olarakta Bay Djem Travis ve Bay Billal Wilkinson belirlenmişti.[202]

Abdullah Quilliam'ın bu gayret ve çalışmaları Liverpool halkı tarafından dikkatle takip edildi. Zira Quilliam bir İngiliz'di ve dolayısıyla halk onun fikirlerini, herhangi başka bir milletten ya da kültürden gelen insanlara yaptıkları gibi "uzaylı" yakıştırmasıyla kolay kolay reddedemedi. Liverpool'da İslam'ı anlatmak ve teşvik amacıyla Quilliam, üç büyük İbrahimi dinin benzerliklerini ve ortak kökenlerini vurguladı. Büyük çoğunluğu Protestan olan, kendi ülkesindeki halka, İslam ve Hristiyanlık arasındaki bağı ve devamlılığı anlattı, vurguladı. Quilliam, İslam dininin içinde barındırdığı güzellikleri ve İslam'ın sosyal yönünü arayış içerisinde bulunan kimselere iyi bir örnek olarak sunulması ve anlatılması ile dini alışkanlıklar arasında

[202] The Crescent, 11 January 1899, Volume XIII, No. 313, s. 24.

bağlar kurmaya ve İslam dinine yönelik kavrayıcı bir aşinalık oluşturmaya çalıştı. Bu görüş Liverpool İslam Cemiyeti'nin birçok aktivitesine yansıdı. Örneğin, Quilliam'ın Medina Home For Children'ı istenmeyen çocuklar için bir sığınma yeri gibi görüldü; bu çocuklarla ilgilenildi ve bunlar birer Müslüman olarak yetiştirildiler. Bu hususta Cemiyet'in tüm halkı kuşatıcı bir şekilde din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin yaptığı bir diğer uygulama da, 1888'den beri Noel günlerindeki kutlamalarda yüzlerce fakire yemek dağıtmasıydı. Noel ile ilgili olarak, Liverpool'lu Müslümanların görüşü şuydu: İsa'nın ilahiliğini reddetmiş bile olsalar, bir peygamber olarak onun anısını onurlandırıp, saygı gösteriyorlardı. Aynı zamanda yapılabilir birçok yolla İslam'ın, fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine sadaka vermeyi teşvik ettiğini göstermek istiyorlardı. Bu bağlamda, Hristiyan bir şehirde kendi inançlarının takipçileri tarafından ihmal edilen hasta ve yoksul Hristiyanları beslemek onların göreviydi. Liverpool İslam Cemiyeti aynı zamanda Hristiyanların kendilerini evlerinde hissedecekleri ve alışkın oldukları bazı ilginç ritüelleri sahiplenerek, onlarla köprüler kurmayı amaçladı. Mesela pazar günleri sabah ve akşam vakitlerinde dini sohbetler yapıldı, çoğu Hristiyan Evangelistlerden alınan ve Quilliam tarafından İngilizce konuşan Müslüman cemaati için uygun hale getirilen ilahiler söylendi. Bu yollarla Quilliam tamamen doğal bir İngiliz İslam geleneği oluşturmaya çalışıyordu.[203]

Quilliam, Medina Home for Children adındaki kimsesizler yurdunu açarak ve birtakım yardım faaliyetlerinde bulunarak, huzur ve güven içerisinde, herhangi bir dinsel veya etnik ayrım yapmaksızın birlikte yaşama amaçlarına yönelik üstün gayretler gösteriyordu. Müslümanların kendilerine yönelik şiddet gösterilerine ve saldırılarına karşı menfi cevap vermemeleri, din ayrımı gözetmeksizin yılmadan insanlara yardımcı olarak asıl gayelerinin insana hizmet ve toplumda yüksek ahlakı tesis etmek olduğunu göstermişlerdi. İslam'ın temel prensiplerine uygun olan bu davranışların Quilliam ve cemiyet üyeleri tarafından benimsenerek yapılması gayr-i müslim bir şehir olan Liverpool'daki İslam'a bakışı olumlu yönde etkilemiş ve mühtedilerin sayısının artmasında önemli bir etken olmuştu. Cemiyetin Quilliam tarafından tutulan üye kayıt defterine göre Liverpool'da çocuklar hariç mühtedilerin sayısı Haziran 1887'de 1; Temmuz 1887'de 3; Aralık 1887'de 7; Aralık 1888'de 12; Aralık 1889'da 14; Aralık 1890'da 28; Aralık 18'1'de 43; Aralık 1892'de 83; Aralık 1893'te 100; Aralık 1894'te

[203] Ansari, "The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam (1856-1932), s. 49.

106; Aralık 1895'te 121 olarak not alınmıştı. Aralık 1896'da bu sayı 141; Aralık 1897'de 152; Ocak 1898'de ise 160 olarak not edilmişti.[204]

[204] Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

W. H. ABDULLAH QUILLIAM'IN SULTAN II. ABDÜLHAMİD'LE GÖRÜŞMELERİ

Abdullah Quilliam'ın İslam'ı bir hayat tarzı olarak benimsemesinden sonra, İslam'ın ruhunda var olan güzellikleri samimi ve içten bir şekilde kabullenmesi ve dinin esasat ve emirlerini hayatına tatbik etmesi, onu farklı bir hayat tarzının içerisine çekmiştir. O, bu andan itibaren hayatını İslam'a hizmet etmeye adamıştır. Bir dava bilinciyle hareket eden Quilliam, doğup büyüdüğü İngiltere'nin Liverpool şehrinde başta yakın çevresi olmak üzere kendi vatandaşlarına İslam dininin güzelliklerini ve onun son hak din olduğunu anlatmaya başlamış ve ülkesinde İslam'ın büyük bir savunucusu olmuştur. Quilliam'ın bu faaliyetleri, çevresindeki bazı kimseleri rahatsız etse de o, hayatını adadığı bu davaya hizmet etmeye devam etmiş ve bunun güzel neticelerini de Liverpool'da yüzlerce kişinin İslam'ı tercih etmelerine vesile olarak görmüştür. Quilliam'ın bu çaba ve gayretleri hem İslam âleminde hem de dönemin en büyük ve bağımsız Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti'nin sultanı ve tüm Müslümanların halifesi olan Sultan Abdülhamid'in nazarlarından kaçmamıştır. Bu sebepledir ki Sultan Abdülhamid, Abdullah Quilliam'la irtibata geçmiş ve onunla birçok kez İstanbul'da görüşmüştür. Bu görüşmeler Quilliam'a hem İngiltere'de hem de İslam âleminde birtakım ayrıcalıklar kattığı gibi, ona ülkesinde ve sair sömürge altındaki Müslümanların yaşadığı bölgelerde tanınma, onların sorunlarıyla ilgilenme ve bu durumu Sultan'la paylaşma gibi sorumlulukları yüklemiştir. Bu durum, Quilliam'a Sultan Abdülhamid'in İslam Birliği politikası doğrultusunda onun emri altında hizmet etme ve bu siyasetin bir parçası olma ayrıcalığını da vermiştir.

1. Sultan II. Abdülhamid'le İlk Görüşme

Quilliam İslam'ı bir din olarak seçtikten sonra tebliğ faaliyetlerine hız verirken bu durum Müslümanların beğenisini kazanmış ve takdir görmüştür. Quilliam'ın çalışmalarını yakından takip eden Sultan II. Abdülhamid'den, 7 Aralık 1890'da Cemiyet'e bir mektup gelmiştir. Muhtemeldir ki Sultan'ın dikkatini çeken şey Hall Caine'nin İslam Peygamberi aleyhinde yazdığı tiyatro oyununun İngiltere'de gösterime girmemesi için Cemiyet'in gösterdiği çabadır. Mektupta Halife Sultan II. Abdülhamid, Quilliam ve İngiliz Müslümanların İslamî faaliyetlerini takdir ettiğini belirtmiştir. Bu mektup Liverpool'daki Müslümanlara cesaret ve ilham verdiği gibi onların kuvve-i

maneviyelerini de artırmıştır. 1891 yılına gelindiğinde ise Liverpool Müslümanları çevrede daha çok tanınmaya başlamıştır.[205]

Bu gelişmeler üzerine Sultan II. Abdülhamid Liverpool'a, İslamiyet'i kabul ettiklerini bildiren kimseler hakkında araştırma yapıp, dinî birtakım nasihatlerde bulunması için seyyah sıfatıyla gitmek üzere, ulemadan Fatih camii ders-i âmlarından olan Tırnovalı Hafız Mehmed Efendi'nin bir tercümanla gönderilmesine karar verdi.[206]

Nisan 1891 yılına gelindiğinde Abdullah Quilliam, en büyük oğlu Robert Ahmed ile Sultan II. Abdülhamid'in özel daveti üzerine İstanbul'a gitti.[207] Quilliam'ın ihtidası, hem halife tarafından hem de Osmanlı mülkündeki Müslümanlar tarafından sevinçle karşılandı ve nihayetinde bu seyahati müddetince gittiği her yerde tebrik edildi ve hürmet gördü.[208] Bu seyahatte Quilliam'a İstanbul'da Hakkı Bey refakat etti. 12 Mayıs 1891 günü Hakkı Bey ile Quilliam, Süleymaniye camiinde ikindi namazını kılarak Sultana dua edip oradan da Sultan Bayezid ve Nur-i Osmaniye camilerini de ziyaret ettikten sonra kapalı çarşıyı gezdiler. Sonra otelde Woods Paşa[209] ile de buluşarak birlikte Çit Kasr-ı Hümayunu'na gidip, yemekten sonra tekrar otele döndüler. Quilliam, İstanbul'dayken Liverpool'dan aldığı mektuplardan birinde, Katolik

[205] Geaves, *a.g.e.*, s. 71.
[206] BOA, Y.MTV 48/11, 6/B/1308.
[207] Geaves, *a.g.e.,* s. 71-72; Ulema-i İslamiye'ye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı adlı eserin "Müellifin Tercüme-i Halinden Bir Nebze" başlığı adı altındaki yazının son kısmında şu ifadeler yer almaktadır: "Müma-ileyhin keyfiyet-i ihtidası halifeye vasıl olunca dersa'âdete da'vet ederek hakkında pek büyük iltifat göstermiştir, dersa'âdette 'ulema ve eşrafın ileri gelenleri de ictima' ederek her birisi İslamiyet'le teşrifini tebrik etmişlerdir. Hülasa dersa'âdette bulunduğu müddetçe ihvan-ı din tarafından pek büyük ta'zimat görmüştür. Ba'dehu vatanı bulunan Liverpool şehrine 'avdet etmiş, hala da orada vazife-i diniyesini ifa ile meşgul bulunmaktadır cenab-ı Hakk muvaffak-ı bi'l-hayr eylesin amin.", s. 9.
[208] Quilliam, *Dîn-i İslam,* s. 10.
[209] 1842 yılında Manş kanalı adalarından "Jersey"in "Gorey" kentinde doğan Henry Felix Woods, on yaşında Greenwich'deki Deniz Koleji'nde eğitimine başlamış, 1858 yılında fiilen Kralî Bahriyeye dâhil olmuş, deniz hayatının başladığı "Rollo" okul gemisinde Kraliçe Viktorya'nın oğlu Edinburg Dükü –sonra Kral Edward VII- ile çok iyi arkadaş olmuştur. Daha sonradan Dük Edward Akdeniz Filosu Başkomutanı olarak İstanbul'a gelip Sultan Abdülaziz'i ziyaretinde -Nisan 1869- kendisini özel yaver olarak almıştır. H. F. Woods 1860-1863 yılları arasında Uzakdoğuda görev almıştır. 1867 yılında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği İstasyoner gemisi olan "Caradoc"un II. Komutanlığına atanmış, girginliği ve sempatik davranışlarıyla kısa zamanda dostlar edinmiştir. Babıâli ve Bahriye Nezareti ileri gelenleri ile de yakın ilişkiler kuran Woods, bu samimi ilişkiler vesilesiyle kendisinin, Osmanlı Bahriyesi hizmetinde çalışması için İngiltere Kraliyet Hükümeti nezdinde yapılan teşebbüsler olumlu bir sonuca bağlanmış ve Yarbay rütbesiyle Osmanlı Bahriyesine alınarak Mekteb-i Bahriye-i Şahane de görevlendirilmiştir. H. F. Woods, Mekteb-i Bahriye-i Şahane de dört yıl öğretmenlik yaptıktan sonra 19 Mart 1877'de Albaylığa yükseltilerek, Deniz Genelkurmayı Dairesine memur edilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Karadenizdeki deniz harekâtında ve özellikle Tuna nehrindeki kıyı savunmasında yararlı hizmetler ifa etmiştir. 20 Mart 1883 yılında Amiralliğe yükseltilmiş, 10 Ekim 1886'da Padişah Fahrî Yaverliği ile de onurlandırılarak Ferikliğe (Koramiral) yükseltilmiştir. 26 Eylül 1896 tarihinde Teftiş-i Askerî Komisyonu Âlisi fahri üyeliğine atanan Amiral Woods, 1897 Türk-Yunan savaşına da katılmış, 1901 yılında İngiltere tahtına çıkan VII. Edward'ın taç giyme merasiminde Padişah Yaveri olarak Sultan II. Abdülhamid'i temsil etmiştir. Bu törende VII. Edward'dan (K.C.V.O.) nişanını ve (Sir) unvanını alan Koramiral Woods, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'den çeşitli vesilelerle (Murassa Osmanî), (1. Rütbe Mecidi) nişanlarıyla (Altın ve Gümüş İmtiyaz), (Altın Liyakat) ve (Gümüş Yunan Muahrebesi) madalyalarını almıştır. 1909 yılı temmuzunda emekliye ayrılmıştır. Türkiye'yi ikinci vatanı olarak kabul eden Amiral Woods, I. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'a gelse de aradığını bulamamanın ezikliği ile İngiltere'ye dönmüş ve 18 Şubat 1929 tarihinde Montekarlo'da 87 yaşında ölmüştür. Bkz. Henry F. Woods, *"Türkiye Anıları: Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl: 1869-1909",* (çev.) Fahri Çoker, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 11-16.

mezhebinden bir kızın ihtida ettiği haberini aldı ve böylece Müslüman İngilizlerin miktarının kırk altıya ulaştığı müjdesini verdi. Bu kızın pederinin de yakın bir zamanda ihtida edeceğini Liverpool Müslümanlarının ümit ettiklerini söyledi. Quilliam'a gelen bu mektuplardan birinde şöyle bir hadiseden bahsediliyordu: Müslümanlar ibadetlerinden sonra düzenli bir şekilde yaptıkları dualarda, evvela kraliçeye, sonra da halifeye dua ediyorlardı. Gayr-i müslim İngilizlerden biri, bir ecnebi hükümdara dua edilmesinin doğru olmadığını söyleyerek orayı terk etti ve Müslümanlar da usulen dualarına devam ettiler. Dinleyici olarak orada bulunan diğer Hristiyanlar da ses çıkarmayarak Müslümanların, müminlerin halifesine dua etmelerinin normal bir durum olduğunu ve dinleri gereği böyle yaptıklarını söylediler.[210]

18 ve 19 Mayıs 1891'de Quilliam ve Japonyalı Noda Efendi[211] Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de görüşüp, burada İslam dini hakkında sohbet ettiler. Quilliam bu sohbetler neticesinde Noda Efendi'nin sonunda ihtida edeceği ümidinde olduğunu ve bu durumdan ziyadesiyle memnun olduğunu belirtti. Daha sonra Hakkı Bey Quilliam'a, İtikad-ı İslam[212] adlı risalesinin Japonca'ya çevrilmesi için Noda Efendiyi teşvik etmesini söyledi, o da bunu kabul etti. Hakkı Bey böyle bir tercümeden çokça istifade edileceğini ve Japonya'daki Budist mezhebinin uzunca bir vakit ayakta kalamayacağını, burada Hristiyanlıktan ziyade İslam'ın yayılmasını istediğini belirtti. Abdullah Quilliam ve Hakkı Beyler 20 Mayıs 1891 öğleden sonra yine İstanbul'da Boğaziçi taraflarını gezdiler. Akşam dönüşte Quilliam Bey Cevdet Paşa[213] ile görüştü. Quilliam Hakkı Beye, oğlunu 22 Mayıs 1891 Cuma günü İngiliz posta vapuruyla Liverpool'a yollama

[210] BOA, Y. PRK. TKM 21/11, 3/L/1308.

[211] Sultan II. Abdülhamid zamanında İstanbul'dan hareket ederek Türk-Japon ilişkilerini resmen başlatmak üzere hareket eden Ertuğrul Firkateyninin Japonya dönüşünde batması üzerine Japonya'da şehitlerin ailesi için yardımlar toplanmıştır. Bunlardan Japon basınının topladığı yardım gazeteci Şotara Noda, zenginlerden toplanan yardım da Yakındoğu Ticaret Komitesi Şefi Torajiro Yamada tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Noda ve Yamada İstanbul'da kalarak Türk subaylarına Japonca öğretmişler, kendileri de Türkçe öğrenerek Müslüman olmuşlardır. Noda, Müslüman olduktan sonra Abdülhalim ismini almıştır. Yamada ayrıca Sultan II. Abdülhamid'e, Abdülhalim Noda Efendi vasıtasıyla zırh, kılıç ve resimler hediye etmiştir. Noda Efendi yaptığı hizmetlerden dolayı üçüncü rütbeden nişan ile taltif edilmiştir. Bkz. F. Şayan Ulusan Şahin, *"Türk Japon İlişkileri (1876-1908),* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 95-101. Ayrıca bkz. Yuzo Nagata, "Japonya", *DİA,* XXIII, s. 575; Çetinkaya Apatay, *Ertuğrul Fırkateyni'nin Öyküsü, XIX. yy'dan Bugüne Türk-Japon İlişkileri,* Milliyet yayınları, İstanbul 1998, s. 206-207; Şotara Noda, Abdullah Quilliam ile İslam dini hakkında yaptıkları İngilizce münazaralar neticesinde Müslüman olmuştur. Bkz. Tercümân-ı Hakikat, 2 Haziran 1891, No. 3863, s. 1.

[212] Quilliam'ın 1889 yılında The Faith of Islam adıyla neşrettiği İngilizce eseridir.

[213] Ahmed Cevdet Paşa 26 Mart 1822 yılında Lofça'da dünyaya gelmiş 26 Mayıs 1895 yılında İstanbul'da ölmüştür. Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu asırda yetişen Türk devlet ve bilim adamı, tarihçi, hukukçu, şairdir. Mecelle'yi kaleme alarak İslam hukukunu sağlam bir dille kitaplaştıran kişidir. Beş defa adliye, üç defa eğitim, iki defa vakıflar, bir defa içişleri ve bir defa da ticaret ve ziraat bakanlığı yapmış bir devlet adamıdır. Tarih-i Cevdet adıyla bilinen ve Osmanlı tarihini anlatan on iki ciltlik ünlü eserin yazarıdır. Ayrıca 1855-1865 yıllarında devletin resmi tarihçisi olarak hizmet vermiş bir tarih yazarıdır. Bu sayede dönemin siyasi olaylarını yazdığı Tezakir-i Cevdet adlı eserini ortaya çıkarmıştır. Türk dilinin Türkçe yazılmış ilk dil bilgisi kitabı kabul edilen Kavâ'id-i Osmâniyye'nin ve daha başka dilbilgisi kitaplarının yazarıdır. En ünlü eserlerinden olan *Kısas-ı Enbiya*'da bütün peygamberleri ve İslam tarihini sade bir dille okuyuculara aktarmış bir yazardır. Bkz. Osman Keskioğlu, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XIV, 1966, s. 221-234.

niyetinde olduğunu ve kendisinin de 24 Mayıs 1891 Pazar akşamı şark sürat katarıyla Paris yoluyla İngiltere'ye döneceğini söyledi. Bunun üzerine Hakkı Bey de Quilliam'ı 21-22 Mayıs Perşembe ve Cuma akşamları yemek için sultanın yanına saraya götüreceğini bildirdi. Hakkı Bey, ayda bir defa İngiltere'de İslam dininin ve Osmanlı Devleti'nin menfaatini müdafaa için bir risale neşretme hakkındaki düşüncelerini içeren bir raporu Yıldız Sarayı'na sundu. Bu raporda böyle bir risaleden epeyce istifade edilebileceğini ve neşir masraflarının da az olacağı kanaatinde olduğunu söyledi. Aynı zamanda Liverpool ahalisinin nazar-ı dikkatinin yavaş yavaş buradaki İslam cemaatine döndüğünü, namaz vakitlerinde cami balkonundan okunan ezanı sokaktaki binlerce insanın dinlediğini ve pazar günleri verilen vaazı dinlemeye gelenlerin sayılarının çokluğundan içeri alınamayanların olduğunu ifade etti. Bu sebeple İslam dininin menfaatlerini muhafaza edecek bir risalenin neşredilmesi çok faydalı olacaktı. Liverpool'da bir cami yapılmasının gerekliliği de yine bu raporda belirtildi.[214]

İngiltere'de böyle bir derginin veya gazetenin çıkarılması fikri daha sonraki belgelerde de karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili olarak Eylül 1891 tarihli sunulan raporda Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının Avrupa basınında da savunulması veya dile getirilmesi için, gayretli, hamiyetli, himmetli Osmanlılardan müteşekkil bir heyet tarafından "Livâü'l- Osmanî" adında bir gazete çıkarılması tavsiye ediliyordu. Böylelikle Osmanlı Devleti bundan sonra ne İngiliz, Fransız, Rus ve ne de diğer devletlerin siyasetlerine meyletmeyerek, kendine özgü bir Osmanlı politikası üzere hareket edecekti. Bu halis Osmanlı politikasını, dünyaya ilan etmek için "Livâü'l-Osmanî" namıyla Arapça, Farsça ve İngilizce bir gazete basılmalıydı. Bu gazetenin isminin Livâü'l- Osmanî olmasının çeşitli faydaları vardı. Evvela Osmanlı devlet yöneticileri yalnız Osmanlı Devleti sancağı gölgesinde birleşmiş olduklarını ispat edeceklerdi ve ecnebi politikalara bağımlı oldukları ithamına karşı cevap vermiş olacaklardı. Osmanlı Devleti'nin aleyhinde, İngilizler tarafından neşrolunan yalan yanlış haberleri düzeltmek ve önlemek amacıyla bu gazete Farsça (Hindistan için), Arapça (Mısır için) ve İngilizce (İngiltere için) olarak neşredilecekti.[215]

XIX. yüzyıl diplomasisinin araç olarak kullandığı en etkin güç basın ve propaganda idi. Bu yüzyılda başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler bu silahı iyi kullanıyorlardı. Bulgaristan'ın büyük bir baskı ile Osmanlı Devleti'nden ayrılma

[214] BOA, Y. PRK. TKM 21/16, 11/L/1308.
[215] BOA, Y. PRK. TKM 22/44, 2 Eylül 1307.

sürecine sokulması ve Mısır'ın İngilizler tarafından işgali yapılan propagandalar neticesinde gerçekleşmişti. Yaşanan bu olaylar Sultan II. Abdülhamid'e propagandanın önemini göstermişti. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nde birtakım çalışmalar yapıldı ve karşı propaganda yapılması niyetiyle Matbuat-ı Ecnebiye İdaresi kuruldu. Burada Avrupa basınında yapılan yanlış ve taraflı yazılar tekzip edilip ilgili yerlerde yayınlatılıyordu. Sultan II. Abdülhamid bu hususla özel olarak ilgilenerek Avrupa basınında Osmanlı tezlerini savunan gazetecilere bizzat teşekkür yazısı gönderiyor veya daha fazla yakınlık tesis edilmesi düşünülenlere ise hediyeler gönderiliyordu.[216]

Yapılan bu çalışma ve gayretler ile yukarıda bahsi geçen belgeden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devlet adamları, Osmanlı Devleti'nin kendi hak ve hukukunu muhafaza etmek ve savunmak, dünyadaki tüm Müslümanların menfaatlerini temin etmek, aynı zamanda İslam birliği düşüncesini Müslümanlar arasında yayıp bu fikri canlı tutmak ve emperyalist devletlere karşı bir silah olarak kullanmak için başta İngiltere olmak üzere Hindistan'da ve Arap yarımadasında bir yayın organının olmasının şart olduğunu düşünüyorlardı. Muhtemeldir ki bu düşünceden hareketle Quilliam'a Liverpool'da bu amaçlara yönelik bir yayın organı kurması teklif edilmiş ve bu hususta desteklenmişti.

Abdullah Quilliam oğlu Robert Ahmed'le birlikte 1891 yılında gerçekleştirdiği seyahatinde bir ayı aşkın Sultan Abdülhamid'in misafiri olarak Yıldız Sarayı'nda kaldı. Quilliam Bey'e bir takım Osmanlı nişanları ve madalyalarını kabul etmesi için ısrarda bulunuldu, o da bunları mütevazı bir biçimde kabul etti. Sultan Abdülhamid, Quilliam'ın oğlu Robert Quilliam'ı da taltif etti, onu Osmanlı ordusunun bir alayı olan Ertuğrul'a binbaşı olarak tayin etti ve Quilliam Bey'e de mücevherler içerisinde imparatorluk armalı som altından bir sigara kutusu verdi."[217]

Bu seyahatten sonra oğlu Robert Ahmed'le birlikte Liverpool'a dönen Abdullah Quilliam, Sultanın bir takım iltifatlarına mazhar olduğunu, oğlu Ahmed'in Ertuğrul Alayına alındığını ve yedi sene sonra Mekteb-i Harbiye'ye kabul edileceğini çevrelerine gururla duyurdu. Liverpool Şehbenderi İsmail Lütfi Bey bu hususla ilgili olarak, askeri üniformasıyla Robert Ahmed'in iftiharla sokaklarda dolaştığını haber verir.[218]

Quilliam İstanbul'a gerçekleştirdiği 1891'deki bu ilk ziyareti esnasında Yıldız Sarayı'ndaki bir ziyafete davet edildi ve Sultan'la iki saatlik bir görüşme yaptı. Bu

[216] Taha Niyazi Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı: Büyük Oyun,* Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 328,330; Orhan Koloğlu, *Avrupa Kıskacında Abdülhamit,* İletişim Yayınları, İstanbul 1988, s. 66.
[217] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 213-214; Geaves, *a.g.e.*, s. 72.
[218] BOA, Y. PRK. EŞA 13/88, 30/Za/1308.

görüşmede Quilliam'ın oğluna Sultan'a hizmet edip etmeyeceği soruldu, oğlu da buna olumlu cevap vererek asker olmak istediğini söyledi. Sultan da onu Ertuğrul Alayı'na binbaşı yaparak, atının ve üniformasının hazır olmasını emretti. Ahmed Quilliam için Sultan tarafından beyaz bir at Liverpool'a gönderildi ve altın bir sigara tabakası da Abdullah Quilliam'a hediye edildi. Bu ilk seyahati sırasında baba ve oğul Sultan'ın misafiri olarak İstanbul'da kalarak bazı mabeyn görevlileri ile de görüştüler.[219]

Sultan'la bu ilk görüşme birçok bakımdan önemlidir. Evvela bu görüşme ile Osmanlı Devleti en üst düzeyde Quilliam'ı ve Liverpool İslam Cemiyeti'ni resmen tanımıştır. Quilliam ve Cemiyet, İslam dünyası nazarında hem meşruiyet kazanmış, hem de daha geniş bir çevrede tanınma imkânı elde etmiştir. Bu görüşme Quilliam ve Cemiyet'e daha güçlü bir temsil kabiliyeti katmıştır. Bundan sonra Quilliam, İslam dünyasında Sultan'ın özel bir görevlisi olarak hizmet etmeye başlamış ve tüm İslam dünyasında ve İngiltere'de İslam'ın ve Halife'nin savunucusu olmuştur.

2. Abdullah Quilliam'ın Güney Afrika Seyahati ve Muhammed Shitta ile Münasebeti

Türklerin Afrika'ya girişleri oldukça eski dönemlere rastlamaktadır. İlk olarak Abbasi halifelerinin askeri amaçlarla Mısır ve çevresine yerleştirdiği Türkler, kısa zamanda hilafetin etkisinden kurtularak bağımsız devletler kurmuşlardır. IX. yüzyılın ikinci yarısında Tolunoğulları ve yarım asır sonrasında ise İhşidler, Mısır'da ve dolayısıyla da Afrika'da kurulan ilk Türk devletleri olarak tanınmaktadır. XII. yüzyılda Mısır'da kurulan Eyyubi Devleti ise, bütün Kuzey Afrika'da hâkimiyet kurabilecek güce ulaşmıştır. Eyyubilerin ardından Mısır ve Trablus coğrafyasını elinde bulunduran Türk kökenli Memlûk (Kölemenler) Devleti, kıtanın kuzeyine yaklaşık üç asır boyunca hâkim olmuştur. Söz konusu devletlerden sonra Kuzey Afrika ile birlikte kıtanın doğusu ve batısında önemli izler bırakan ve en uzun süre bu coğrafyada hüküm süren Türk devleti Osmanlılar olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar başta Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Sudan ve Etiyopya olmak üzere, Afrika'nın belirli bölgelerini kısmen ya da tamamen kontrolü altında tutarken, özellikle de kıyı bölgelerine hâkim olmaya çalışmıştır.[220]

[219] Geaves, *a.g.e.*, s. 223.
[220] Mehmet Seyfettin Erol ve Ahmed Said Altın, "Türk Dış Politikasında Afrika: Osmanlı Mirası Üzerine Ortak Gelecek-Etkinlik Arayışları",(03/07/2012), s. 2, http://www.usgam.com/tr/index.php?l=840&cid=381.

Osmanlılar, 1861 yılından itibaren Güney Afrika'da diplomatik temsilcilik bulundurmuştur. P. E. de Roubaix'in 18 Şubat 1861'de Cape Town'da ilk fahri başkonsolos olarak atanması, sonraki yıllarda bir dizi fahri konsolos atamasını beraberinde getirmiştir.[221] 1861 yılında Güney Afrika'daki Müslümanlar, İngiliz Genel Valisi'ne başvurarak, İslam dünyasının koruyucusu olarak gördükleri Osmanlı Devleti'nden, kendilerine İslam dinini doğru olarak öğretecek bir din bilgininin sağlanmasını istemişlerdir. Bu talep üzerine, İngiliz Hükûmeti konuyu Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği aracılığı ile İstanbul Hükûmeti'ne iletmiştir. Osmanlı Hükûmeti de 1862 yılında, Sultan Abdülaziz'in de onayı ile bir din bilgini olan Ebubekir Efendi'nin, bir yardımcısı ile Güney Afrika'ya gönderilmesini kararlaştırmıştır. Osmanlı Hükûmeti'nden aldığı yolluk ile Londra'ya ve oradan da gemi ile Güney Afrika'ya hareket eden Ebubekir Efendi 1863'te Cape Town'a varmıştır.

Cape Town'a yerleşen, Güney Afrika'nın Müslüman toplumuna İslam dinini öğretmek için yoğun çalışmalarda bulunan ve kitaplar yazan Ebubekir Efendi 1880 yılında bu ülkede vefat etmiştir. Oğullarından Ahmed Ataullah Efendi, 1884'te Kimberley'de açılan ilk Osmanlı okulunun müdürlüğüne atanmış, daha sonra çalışmalarını sürdürdüğü Singapur'a gitmiş ve burada 1903'te vefat etmiştir. Ebubekir Efendi'nin torunları, halen Güney Afrika'da yaşamaktadırlar. Ebubekir Efendi ve Ahmed Ataullah Efendi'nin bu faaliyetleri, Osmanlı Devleti ve Güney Afrika Müslümanları arasındaki ilişkilere katkıda bulunmuştur.[222]

Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtası ile bağlantılarını devam ettiren ve güçlendiren kişilerden biri de Abdullah Quilliam'dır. Quilliam'ın İslamî faaliyetleri sadece İngiltere'yle sınırlı olmayıp, dünyadaki tüm Müslümanlarla irtibat halinde olmaya ve onları kucaklamaya matuf bir gayrettir. O bu çalışma heyecanı içinde Afrika Müslümanlarının faaliyetlerini ve sorunlarını Halife Sultan II. Abdülhamid'e ulaştırmıştır. 2 Mart 1894 yılında Mabeynci Emin Bey'e gönderdiği bir mektupta Batı Afrika'nın Lagos şehrinde yaşayan ve bir cami inşa ettiren Muhammed Shitta'nın kendisine bir mektup gönderdiğini, bu mektupta Muhammed Shitta'nın yaptığı hayırlı işlerden dolayı Halife Abdülhamid'in teveccüh ve takdirine mazhar olmak istediğini ve bir nişan ile taltif edilmeyi arzu ettiğini bildirmiştir. Quilliam, Batı Afrika'nın Lagos

[221] Soner Karagül ve İbrahim Arslan, "Türkiye'nin Afrika Açılım Politikası: Tarihsel Arka Plan, Stratejik Ortaklık ve Geleceği", s.23, http://usak.org.tr/images_upload/files/35_%20UHP-%20Soner%20KARAG%C3%9CL%20%20and%20%20%C4%B0brahim%20ARSLAN.pdf

[222] Numan Hazar, Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Afrika İlişkileri, Usak yayınları, 2. Baskı, Ankara Eylül 2011, s. 133-134.

şehri hakkında da bilgi vererek, burasının bir İngiliz sömürge şehri olmasına rağmen, bölgede hızla İslamiyet'in yayıldığını söylemiştir. Aynı zamanda Afrikalı Müslümanların Halife'ye karşı büyük bir hürmet beslediklerini ve ileri de Osmanlı Devleti'ne maddi noktalarda yardımda dahi bulunabileceklerini ifade etmiştir. Bu bakımdan Muhammed Shitta'nın arzusunun yerine getirilmesinin münasip olacağını söylemiştir.[223]

Quilliam, Mabeynci Emin Beye sunduğu bu mektuptan sonra Muhammed Shitta'nın kendisine gönderdiği mektubun orjinalini ve kendisinin bu mektup için yazdığı takdim yazısını Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur.[224] Muhammed Shitta'nın Abdullah Quilliam'a gönderdiği mektup şu şekildedir:

> "İngiltere Şeyhülislamı W. H. Abdullah Quilliam'a
>
> Bismillah.
>
> Ben Muhammed Shitta ve kardeşim Yusuf; İngiltere Hükûmeti'nin İngilizce konuşan diğer sömürgeleri ve Lagos'taki Müslümanlar adına, Türkiye'nin Sultanı, Mü'minlerin Halifesi, Mukaddes yerlerin muhafızı, İslam inancının müdâfii, Sultan II. Abdülhamid'e istirhamlarımızı sunarız.
>
> Bizim mütevazı istirhamımız şudur ki; Muhammed Shitta, Hz. Allah'ın yardımı ile Lagos şehrinde bir cami yapmaya teşebbüs etti ve başlattığı inşaat hala devam ediyor. Lagos'taki bütün Müslümanlar Hz. Allah'ın böyle bir ibadethaneyi kendilerine ihsan etmesinden dolayı çok sevinçliler ve Allah'a şükrediyorlar. Bu teşebbüs; Müslümanların birlikte inanç ve ibadetlerini yapabilmeleri için atılmış ilk şahsi adımdır. Bu ilk adım Muhammed Shitta tarafından atılmıştır. Biz, Halifemize olan kalbî muhabbet ve hürmetimizi böyle mühim bir teşebbüsle göstermek istedik. Çünkü bu cami inşaatı başkalarını hayra teşvik etmek için de bir yoldu. Biz bu hayırlı konuda öncülük yapmak istedik. Bunun için de; sizden bu mütevazı ve hayırlı teşebbüsümüzü; açılışına katkıda bulunması ve bir an önce tamamlanmasına yardımcı olması için takva sahibi haşmetli Sultanımıza duyurmanızı istiyoruz. İnanıyoruz ki, bu istek O'nu çok memnun edecektir.
>
> Eğer haşmetli Sultan; taleplerimizi kabul eder ve sonra da bu konuda bize bir nişan ve ferman gönderirse; bizde bunu memnuniyetle kabul eder, caminin açılış gününde okur ve halkımıza gösteririz. Bu taltifat bizleri gerçekten can u gönülden memnun edecektir. Bizim bu arzumuz, Haşmetmeab tarafından kabul edilirse, bunun mübarek hatırası bizim bundan sonra gelecek bütün nesillerimizce saygı ile yâd edilecektir. Haşmetmeab'a bu mektubu ulaştıracak olan sizden; Haşmetmeab Sultan II. Abdülhamid'den bizi memnun edecek olan nazik cevabını alıp bize

[223] BOA, Y. PRK BŞK., 35/77, 27/N/1311.

[224] Uçar, Quilliam'ın bu mektubu bizzat o günlerde İstanbul'da bulunduğu için Yıldız Sarayı'nda yapılan Selamlık merasimi sonrası Sultan II. Abdülhamid'e takdim ettiğini iddia etmektedir. Uçar bu tezini ispatlayacak herhangi bir delil göstermediği gibi bizde bu hususla ilgili bir belgeye sahip değiliz. Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar,* Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2007, s. 409.

göndermenizi bekliyoruz. Her ne kadar yaptırdığımız cami tamamlanmak üzere olsa da, biz bu açılışı bekleterek Haşmetmeab Sultanın teveccühünü bekleyeceğiz. Bu mektubu yazan bizler; Muhammed Shitta, Yusuf ve bütün Lagos'lu Müslümanlar Haşmetmeabın ömür ve ikbali için dua ediyoruz. Barış, cömertlik, mutluluk ve hâkimiyet sahibi, yüce bağışlayıcı ve rahman olan Allah; Haşmetmeab Sultanımızı ve Halifemizi saltanatında daim kılsın. Sizin istirhamınızla belki bu defa, Lagos'taki Müslümanlar, Avrupa ve Güney Afrika'daki Müslümanlar; Müslümanların Sultanından bir nişan alacaklardır. Hz. Allah'a ve Halifemize duada her zaman sizinle olacağız. Hz. Allah'ın selamı; sizin ve bütün mü'minlerin üzerine olsun."

Abdullah Quilliam Muhammed Shitta'nın bu mektubuna yazdığı takdim yazısında şunları ifade etmiştir:

"Haşmetmeab Sultan, Türkiye'nin Padişahı, Mü'minlerin Halifesi, Mekân-ı Mukaddesenin Müdâfii, Kâbe-i Muazzamanın Muhafızı, Majesteleri II. Abdülhamid Han'a

Umarım takdim ettiklerim siz memnun eder;

Sunduğum Shitta Efendi'nin mektubu ile birlikte, siz haşmetli Efendimizin benim sunduğum bu yazıyı okumanız şerefine de nail olacağımdan ve Shitta'nın isteklerinin kabul edileceğinden eminim. Siz haşmetli efendimize sunmak üzere bana, Afrika'nın Batı sahilindeki Logos kolonisinde yaşayan samimi mü'minler tarafından bir mesaj emanet edildi. Sizin de haberdar olduğunuzdan şüphe duymadığımız bir şey var ki; bizim kutsal dinimiz Afrika kıtasında çok büyük bir hızla yayılıyor. Ve özellikle kolonilerde ve İngilizlere ait bölgelerde daha büyük bir hızla yayılıyor. Hristiyan misyonerler tarafından yapılan bütün baskılara; çok sayıda misyonerin yerlilere ait bu toprakları işgal etmelerine rağmen; Afrika halkı; Hristiyanlık yerine İslam'ı kucaklıyor ve İslamiyet'e bağlılıklarında da çok sadık ve kararlı olduklarını gösteriyor. Bu hayırlı işlerden sevap kazanmak ve kutsal dinimizi ebedileştirmek için, buranın yerli siyah kardeşlerimizden biri olan Muhammed Shitta kendi parasıyla çok güzel bir cami inşa etti. Bu cami 1000 sterline mal olmakla birlikte; bu paraya yakın bir miktarla da müezzin mahfili ve diğer gerekli işler yapıldı. Ayrıca caminin çevresine kiraya verilen işyerleri yapıldı. Geliri de cami cemaati olan dindarlar için kullanılıyor.

Lagos'taki kardeşlerimiz; bu konuyu Mü'minlerin lideri, Halifesi ve her Cuma mü'minlerin kendisi için; Allah'tan uzun ömür ve saltanatının muhafazasını dilediği; siz haşmetli Halifemizin bilgisine sunmamı istediler. Bu vesileyle İngiliz idaresindeki kolonilerin ve İngilizce konuşan Müslümanların başkanı olarak benden; bu durumu acilen siz haşmetli Efendimize sunmamı rica ettiler. Eğer onların bu arzularını benim mütevazı dilekçeme eklememe izin verilirse, ben de sizin dikkatinizi takvada ileri olan buradaki değerli kardeşlerimize çekerdim. Ve şunu çok emin bir şekilde hissediyorum ki; sizin tarafınızdan tanınması ve bazı hediyeler verilmesi bu camiyi inşa edenlere bir şevk verecek ve bütün Müslümanlar tarafından değerli bulunacak ve onları şevke getirecektir.

Siz haşmetli Efendimizin; hikmet ve bilgeliğinin bolluğu eğer hata yapıyorsam bu istirhamı yazanları bağışlamanızda yeterli olacaktır. En derin bağlılığımın devamlılığını tekrarlar

ve size olan bağlılığımı bir kez daha ifade ederim. Sizin, mütevazı, inançlı ve itaatkâr bir hizmetçiniz olarak kalacağım. Abdullah Quilliam. İngiltere'deki Mü'minlerin Başkanı."[225]

Abdullah Quilliam'ın bu çabaları olumlu sonuç vermiş ve Sultan Abdülhamid, Logos şehrinde cami yaptıran Muhammed Shitta'ya, dördüncü dereceden Mecidî nişanını[226] ihsan buyurmuştur.[227]

Sultan Abdülhamid'in ihsan buyurduğu nişanı bizzat kendisi takdim eden Quilliam, Batı Afrika'ya Lagos'a düzenlediği seyahatle ilgili olarak Kasım 1898 yılında *The Crescent*'da bir yazı kaleme aldı. O bu yazıda seyahatle ilgili olarak şunları ifade etti:

"Fildişi ticaretinden iyi para kazanmış, dindar Muhammed Shitta Lagos'ta 5000 pound para harcayarak etkileyici bir cami yapmış ve Müslümanların hizmetine sunmuştur. Bunu duyan Türk Sultanı da Shitta'ya bu çabalarından dolayı Mecidiye nişanı ve Bey unvanı vermiş, bu nişanı takma ve beratını verme ile caminin açılışı görevi de bana verilmiştir. Ben de bu görevi kabul edip Haziran 1894'te SS Cabenda adlı gemiyle Lagos'a yola çıktım."[228]

1894 Haziranında Lagos'a giden Abdullah Quilliam burada hem caminin açılışına katıldı hem de bölgede İslamî tebliğ faaliyetlerinde bulundu. O dönemde İngiliz sömürgesi olan Guyana'nın mühim bir şehri olan Lagos ve çevresinde üç hafta konferanslar vererek İslam'ı anlatan Quilliam, bu süre içerisinde Muhammed Shitta'nın evinde kaldı. Shitta'ya o gün verilen bu nişan günümüzde de Shitta'nın ailesi ve Lagos Müslümanları tarafından çok önemsenmektedir. Quilliam bu nişanla birlikte Muhammed Shitta'ya, sivil bir rütbe olarak "Bey" unvanının verildiği bir beraat da takdim etti. Sultan Abdülhamid'in Muhammed Shitta'ya beraat verdiği tarihten itibaren Lagos'lu Müslümanlar, Shitta'yı kendilerinin önderi (Seriki Muslümi) olarak görmeye başladılar. Shitta Beyin vefatından sonra her yıl onun Osmanlı nişanını aldığı günün yıl

[225] BOA, Y. PRK. AZJ. 56/7, tarihsiz. Bu belgenin orjinali İngilizce olup, çevirisi Uçar'ın "Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar" adlı eserinden alınmıştır. s. 411-412-413.

[226] Mecidî nişanı Osmanlı nişanlarından birinin adıdır. Halk arasında Mecidiye nişanı suretinde de kullanılırdı. 3 Zilhicce 1268 (1852) de ihdas olunmuştur. Sultan Mecid'e nisbetle bu adı almıştı. Birinci, İkinici, üçüncü, dördüncü ve beşinci rütbeleri olduğu gibi murassa'ı da vardı. Kayd-ı hayat şartıyla ve beratla verilirdi. Beratı olmayan nişanı takamazdı. Mecidiye nişanı iyi hizmet edenlere verilirdi. Buna nail olmak için askerler sulh zamanında, ilmiye ve mülkiyeden bulunanlar da en az yirmi sene devlet hizmetinde bulunmaları şarttı. Bununla beraber büyük hizmet görenler bu müddet kaydından müstesna tutulmuşlardı. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 428. Ayrıca bkz. Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi,* Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004, s. 176-201; Metin Üreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları, Belgelerle Tarihi,* DMC yayınları, İstanbul 2001, s. 208-220.

[227] BOA, İ. TAL 47/2, 19/N/1311.

[228] The Crescent, 7 December 1898, Volume XII, No. 308, s. 339; Quilliam Muhammed Shitta'nın ölümü üzerine The Crescent'da 31 Temmuz 1895 yılında kaleme aldığı yazıda caminin açılışını 5 Haziran 1894 olarak verip Shitta'ya Sultanın verdiği nişanı taktığını belirtiyor. The Crescent, 31 July 1895, Volume VI, No. 133, s. 71-72.

dönümünde bir merasimle "Seriki Muslümi" unvanı Shitta ailesinin en büyüğüne devredilmektedir. Bu gelenek günümüzde de devam ettirilmektedir.[229]

16 Mayıs 1899'da bir İngiliz gazetesi olan *Liverpool Mercury*'de Quilliam'ın Lagos ziyaretini anlatan Henri de Leon, bir makale yayımladı. Bu makalede Leon, Lagos'ta Quilliam'ı dinlemek için on bin kişinin toplandığını belirtti. Bu toplantı için bir Hristiyan misyoneri, yerel bir Batı Afrika gazetesine yazdığı makalede Quilliam'ın çok başarılı bir İslama davet seyahati gerçekleştirdiğini ve bu durumun da o bölgede Hristiyan misyonerlerin çalışmalarını zorlaştırdığını ifade etti. Bunun sebebi olarak da daha önce Hristiyan olan bir İngiliz'in (Quilliam'ın), kendi dinini terk edip Müslüman olmasının Afrikalıların, Hristiyan misyonerlere inanmasını zorlaştırdığını söyledi. Quilliam burada yaptığı konuşmada İslam'ın Afrikalı'nın fıtratına daha uygun olduğunu, çünkü İslam'ın ırkçı olmadığını, İslam'ın büyük siyahî şahsiyetlere sahip olduğunu övgüyle anlattı. Quilliam İngilizlerin, Afrika'yla ilgilenmelerinin tek sebebinin pazar ve hammadde arayışı olduğunu söyledi. Misyonerler Quilliam'ın bunu söylemesinin Hristiyanlığın orada yayılmasını zorlaştırdığını iddia ederek, onun bu konuşmasından dolayı Lagos'ta İslam'a girenlerin olduğunu ifade ettiler.[230]

Quilliam Lagos'ta yerine getirdiği bu başarılı görevi Sultan adına yapmıştı, bu durum Sultan'ın, Quilliam'a olan güvenini artırmıştır. Quilliam'ın bu ziyareti aynı zamanda Sultan Abdülhamid'in bu dönemde etkili bir şekilde takip ettiği İslam Birliği siyaseti politikasına yönelik bir görev olduğu gibi Quilliam'ı da bu politika doğrultusunda etkili bir pozisyona getirmiştir. O dönemde Osmanlı Devleti için İngiliz medyası ve halkına karşı Osmanlı Devleti'nin pozisyonunu savunacak İngiliz asıllı ve Osmanlı yanlısı bir Müslümanın bulunması büyük bir şanstı. Bu durumu iyi değerlendiren Osmanlı Devleti, üst düzey devlet adamları ile Liverpool'daki İslam Cemiyeti'ni ve Müslümanları ziyaret edeceklerdi.

9 Ağustos 1895 günü Abdullah Quilliam Sultan tarafından gönderilen, kendisinin resmi olarak Britanya Adalarının Şeyhülislamı olduğunu ifade eden gümüşten mührünü aldı. Mühür sade ve net bir görünüme sahipti.[231] Aynı gün Liverpool Belediye Başkanı'nın Town Hall'da özel misafirleri için düzenlediği Uluslararası Coğrafya Kongresi resepsiyonunda Quilliam, 1894'te tanıştığı Mabeyn Başkâtibi Kamil Bey ve Liverpool Osmanlı Başkonsolosu Hasan Tahsin Bey ile

[229] Uçar, a.g.e., s.413-414.
[230] The Crescent, 24 May 1899, Volume XIII, No. 332, s. 323-324.
[231] The Crescent, 14 August 1895, Volume VI, No. 135, s. 105.

görüştü. Daha sonra Kamil Bey, Osmanlı Liverpool eski Başkonsolosu Esad Kenan Bey, Osmanlı Liverpool Başkonsolosluğu'na yeni atanan Hasan Tahsin Bey ve Halepli Şeyh Abdülfettah'la Liverpool'daki camiyi, Quilliam'ın ofisini ve Liverpool İslam Cemiyetini ziyaret ettiler. Kamil Bey burada cami ve okulu inceledi ve memnuniyetini ifade etti. Ardından Cuma namazını camide kıldılar ve cami içerisinde hep birden tekbir getirdiler.[232] Quilliam, Aralık 1895'te Osmanlı Devleti'nin New York Konsolosluğu'ndan Batum'a atanan İsmail Azim Bey ile Ubeydullah Efendi'yi Fairfields'daki villasında kabul etti. Bu iki kişi Quilliam'ın Liverpool İslam Cemiyeti'nde sunduğu "İslam'ın Zaferi" adlı konferansına katıldılar.[233]

Quilliam, Güney Afrika seyahatinin değerinin farkındaydı. Çünkü bu, Sultan adına üzerine aldığı ilk resmi temsil göreviydi. Aynı zamanda bu durum Afganistan Emiri'nin de kabul ettiği, Quilliam'ın İngiltere Şeyhülislamı unvanının onaylandığı zamana denk geliyordu. Bu durumu İngiltere otoriteleri de kabul ediyordu, bu da Quilliam'a İngiltere'deki tüm Müslümanların liderliğini ve temsilciliğini veriyordu.[234] Quilliam'ın Afrika seyahati ve Şeyhülislamlık payesinin kendisine tevcih edilmesi hususunda The Islamic World dergisi de bilgi vermiştir. Dergi "Britanya Adalarının Şeyhülislamının Biyografisi" başlığı altında şu bilgileri verir:

> "… Ertesi yıl (yani 1894 senesi) Türk Sultanı ile Afganistan'ın Emiri ona alabileceği en büyük ruhani paye olan, Britanya Adalarının Şeyhülislamlığı payesini tevcih ettiler. Bu şerefin ona tevcih edildiğinden haberdar olan Seylanlı Müslümanlar yeni şeyhe 177 Seylan incisiyle işlenmiş Arapça Esselamu Aleyküm kelimeleri yazan ayrıcalıklı bir sarık yolladılar. 1894'ün Haziran ayında Britanya Adalarının Şeyhülislamlığı yetkisiyle bizim bu çalışmada da belirttiğimiz Bey unvanını Türkiye Sultanı'ndan, Batı Afrika'daki Lagos'ta 7000 pound değerinde güzel bir camii inşa eden Muhammed Shitta'ya götürdü. Quilliam Bey birkaç ay Afrika'da kalarak Kanarya adaları, Senegambia, Gambia, Sierra, Leone, Liberia, the Gold Coast (Altın Sahil) ve Lagos güzergâhında Afrika'yı dolaştı ve Afrika'nın acı yüzüne şahit oldu. Öyle ki burada ölüm tehlikesi bile atlattı."[235]

Bu gelişmeler Abdullah Quilliam'ın İslam dünyası tarfından tanınmasını sağladı. Bu durumu iyi değerlendiren Quilliam, İslamî tebliğ faaliyetlerine hız verdi ve irtibatlı olduğu ülkelerde Liverpool İslam Cemiyeti'nin şubelerini açtı.

Abdullah Quilliam'ın Güney Afrika'daki Müslümanlarla olan ilişkisi sadece Muhammed Shitta Beyle sınırlı değildi. O, Mayıs 1895 yılında Liverpool İslam

[232] The Crescent, 14 August 1895, Volume VI, No. 135, s. 106.
[233] The Crescent, 4 December 1895, Volume VI, No. 151, s. 361.
[234] Geaves, *a.g.e.*, s. 75.
[235] The Islamic World, 21 Nowember 1896, Volume IV, No. 8, s. 214.

Cemiyeti ile irtibat kuran Ahmed Ataullah Efendi ile de görüştü ve Cemiyetin Güney Afrika'da faaliyette bulunması için cemiyet yöneticileri ile görüştü.[236] Bu görüşmeler neticesinde Liverpool İslam Cemiyeti 1895 yılı içerisinde Ümitburnu (Cape Town) ve Transvaal'da şubeler açtı ve bunu da yayın organı Hilal dergisinde ilan etti.[237]

3. İngiliz Adaları'nın Şeyhülislam'ı Abdullah Quilliam'ın 1898 İstanbul Seyahati ve Sultan II. Abdülhamid ile Görüşmesi

Temmuz 1897'de Kraliçe Viktorya'nın tahta çıkışının ellinci yıl dönümünde, Osmanlı Devleti'ni temsilen General Seyyid Muhammed Feridun Bey Londra'ya geldi ve buradan Liverpool'a giderek Abdullah Quilliam'la görüştü. Osmanlı Devleti'nin tam yetkili nazırı Seyyid Muhammed Feridun Bey, istasyonda, fes giyen ve Osmanlı bayrakları taşıyan Liverpoollu Müslümanlar tarafından karşılandı. Liverpool'daki ziyaretleri sırasında Quilliam'ın arabası ile şehri gezdi ve Liverpool Camii'nde öğle namazına katıldı. Quilliam, yüksek rütbeli yerel yöneticilerle, Seyyid Muhammed Feridun Bey'i bir akşam yemeğinde tanıştırmak üzere belediye başkanı tarafından görevlendirildi. Quilliam, Liverpool İslam Cemiyeti'nde 18 Temmuz 1897 Pazar akşamı "İslam: Daha İyi Bir Yol" isimli bir konferans verdi. Bu konferansta Şeyh Abdullah Quilliam yeniliklere ve değişime karşı olan Hristiyanlığın aksine, İslam ve bilimin ikiz kardeşler olduğunu ama Hristiyanlığın bu durumla ters düştüğünü ikna eder şekilde savundu.[238]

1898 yılında Liverpool'daki Müslümanlar Ramazan Bayramı münasebetiyle camide toplanarak Sultan Abdülhamid için dua ettiler.[239] Aynı zamanda 9 Mart 1898 tarihinde Londra Büyükelçiliği'nden gelen telgrafta, Liverpool İslam Cemiyeti adına Abdullah Quilliam Efendi'nin, 23 Şubat 1898'deki Ramazan Bayramı dolayısıyla Padişah hazretlerine yolladığı tebrik mesajının ulaştırıldığı bildirildi.[240] Liverpool İslam Cemaati tarafından arz edilen bu tebrikten dolayı Sultanın memnun olduğu, Londra Büyükelçiliği tarafından Cemiyet'e haber verildi.[241]

Abdullah Quilliam 1898 yılı baharında Sultan Abdülhamid'i ziyaret etmeye karar vererek İstanbul'a gitti. Tebliğ faaliyetleriyle Liverpool'da artan mühtedi sayısı ve bir liman kenti olan Liverpool'un, İngiltere'ye gelen Müslümanlar tarafından sıkça

[236] The Crescent, 7 August 1895, Volume VI, No. 134, s.103; Uçar, a.g.e., s. 416.
[237] Uçar, a.g.e., s. 416.
[238] The Crescent, 21 July 1897, Volume X, No. 236, s. 451-455.
[239] BOA, Y.MTV. 174/98, 25/10/1315.
[240] The Crescent, 16 March 1898, Volume XI, No. 270, s. 169.
[241] BOA, İ. HUS 64/40, 12/Z/1315.

ziyaret edilen bir merkez olması dolayısıyla buradaki hizmet faaliyetlerini büyütme ve genişletme isteği Quilliam'ın, Sultan'ı ziyaret etme kararı vermesinde etkili oldu. Quilliam Liverpool'daki Brougham Terrace'da, 11-12 numaralı hanelerde, Liverpool Müslümanlarının cami olarak kullandıkları binanın yanına daha büyük ve kullanışlı bir caminin yapılmasına ve doğudan gelen kimselere mahsus bir hanenin inşasına karar verdi. Yeni inşa edilecek bu caminin planlarını J. H. M. Govern düzenledi. Planlanan caminin bir yüzü Brougham Terrace'a doğru olacaktı, arka tarafında Quilliam ve ailesine mahsus olmak üzere bir türbe inşa edilecekti. "Marsden Sokağı" köşesinde "Baker Sokağına" bakacak olan cami, tahminen altı bin İngiliz lirasına mal olacak ve camide bin beş yüz kişi ibadet edebilecekti. Burada kadınlara mahsus bir yerin yapılması da planlandı. "Baker Sokağı" tarafında iki ve "Marsden Sokağı" tarafında ise bir minare inşa edilecekti. Quilliam, M. Govern tarafından çizilmiş cami planını Sultan Abdülhamid'e sunmak ve ondan nakdi yardım talebinde bulunmak fikrindeydi.[242]

Bahsi geçen cami projesinin detayları *The Crescent*'da okuyucularla paylaşıldı. Buna göre cami 350- 375 civarında erkek, 60-70 kadar da kadın alabilecek kapasiteye sahip olacaktı. Caminin yapılacağı bölge Newsham, Wavertree ve Sheil parklarına, Botanik bahçelerine ve Edgebill tren istasyonuna yakın ve şehir merkezine kısa mesafede olmasıyla oldukça merkezi bir konuma sahip olacaktı. Etkili ve güzel gruplanmış görkemli yapı ortdoks Saracenic tarzında (ortaçağ Arap coğrafyasındaki İslam mimari tarzı), dış cephe kırmızı tuğlalarla ve devetüyü rengi kil ile kaplanarak inşa edilecekti. Ön cephenin yanında kare zeminli, sekizgen ve dairesel katlı, çıkıntılı pervaz bindirmeli, üstünde top ve hilali, taş sütun iç bükey tabanlı minare olacaktı. Minare pervaza kadar 21 feet[243] yüksekliğinde ve taban da 6 feet genişliğinde olacaktır. Ezan müezzin tarafından artistik bir biçimde çalışılmış kıvrımlı sarmal minare balkonundan okunacaktı. Sundurmanın katlanan giriş kapıları, tepesi Fas kemeri ve ışın yayan doğuya ait kemer taşlarıyla süslenecek, gül, hilal ve yıldızlı kehribar camla kaplanmış, yuvarlak şeklinde dövülmüş demirden ön panjurla kaplanacaktı. Kapının üstünde kil ve kırmızı kumtaşıyla kalıplanmış kitabeler Kur'ân'dan uygun ayetlerle bezenecekti. Ana kubbe yerden tepeye kadar 12 feetlik çapıyla, serbest hava akımıyla, kıvrımlı ışık veren pencere kemeriyle 33 feet yükselecekti. Kubbe çinkoyla kaplanarak sıcak ve soğuğun yayılmasına imkân verecek şekilde her 3 feetteki kütüklerle etkili bir mimari şekil alacaktı. Cami, 38 feet yükseklikte dört çelik kirişi destekleyen iskelelerle

[242] BOA, Y.A.HUS. 385/80, 14/1/1316; HR. TO 355/54, 30/04/1898.
[243] 1 feet yaklaşık olarak 30,48 cm dir.

beş bölüme ayrılmıştır. Küçük delik tavan kirişi ve yanmaz Adament kalıplarıyla (merkezden merkeze 3 feette yerleştirilmiş) bağlantılı olarak sıvayı taşıması için altında tutturulmuş ve dıştan betonla kaplanmış bu kirişler, katın çatısını oluşturacaktır. Caminin etrafı harika bir gezinti yeri olacak ve çiçekli bitkiler ve çalılarla dekore edilecektir. Çevre manzarasına yüksek kaldırımından bakılabilecektir. İçerdeki her kısımdaki 5 bölüm kalıplanmış duvar panolarına ve Arapça yazmalara sahip olacaktır. İyi bir şekilde tayin edilmiş mihrap üstünde alçıyla bezenmiş ve Arapça yazılı levha Fas kemeriyle betondan inşa edilecektir. Mihrabın yanında İstanbul'daki Ayasofya Camii'ndeki tarzda, yan panelleri meşeden örgülü Fas pervazla camdan yapılmış kubbeli minber olacak ve caminin alt kısmına müezzinin kullanması için rahle ve mahfil yerleştirilecektir. Cami girişinin alt katı maun ağacından ve çıralı çamdan yapılmış merdivenle inilen kadınlar abdesthanesi olarak düşünülmüştü. Abdesthane şadırvanları yanmaz tuğla çamuru ile kaplanacaktı. Ayrıca, sıcak ve soğuk su (şadırvanlara da uygulanacak) bağlı seramik lavabolar da olacaktı. Girişin sol tarafına doğru bir merdiven erkek abdesthanesine -şadırvanları daha geniş olması dışında kadınlar abdesthanesine benzer döşeli- açılır. İki bölüm de iyi aydınlatılacak, havalandırılacak ve bakıcının yeri ve caminin önüne açılan eşit bir bölgeye hâkim pencereler olacaktı. Binanın ısıtma, aydınlatma ve havalandırılmasına özel bir itina gösterilecekti. Caminin havalandırması, yapının ön, arka, yanlarda ve kubbesinde gereken yerlere yerleştirilecek otomatik ipek ve mika kanatlı, güçlü demir ağızlı vantilatörlerle olacaktır. Binanın gaz olmadan- önemli bir kısmı tasarruf edilerek- sadece elektrikle aydınlatılması niyet ediliyor ve böylece saf ve temiz hava her yere nüfuz edecektir. Bakıcı ve müezzin evine gidiş erkekler abdesthanesinden kazan dairesine uzanan ayrıca zemin katta girişte minareyle birleşen bir kapıyla sağlanacaktır. Müezzin evi bir salon, bulaşıkhane, kiler, geniş bir bahçe ve girişte bulunan tuvaleti içeriyor. Görünmesin diye perdelenmiş ve bahçedeki yürüyüş yolundan ulaşılan erkek cemaatin kullanımına yönelik tuvaletler caminin dışında yer alacaktır. Zemin süslü bronz tabanla ve lavabosu 3 feet yüksekliği ve kristal püskürteçleri bulunan ayaklı su çeşmesi sanatsal bir şekilde düzenlenmiştir.[244]

Yukarıda detayları verilen bu geniş çaplı cami planını ve Liverpool'daki İslamî faaliyetleri Sultan Abdülhamid'e anlatmak ve onun maddi ve manevi desteğini almak amaçlarıyla hareket eden İngiliz Adalarının Şeyhülislamı Abdullah Quilliam'ın İstanbul'a yapacağı seyahatinin planı şöyleydi: Quilliam, eşi ve çocukları Robert

[244] The Crescent, 28 March 1900, Volume XV, No. 376, s. 195-199.

Ahmed ile kızı Khadijah (Hatice) Quilliam, Liverpool'daki Central Station'dan 23 Nisan 1898 Cumartesi saat 13.50'de Doğu seyahatine çıkmak için ayrılacaklar; Köln, Passau, Viyana, Budapeşte ve Belgrad yoluyla tahminen 28 Nisan'da İstanbul'a ulaşacaklardı. Osmanlı başkentinde 10 gün kalıp 11 Mayıs'ta İzmir'e devam edeceklerdi. Burada kısa süre kaldıktan sonra 16 Mayıs'ta Beyrut ve Suriye'ye gideceklerdi. Oradan Şam'a geçip İskenderiye (Mısır), Marsilya ve Paris vasıtasıyla tahminen Mayıs sonu veya Haziran başı Liverpool'a geri döneceklerdi. Şeyh yanında İngiltere'deki İslamî hareketin önde gelenleri tarafından imzalanmış; İngilizce, Türkçe ve Arapça olarak Mü'minlerin Halifesi ve Sultanı'na hitaben yazılmış bir sadakat mektubunu ve bu mektubun yanında, İngiliz Müslümanların eseri olarak kaleme alınmış birkaç makaleyi de Sultan'a takdim için yanında götürecekti.[245]

Quilliam, 23 Nisan 1898 Cumartesi öğleden sonra Liverpool'dan ayrıldı. Harwich ve Hollanda vasıtasıyla yaptığı İstanbul gezisine ailesi de eşlik etti. Birçok İngiliz Müslüman bu ana tanıklık etmek için istasyonda toplandı. Quilliam'ı yolcu etmeye gelenler arsında Müslüman cemaat üyelerinden Mesers, A.K. Khan, B.L., G. B. Horner (Avukat), J.H. M Govern (Mimar), T. Callow, dedektif müfettiş Lamthe ve daha birçok kimse vardı. Quilliam, eşi ve çocukları R. Ahmed Quilliam ve kızı Kadijah (Hatice) Quilliam eşliğinde, 23 Nisan Cumartesi akşamı saat 10'da Harwich'ten ayrıldı. Sakin ve rahat bir yolculuktan sonra ertesi sabah 5'te Hollanda'ya vardılar. Saat 6'da Rotterdam'a ulaştılar, burada yapılan kahvaltıdan sonra Schiedam, Doddrecht, Hardinxveldt, Arkel, Geldermalsen, Nymegen, Guyk, Bormeer ve Gurbbenvorat-Lottum vasıtasıyla Venlo'ya devam ettiler. Hollanda sınırını geçtiler ve Alman arazisine girdiler. Buradan Köln'e devam ederek Rhine ve Mayence'ye giden trende akşam yemeği yediler. Pazar günü sabah saat 4.13 gibi Frankfurt'a ulaştılar ve burada 7 saat kadar kalarak Avrupa'nın en iyi palmiye ve gül bahçesi olan Palmengarten'a (Palmiye Bahçesi) gittiler. Öğle ve akşamın büyük bir bölümünü burada geçirdikten sonra Bavyera'daki Nuremberg'e gitmek üzere gece vakti Frankfurt'tan ayrıldılar. Bütün seyahat rahat ve iyi geçmekteydi ancak R. Ahmed Quilliam'ın sağlığı biraz bozulmuştu. 26 Nisan Salı günü Budapeşte'den Liverpool'a gelen bir telgrafta Abdullah Quilliam ve oğlunun Budapeşte'ye ulaştığı bildirildi. Burada onları İsmail Lütfi Bey (Osmanlı

[245] The Crescent, 20 April 1898, Volume XI, No. 275, s. 250.

Konsolosu) ile bu şehirde ikamet eden birkaç Türk karşıladı. Aynı akşam Şeyh ve beraberindekiler İstanbul'a gitmek için trenle buradan ayrıldı.[246]

Abdullah Quilliam ve ailesi Hollanda, Almanya, Bavyera, Avusturya, Macaristan ve Servia güzergâhındaki uzun seyahati sonunda Bulgaristan'ı geçerek sonra Türk sınırı olan Mustafa Paşa'ya[247] 27 Nisan Çarşamba günü vardılar ve vize işlemlerini yaptırdılar. Pasaportlar kendilerine iade edildikten sonra, sınırı geçene kadar Türk yetkililer onlara refakat etti. Yetkili bir kişi Quilliam'a Türkiye'ye ulaşıldığını açıkladıktan sonra yolculara serin bir şeyler ikram etti. Daha sonra İstanbul'a hareket etmek üzere Quilliam ve ailesi tren istasyonuna gitti ve burada treni bir saat on beş dakika kadar beklerken çok sayıda Müslümanla tanıştırıldı. Quilliam'da onlara Liverpool Osmanlı Topluluğu (Liverpool Osmanli Regiment) ile Liverpool Cemiyetiyle ilgili fotoğrafları gösterdi ve oradaki yerli Müslümanlar bu durumdan memnun kalarak Quilliam ve ailesiyle alakadar oldu. Quiliam ve ailesi İstanbul'a hareket etmek için trene bindiler, tren hareket ederken askerlerden oluşan bir tören kıtası onları selamladı. Quilliam'ın askerlerin başındaki subaydan aldığı son mesaj şuydu: "İngiltere'deki Müslümanlara, kardeşlerimiz olarak onları sevdiğimizi söyleyin. İngiltere'nin huzura kavuşması için Allah'a dua ediyoruz. Sultan'a gittiğiniz zaman onun ellerini bizim yerimize öpün ve Sultan'a, Mustafa Paşa'daki askerlerinin onun gölgesinin düştüğü her karış vatan toprağını sevdiklerini ve saydıklarını söyleyin". Abdullah Quilliam ve ailesi, 28 Nisan saat 6.20'de İstanbul'a ulaştı. Şehre varışta, o ve oğlu Ahmed, Türk Deniz Filosu Amirali Woods Paşa, Bab-ı Âli Hukuk Müşaviri Hakkı Bey, Tophane Müşiri Ahmed Paşa ve *İkdam Gazetesi* editörü Cevdet Bey gibi yüksek rütbeli Osmanlı Devleti ileri gelenleri tarafından karşılandı. Aynı zamanda Quilliam ve ailesini almak için imparatorluk ahırından iki fayton gönderildi. Quilliam ve ailesi iki kısım hâlinde Pera'nın muhteşem güzellikteki belediye bahçelerine bakan, rahat odaların bulunduğu Pera Palace Otel'e yerleştirildiler. Odalar, Haliç'i arkasına almış, sayısız minarenin olduğu eski İstanbul manzarasını, Marmara Denizi'ni ve Boğaz'a gözünü dikmiş karla kaplı Asya dağlarını görüyordu. Ziyaretçiler, erken saatlerde otele gelmeye başladılar. İlk gelen Ahmed Bahri ve eşi Inglisia Fatima Hanım ve çocukları oldu. Bu ailenin

[246] The Crescent, 27 April 1898, Volume XI, No. 276, s. 266.

[247] Bulgaristan'da bugünkü adı Svilengrad olan kasaba. Edirne'nin 30 km. kuzeybatısında Bulgaristan sınırları içerisinde yer almaktadır. Kasabanın bulunduğu bölge, 1362 yılında Edirne'nin fethi sırasında Osmanlı idaresine girmiş olmalıdır. XV. yüzyılda Rumeli eyaletine bağlı Çirmen sancağı içerisinde yer alan bölgedeki kasaba adını, Kanuni Sultan Süleyman döneminde ikinci vezir olup Çoban veya Gazi unvanı ile bilinen Boşnak Mustafa Paşa (ö 935/ 1529) tarafından inşa ettirilen köprüden almaktadır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", *DİA,* VIII, s. 33.

kızları peçeliydiler, üç de erkek çocukları vardı; Yakub, Abdurrahman ve Ahmet askeri okul üniforması giyiyorlardı. Quilliam'ın eşi, Fatıma Hanım'la, zaten Liverpool'dan tanışıyordu. Bayan Robinson Hristiyanlıktan vazgeçip İslam'a girmişti. Geçirdikleri uzun ve yorucu yolculuk nedeniyle Quilliam ve ailesi o gün dinlendi. Quilliam kendisi ve ailesinin rahat yolculuk etmelerine yardımcı olduğu için Sultan'a bir teşekkür mektubu yolladı. O gün Woods Paşa gün boyunca oteli aradı ve ertesi sabah için Quilliam'a ve oğlu Ahmed Quilliam Bey'e Yıldız Sarayı'nda katılacağını bildirdi. 29 Nisan Cuma sabahı Quilliam ve beraberindekiler, Yıldız Sarayı'na gittiler ve orada mabeyn kâtiplerinden Emin Bey tarafından kabul edildiler. Sultan'ın emri üzerine Emin Bey, Yıldız Sarayı'nda bulunan Quilliam ve oğluna Sultan kendisiyle birlikte Hamidiye Camii'ndeki selamlık törenine katılmalarını istediğini söyledi. Sultanla birlikte selamlık törenine katılan Quilliam ve oğlu camiye girdi ve caminin mütevazı bir köşesinde yerlerini aldılar. Ama onların orada oturmasına müsaade edilmedi, caminin ön sırasında, güzel oymalarla süslü beyaz mermerden yapılan minberin yanında, onlar için bir yer ayarlanmıştı. Programın sonunda Quilliam saraya döndü. Sultan ona özel bir resmi görüşme için erken tarihe randevu verdi. Aynı gün öğleden sonra Quilliam ve oğlu sarayda Sadrazam Halil Rıfat Paşa'yı ziyaret etti. Halil Rıfat Paşa onları sıcak ve samimi bir şekilde karşıladı ve akşam yemeğini birlikte yemek için davet etti; Quilliam'a güzel, değerli, açık sarı boncuklu bir tesbihi, gezisinin bir hatırası olarak hediye etti.[248]

Quilliam ve oğlu 2 Mayıs'ta Kurban Bayramı dolayısıyla camideki bayramlaşma merasimine ve Dolmabahçe Sarayı'ndaki muayede törenine katıldı. Buradaki bayramlaşma merasimi boyunca, Quilliam ve oğluna taht odasında onur köşesi verildi, muayede töreninin sonunda Sultan Abdülhamid, Quilliam ve oğlu ile otuz dakikalık özel bir görüşme yaptı. Daha sonra misafir olarak Osmanlı şeyhülislamının[249] evine kabul edildi ve Quilliam burada İngiltere'deki İslam'ın durumu hakkında bilgi vererek

[248] The Crescent 4 May 1898, Volume XI, No. 277, s.282; The Crescent, 11 May 1898, Volume XI, No. 278, s. 298-299-300.

[249] Şeyhülislam Cemaleddin Efendi 1848 yılında İstanbul'da doğdu. Babası, Şeyh Ahmed Halid Efendi olup, annesi Kevabibiye ailesindendi ve Mehmed Said Efendi'nin kızıydı. Cemaleddin Efendi Osmanlı ve İslam Hukuku konusunda eğitim aldı ve Osmanlı Devleti'ne 1884'de İstanbul Kadısı olarak hizmet etti. Hemen ardından 1888'de Anadolu Kazaskerliği'ne ve 1890'da da Rumeli Kadılığı'na getirildi. 4 Eylül 1891'de 43 yaşında Şeyhülislam oldu. 16 yıl ve 11 ay bu görevde kaldı ve ardından üç kez daha kısa süreyle bu göreve getirilmesi sebebiyle yaklaşık 18 yıla yakın bir süre bu görevde kalarak Zenbilli Ali Efendi'nin ardından tarihte, bu görevi en uzun süre yapan ikinci kişi oldu. Bu sebepledir ki Şeyhülislamlığı II. Abdülhamid dönemiyle özdeşleşti. İttihat ve Terakki Partisi ile anlaşamadığı için 1913 yılında Mısır'a sürüldü ve İskenderiye'ye yakın Ramleh şehrinde 5 Nisan 1917'de 79 yaşında öldü. Naaşı İstanbul'a getirilerek Topkapı Sarayı'na kondu, sonra İstanbul'daki Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildi. Hatıraları ilk kez İstanbul'da 1920'de basıldı. Daha sonra 1990 yılında Latin alfabesiyle "Siyasi Hatıralarım" başlığı altında tekrar yayınlandı. Bkz. Halidefendizade Mehmed Cemaleddin Efendi, *Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım,* (Hzl.) Selim Kutsan, Nehir Yayınları, İsatanbul 1990, s. 9-15.

şeyhülislamla muhabbet etti. Quilliam, Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi/1877-1878) kahramanlarından Gazi Fuat Paşa ile de görüştü. Bu arada Şeyh Abdül Hüda, Quilliam'a ipek işlemeli altın süslemeli cübbe verdi. Sultan Abdülhamid, İngiliz Müslüman lider Quilliam'a şehirde gezmesi ve kendisi onuruna verilen resepsiyonlara katılması için araba tahsis etti. 6 Mayıs Cuma günü, Quilliam ve oğlu Hamidiye Camii'ndeki selamlık merasimine özel olarak davet edildiler. Burada Quilliam, Sultan'a İngiltere Müslümanlarının gönderdiği hediyeleri sunma şerefini elde etti. Sultan da Quilliam'a bu hediyelerden duyduğu memnuniyetini ifade etti. Sultan Abdülhamid, Quilliam ve beraberindeki Müslümanlara bir takım iltifatlarda bulunarak nişanlar verdi. Bunlardan şehit çocukları ve malul asker gaziler yardım sergisine muhteşem tabloları ile katılan Liverpool İslam Cemiyeti'ne mensup Walid F. Preston Efendi'yi bir sanatçı olarak çalışmalarından dolayı dördüncü dereceden Mecidiye nişanı ve Beaux arts madalyası ile onurlandırdı. Sultan Abdülhamid, İngiltere'de ülke çapında sergilenmiş Danse isimli tablosuyla ünlü olan Preston'a, onun sanatındaki bu ustalığı sebebiyle, Haylake yerleşim yerinin deniz kıyısını gösteren bir yağlı boya siparişi verdi.[250] Bu arada Sultan, diğer önde gelen Liverpool Müslümanlarını da çeşitli hediyeler yoluyla taltif etti. Bu Müslümanlardan Bilal Wilkanson Efendiye beşinci rütbeden Mecidî nişanı, T. Meryem Boston Hanım, Liverpool Medrese-i İslamiyesi talebesinden Frank Faşiddin Preston, George Ğulam Preston ile Bilal, Henry Mehmed ve Ahmed Quilliam Beylere birer kıta Zayi' madalyası ihsan buyurup, bunların ifasını emretti.[251] Kurban Bayramı münasebetiyle İngiliz Müslümanlar Liverpool'daki camide bir araya gelerek bir takım kutlamalarda bulundular. Liverpool İslam Cemiyeti adına H. Haschem Wilde, Sultan'a kutlama ve tebrik mesajı gönderdi.[252] Bayram vesilesiyle Liverpool İslam Cemiyeti tarafından arz olunan bu tebrikattan memnun kalan Sultan Abdülhamid, memnuniyetinin Osmanlı Londra Büyükelçiliği vasıtasıyla cemaata tebliğ edilmesini emretti.[253]

8 Mayıs'ta Abdullah Quilliam ve beraberindekiler İstanbul'da bir gezintiye çıktılar ve Eyyüp Sultan türbesini ziyaret ettiler.[254] 12 Mayıs'ta Quilliam tekrar

[250] The Crescent, 18 May 1898, Volume XI, No. 279, s. 314; The Crescent, 25 May 1898, Volume XI, No. 280, s. 330-331; BOA, İ. TAL 137/24, 20/Z/1315.
[251] BOA, İ. TAL 137/24, 20/Z/1315.
[252] The Crescent, 4 May 1898, Volume XI, No. 277, s. 275.
[253] BEO 1120/83980, 17/Z/1315; The Crescent, 25 May 1898, Volume XI, No. 280, s. 329.
[254] İkdam, 9 Mayıs 1898, No. 1372, s. 2.

Sultan'la görüşmeye çağrıldı ve kendisine Osmanî nişanı[255], oğlu Ahmed Quilliam'a da Beaux arts madalyası verildi. 13 Mayıs'ta Quilliam İzmir'e gitmek için İstanbul'dan ayrıldı. İzmir'de şehrin önde gelenleri tarafından kabul edildi ve Yunanistan'a gitmek üzere ayrılana kadar orada kaldı.[256]

Quilliam, 25 Mayıs'ta Liverpool'a ulaştı. Liverpool İslam Cemiyeti'nin, Haziran 1898 yılında yaptığı yıllık toplantı tutanaklarına, Sultan'ın, Liverpool'daki cami mihrabının iki yanında kullanılmak üzere saf gümüşten yapılmış kandil ve halı hediye ettiği kaydedildi. Aynı zamanda Sultan'ın, Cemiyet'in faydasına harcanması için ileride verilmek üzere beş yüz Türk lirası taahhüdünde bulunduğu ve bundan mutluluk duyduğu da kayıtlar arasında geçmektedir.[257]

Bu arada Osmanlı Liverpool Başşehbenderliği, Quilliam'ın şahsi menfaatleri doğrultusunda İstanbul'u ziyaret ettiği düşüncesinden hareketle, onun Liverpool'daki hal ve hareketleri hakkında birtakım bilgiler içeren bir yazı kaleme alıp Hariciye Nezareti'ne gönderdi. Bu yazıda Quilliam'ın İstanbul'a gerçekleştirdiği seyahatinin esas maksadının, Liverpool'da ismi var olup cismi bulunmayan caminin genişletilmesi için gerekli olan parayı temin etmek olmadığı, gerçek sebebin; Quilliam'ın şahsi servetini ziyadeleştirmek istemesi olduğu ifade edildi. Liverpool Cemaat-i İslamiyesi denilen heyetin, menfaat ilişkisiyle birbirine bağlı, adi kimselerden oluşan bir takım kadınlardan ibaret olduğu, Quilliam'ında İslamî inanç noktasında birçok eksikliklerinin olmasına rağmen, İslamiyet davası, Müslümanların kerem ve fazileti sayesinde kısa sürede büyük bir servete sahip olduğu belirtildi. Quilliam'ın Müslümanlara hoş görünmek için Abdullah ismini aldığı, hâlbuki dairesi üzerinde büyük harflerle "Vilyam Kilyam" isminin yazılı olduğu bildirildi. Aynı zamanda cami olarak satın alınmış olan yerlerin kendi üzerine kaydedildiği ve bunları kullanarak bunlardan istifade ettiği söylendi. Quilliam menfaatini devam ettirmek maksadıyla kendi kullandığı binanın üç odasını cami yapmış ise de İslam dininin hükümlerinden bîhaber olduğundan burada asla ibadet edilmediğini, ancak pazar akşamları piyano çalınarak rakslar edilip halka karşı İslam dininin alaya alındığı belirtildi. Bunun yanı sıra camide materyalizme dair konferanslar

[255] Osmanî nişanı: Sultan Abdülaziz devrinde 1861 tarihli emriyle çıkarılmıştır. Bu nişan devlet hizmetinde büyük başarı göstermiş olanlara verilirdi. Dört rütbesi vardı, ömür boyu geçerli olmak üzere verilirdi. Nişan, ancak beratına sahip olanlarca takılabilirdi. Birinci rütbesinin murassa olanı da vardı. Osmanî nişanı, üzeri yeşil mineli ve yedi köşeli gümüşten bir yıldız biçimindedir. Ortadaki kırmızı mine üzerinde "El müstenid bittevfikatı rabbaniye. Abdülaziz Han, Meliküd devletil Osmaniye" sözleri yazılıdır. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 737. Ayrıca bkz. Metin Üreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları, Belgelerle Tarihi,* DMC yayınları, İstanbul 2001, s. 232-241.

[256] The Crescent, 25 May 1898, Volume XI, No. 280, s. 331-332.

[257] The Crescent, 22 June 1898, Volume XI, No. 284, s. 391.

verildiği, Quilliam tarafından haftada bir kere neşredilen ve halk tarafından pek de bilinmeyen *The Crescent* adlı gazetede gösterişli laflar edildiği bunun sebebinin de Hintli Müslümanları kandırmaktan başka bir şey olmadığı belirtildi.[258]

Liverpool Başşehbenderliği göndermiş olduğu bu yazıda Quilliam'ı şahsi menfaatleri doğrultusunda hareket eden samimi olmayan bir Müslüman olarak rapor etmiştir. Böyle bir raporun sunulmasında hangi saillerin etkili olduğu tarafımızca bilinmese de Quilliam'ın İstanbul'u ziyaretinde üst düzey Osmanlı devlet adamları tarafından saygı duyularak karşılanması, Sultan Abdülhamid tarafından kendisi ve ailesi başta olmak üzere Liverpool cemaat üyelerinden bir kısmının da taltif edilmeleri ve onlara Osmanlı devlet nişanlarının verilmesi bu olumsuz rapora pek de ehemmiyet verilmediğini göstermektedir.

İstanbul seyahatinin ardından aynı yılın (1898) Ağustos ayında Abdullah Quilliam Efendi Liverpool İslam Cemiyeti adına, Sultan'ın tahta çıkışının sene-i devriyesi münasebetiyle bir tebrik mektubu hazırladı ve Sultan'a sunulmak üzere Londra Büyükelçiliği'ne gönderdi. Aynı şekilde Londra Cemaat-i İslamiyesi adına Hacı Muhammed Dolly Efendi de Sultan'a iletilmek üzere Osmanlı Londra Büyükelçiliği'ne bir mektup gönderdi. Mektupta Arap Yarımadasından, Mısır, Cezayir, Tunus, Fas, Amerika, Hindistan, Ümitburnu ve Transvaal'dan gelmiş Müslümanların, Londra Camii'nde toplanarak eda ettikleri namazdan sonra, Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışlarının sene-i devriyesi münasebetiyle dua ettiklerini ve bu vesileyle Sultan Abdülhamid'in şerefine bir ziyafet verdiklerini bildirdiler.[259]

4. Abdullah Quilliam'ın 1900 Yılı İstanbul Seyahati ve Sultan II. Abdülhamid ile Görüşmesi

1898-1900 yılları arasıda bazı önemli gelişmeler oldu. Abdullah Quilliam'ın oğlu Ahmed, Nisan 1899 yılında Mekteb-i Sultani'ye parasız yatılı olarak kabul olundu.[260] Abdullah Quilliam Ekim 1899 yılında İran şahı Muzaffereddin Şah tarafından İran'ın Liverpool Konsolosu olarak görevlendirildi.[261] Abdullah Quilliam Liverpool İslam Cemiyeti Reisi sıfatıyla, Liverpool'da bulunan Müslümanlar adına

[258] BOA, Y.A.HUS. 385/80, 14/1/1316; HR. TO 355/54, 30/04/1898.
[259] BOA, Y. A. HUS 389/87, 18/Ca/1316.
[260] BOA, MF. MKT 445/33, 7/Z/1316.
[261] The Crescent, 11 April 1900, Volume XV, No. 378, s. 234.

Ramazan Bayramı tebriklerinin padişaha arzı için Osmanlı Devleti Londra Büyükelçiliği'ne mektup yolladı.[262]

1900 yılında Abdullah Quilliam, küçük oğlu Bilal'le beraber Kurban Bayramı kutlamalarında hazır bulunmak üzere 2 Nisan'da İstanbul'da Sultan Abdülhamid'i ziyaret etmeye karar verdi.[263] Liverpool İslam Cemiyeti, Sultan Abdülhamid'e gönderdikleri mektupta, "Biz Liverpool'daki Müslüman cemaatinin üyeleri olarak bildiririz ki, kardeşimiz Abdullah Quilliam Efendi (İngiliz adalarındaki müminlerin şeyhi) Kurban Bayramında, muayede-i hümayunda bulunmak üzere İstanbul'a yola çıkacaktır." ifadelerini kullanarak Quilliam'ın ziyaretini daha önceden haber verdiler.[264] Abdullah Quilliam, 9 Nisan'da İstanbul'a ulaştı.[265] Quilliam'ın İstanbul'a varışından kısa bir süre önce vefat eden, 1877-1878 Rus Harbi'nde (93 Harbi) büyük başarılara imza atan Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa vefat etmişti. Quilliam bunun üzerine 15 Nisan 1900'de *The Crescent* takipçileri için İstanbul'dan Gazi Osman Paşa'nın hayatını anlatan bir makale kaleme aldı.[266]

11 Nisan bayram sabahı Sultan Abdülhamid, "Padişahım çok yaşa" nidalarıyla Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camisi'ne gelerek Kurban Bayramı namazını burada kıldı ve ardından Yıldız Sarayı'na geçti. Daha sonra Dolmabahçe Sarayı'nda bayramlaşma merasimi yapıldı. İran Şahı ve birçok yabancı ülkenin başkanları, Bulgar Prensi Ferdinand, Mısır Hidivi, Mekke Şerifi, Mareşal Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Liverpool'daki İngiliz Müslümanlar, Sisam Prensi, kolordu komutanları, il valileri ve daha birçok kişi Sultan Abdülhamid Han'a bayram tebriklerini sunan telgraflar yolladılar. Muayede merasiminde, İngiliz Müslümanlar Britanya Adaları'nın Şeyhülislamı Abdullah Quilliam Efendi ve iki oğlu, Ahmed ve Bilal, tarafından temsil edildi.[267]

Liverpool Medrese-i İslamiyesi kütüphane sorumlusu Bokhari Jeffery Liverpool İslam Cemiyeti adına Sultan II. Abdülhamid'e bayram tebriği için bir telgraf çekti ve 16 Nisan'da da Liverpool Müslümanlarının tebriklerini Sultan'a ulaştırdıklarından dolayı Osmanlı Londra Büyükelçiliği'ne teşekkürlerini ayrı bir telgrafla bildirdi.[268]

[262] BOA, Y. A. HUS 403/19, 7/L/1317.
[263] The Crescent, 28 March 1900, Volume XV, No. 376, s. 201.
[264] The Crescent, 4 April 1900, Volume XV, No. 377, s. 217.
[265] The Crescent, 25 April 1900, Volume XV, No. 380, s. 265.
[266] The Crescent, 18 April 1900, Volume XV, No. 379, s. 243-247.
[267] The Crescent, 9 May 1900, Vol. XV, No. 382, s. 295.
[268] The Crescent, 25 April 1900, Volume XV, No. 380, s. 265.

Sultan Abdülhamid 21 Nisan 1900'de, Mekteb-i Sultani'de eğitim gören Ahmed Quilliam Bey'e bin kuruş maaş tahsis edilmesini ve kendisine rütbe-i salise[269] verilerek eskisi gibi tahsile devam etmesini ve Liverpool Şehbenderliği maiyyetinde istihdamını emir buyurdu.[270] Sultan, Ahmed Quilliam'ı taltif edip ödüllendirmekle birlikte, 12 Mayıs 1898 tarihinde, Abdullah Quilliam Efendiye ihsan buyurduğu dördüncü rütbeden Osmanî nişanının resmi usullere uygun olarak verilmesini emretti.[271]

6 Mayıs'ta Quilliam'ın Liverpool'a dönmesiyle yaklaşık bir ay süren bu seyahat sona erdi.[272] Ahmed ve Bilal Quilliam Beyler, 27 Mayıs Pazar akşamı İstanbul'dan ayrılarak trenle Belgrad, Viyana ve Paris yoluyla İngiltere'ye hareket ettiler. Şeyhin oğullarını uğurlamaya gelenler arasında Mustafa Azim Efendi ve Ayasofya Camiinden bir kaç Hoca, Ali Bey (İzmir), Galatasaray Lisesi'nden Prof. İbrahim Bey ve İsmail Efendi, Osmanlı Donanmasından Asteğmen Halil Bey, Reşid Efendi (İskenderiye), Ali Arif Efendi (Selanik), Cemaleddin Bey (Bursa) ve daha birçok kişi vardı. Tren ayrılmadan hemen önce, Hoca Mustafa Efendi yolcuların gelecekteki refahları ve güvenlik içerisinde yolculuk etmeleri için dua etti. 2 Haziran Cumartesi öğleden sonra Liverpool'a ulaşan Ahmed ve Bilal Quilliam'ı babaları Abdullah Quilliam ve anneleri ile kız kardeşleri Hatice ve Hanife Quilliam, Prof. Walid F. Preston, Cassim Ali Felton, Osman Hatton, Arabi Billen, T. Omar Byrne ile Liverpool İslam Cemiyeti'nin birçok üyesi karşıladı. Ahmed Quilliam Bey Liverpool'daki konsoloslukta yüksek rütbeli devlet memuru olarak *(Chancelier)* göreve başladı ve aynı yıl Sultan onu 1897 Türk Yunan Savaşı'nda, Ertuğrul İmparatorluk Süvari Alayı'ndaki gönüllü hizmetlerinden dolayı bir savaş madalyasıyla ödüllendirdi.[273]

Abdullah Quilliam'ın İstanbul'a gerçekleştirdiği bu seyahatlerle Osmanlı sarayıyla olan ilişkisi daha da pekişmiştir. Bu durum, onun İngiltere'deki tüm Müslümanların liderliği konumunu ve temsilciliğini daha da güçlendirerek İngiliz Devleti otoriteleri tarafından da kabul edilmesini sağlamıştır. Bu sayede Liverpool İslam Cemiyeti de önemli bir merkez haline gelmiştir.

---

[269] Rütbe-i salise, saniye'den küçük, rabia'dan büyük olan bir mülkiye rütbesi idi. Askeri rütbelerdeki karşılığı binbaşılık idi. Salise rütbesine sahip olanlar tıpkı râbia rürtbesinde olduğu gibi ricalden sayılmadıkları için, teşrifata dâhil değillerdi. Elkap olarak, Rif'atlü yazılırdı. Salise rütbesi, 1843'ten evvel saniye rütbesi gibi "mütemayiz" ve "sınıf-ı sani" olmak üzere ikiye ayrılmışsa da, bu tarihten itibaren kaldırılarak bir dereceye indirilmiştir. Bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* III, s. 104.
[270] BOA, İ.HR 366/59, 20/Z/1317; BEO 1476/110648, 24/Z/1317.
[271] BOA, İ. TAL 207/93, 25/Z/1317.
[272] The Crescent, 9 May 1900, Volume XV, No. 382, s. 299.
[273] The Crescent, 6 June 1900, Volume XV, No. 386, s. 362-363.

Abdullah Quilliam seyahatlerinin ardından faaliyetlerini artırmış ve sadece 1899-1900 yılları arasında Liverpool İslam Cemiyeti'nde pazar akşamları elli üç adet konferans düzenlemiş ve bu konferansların otuz altısı bizzat Abdullah Quilliam tarafından verilmiştir. Pazar akşamları Quilliam tarafından verilen bu konferansların birkaçının konu başlıkları şöyledir: Yeniçeriler (4 Haziran 1899), İslami Literatür ve Bilim (11 Haziran 1899), İnsan ve Tabiat (25 Haziran 1899), Efsanenin Kökeni-The Origin of Myth (2 Temmuz 1899), Miraç ya da Peygamberin Gece Seyahati (9 Temmuz 1899), İslam'ın Altı Önemli İnanç Esası (16 Temmuz 1899).[274]

Abdullah Quilliam, İngiltere'de İslam'ın sesi ve savunucusu olmaya çalışırken diğer bir yandan da dünyanın pek çok ülkesinden gelen seçkin ziyaretçilerle görüşerek İslam dünyasıyla ilişkilerini geliştiriyor ve daha yakın bağlar kuruyordu. 13 Mayıs 1900'de Ceylon (Sri Lanka) ve Colombo'dan gelen Mahomood Hadjiaar ve Hadji Zauni-Deen isimli iki Müslüman, Avrupa seyahati vesilesiyle Liverpool'a da uğrayarak buradaki Müslümanları ve cemiyeti ziyaret ettiler.[275] Bir hafta sonra Osmanlı subayı Süvari Yüzbaşı İbrahim Fehmi'de Cemiyet'e ziyarette bulundu.[276] Aynı yılın 20 Ağustos Pazartesi günü de Mustafa Karsa Efendi (Osmanlı Devleti Manchester Konsolos Yardımcısı) eşliğinde, İstanbul'dan Muhammed Tevfik Bey, Beyrut'tan Hacı Abdülhak, İzmir'den Zeki Karsa Bey ve Manchester'dan Kemal Mokaiesh ziyarette bulundular.[277] Bunun gibi daha birçok ziyaret onun tanınmasında ve bir lider olarak İngiltere'de İslam'ın temsilciliğini üstlenmesinde öneme sahiptir.

Sultan Abdülhamid'in yirmi beşinci cülus sene-i devriyesi münasebetiyle Liverpool İslam Cemiyeti birtakım şenlikler düzenleyerek kutlamalarda bulundular.[278] Liverpool'da Sultan'ın tahta çıkışının yıl dönümü kutlandığı gün, cemiyet tarafından organize edilen kutlamaya şehirdeki tüm Müslümanlar katıldı ve camide bir araya gelerek Sultan için dua ettiler. Liverpool Camisi ve Medina Home for Children adlı yetimhane şenlikler dolayısıyla bayrak, flama ve afişlerle süslendi. Quilliam, cuma namazındaki hutbede Sultan'ı öven bir metin okudu ve akşam verilen ziyafetlerde de İngiltere'de ilk kez Türk yemekleri servisi yapıldı. Kutlamalar havai fişek gösterileriyle gece boyunca devam etti. Liverpool Müslümanları, Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümü hasebiyle Sultana dua ve tebriklerini içeren bir

[274] The Crescent, 20 June 1900, Volume XV, No. 388, s.387-388
[275] The Crescent, 16 May 1900, Volume XV, No. 383, s.315.
[276] The Crescent, 23 May 1900, Volume XV, No. 384, s. 329.
[277] The Crescent, 22 August 1900, Volume XVI, No. 397, s. 121.
[278] BOA, Y.A. HUS 411/142, 14/B/1318.

mektup gönderdiler.[279] Abdullah Quilliam'ın kardeşi George Gholam Quilliam'da (ailenin saat yapım firmasının müdürü-Samuel Quilliam ve şirketi), Sultan için yüz guena değerinde Gold Hunter markalı saati yaparak, Türk konsolosluğu aracılığıyla Sultan Abdülhamid'e ulaştırdı.[280]

5. Abdullah Quilliam'ın 1901 Yılı Makedonya Seyahati

Quilliam, Kasım 1901 yılında Türkiye'ye (Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarındaki Makedonya bölgesine) bir seyahatte daha bulundu. 29 Ekim Salı akşamı oğlu Robert Ahmed Quilliam'ın eşliğinde istasyona kadar giden Quilliam trenle Liverpool'dan yola çıktı ve ertesi sabah Londra'ya ulaştı. Londra'dan Dover ve Ostend yoluyla Belçika'ya, oradan da Doğu expresi treniyle Brüksel, Verviers, Cologne, Mayence, Frankfurt, Wurzburg, Salzburg, Viyana, Budapeşte, Belgrad ve Niş yoluyla Osmanlı sınırları içerisindeki Zibestche'ye 3 Kasım'da ulaştı. Burada Quilliam'ı gümrük şefi İsmail Nuri Efendi ve şehrin idarecisi Mustafa bin Abdullah Efendi kabul etti. Akşam Üsküp'e ulaşan Quilliam, burada verilen yemekte Belediye başkanı, Jandarma Garnizon Komutanı, diğer yetkililer ve şehrin önde gelenleri tarafından kabul edildi. Daha sonra Selanik'e doğru yola çıkan Quilliam, gece buraya ulaştı ve A. Salem Efendi, Mahmud Efendi ve Mustafa Karsa Beyler tarafından kabul edildi. Quilliam pazar sabahı Selanik Valisi Tevfik Bey'i ziyaret etti, daha sonra ise Selanik'teki birçok Müslüman tarafından ziyaret edildi.[281]

14 Kasım'da Liverpool'a dönen Quilliam'ın bu ziyareti İngiltere'deki haftalık ve günlük birçok gazetede haber konusu oldu. Bu gazetelerden biri olan *Liverpool Daily Courier* Quilliam'la bu son ziyareti hakkında röportaj yaptı. Yapılan bu mülakatta Quilliam'a seyahatinin amacı soruldu o da "Bu ziyaretin amacını söylemeye memur değilim." diyerek karşılık verdi.[282] Quilliam'ın Balkanlara yaptığı bu seyahati niçin ve kimin adına yaptığı tarafımızca net bir şekilde bilinmemektedir. Ancak seyahat ettiği yerlerde üst düzey Osmanlı yöteticileri tarafından karşılanması ve birtakım ziyaretlerde

[279] Bu mektupta imzası olan kişilerin isimleri şunlardı: Britanya Adalarındaki Müminlerin Şeyhi W. H. Abdullah Quilliam; Onursal Sekreter R. Ahmed Quilliam; Muhasebeci Walid F. Preston; Kütüphaneci J. Bokhari Jeffery; Komite Heyeti H. Nasrullah Warren, Bilal Wilkinson, T. Emin Lawrenson, Djemal-ud-deen Rankin; Denetleyiciler W. Barakat Barnes, Fashi-ud-deen Ali Feint; Liverpool Medrese-i İslamiyesi Müdürü H. Haschem Wilde; Medina Home for Children Yetiştirme Yurdu Onursal Doktoru H. Mustapha Leon; Saat üreticisi ve tasarımcısı G. Gholam Quilliam.
[280] The Crescent, 29 August 1900, Volume XVI, No. 398, s. 138; The Crescent, 17 October 1900, Volume XVI, No. 405, s. 249-250.
[281] The Crescent, 13 November 1901, Volume XVIII, No. 461, s. 315-316.
[282] The Crescent, 20 November 1901, Volume XVIII, No. 462, s. 331.

bulunması biz de, Quilliam'ın Sultan Abdülhamid tarafından özel bir görev çerçevesinde bu ziyareti yaptığı düşüncesini uyandırmaktadır.

6. Sultan II. Abdülhamid'in Abdullah Quilliam'a Verdiği Özel Görev: Abdullah Quilliam'ın Balkan Seyahati

Abdullah Quilliam, Aralık 1904 yılında Sultan Abdülhamid'in isteği üzerine İstanbul'a seyahat edecek ve bu ziyarette ona Osmanlı Manchester Konsolosu Mustafa Karsa Bey de eşlik edecekti.[283] Quilliam, Sultan Abdülhamid'in özel daveti üzerine 9 Aralık 1904 Cuma akşamı Liverpool'dan yola çıktı. Quilliam'ı istasyona kadar uğurlayanlar arasında, olumsuz hava şartlarına ve geç saat olmasına rağmen, oğlu R. Ahmed Quilliam Bey (Osmanlı Liverpool Konsolos Yardımcısı), Dr. Brierley, T. Emin Lawrenson, Djaffer Mortimore, Ghalib Haddock, Bilal Quilliam Bey, Osman Haton, Yahya Hopewell; hanım Müslümanlardan Hopewell ve Almond; Ancient Order of Zuzimites Liverpool Masonic Lodge, Lily of the Valley Rose Croix Chapter ve Liverpool Masonic Society üyeleri bulunuyordu.[284] Quilliam 14 Aralık'ta İstanbul'a ulaştı ve bir sonraki gün Yıldız Sarayı'nı ziyaret etti. Onu Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, mabeyn üyeleri Emin, Arif ve Ragıp Beyler ile birçok önemli saray görevlileri karşılayarak, içtenlikle kabul etti.[285]

The Crescent 15 Şubat 1905 tarihli sayısında bu seyahati okuyucularına şu şekilde duyurmuştu:

> "Eminiz ki sadece okuyucularımız değil dünyadaki tüm inananlar, Britanya Şeyhülislamının meşakkatli çalışmalarının, Emir'ül Müminin makamını hak ederek taşıyan şanlı Osmanlı torunu Halife tarafından, onaylandığını duymaktan memnun olacaklardır. Halife'nin asil cömertliği, Britanya'daki Müslümanların sancağını taşıyan Şeyh'e büyük onurlar verdi."

Halifelik makamı tarafından İstanbul'a davet edilen Abdullah Quilliam, 16 Aralık'ta Selamlık merasimine katıldı ve Hamidiye Cami'sinde dualar etti. 26 Aralık'ta sert bir Rus gribine yakalandı ve Sultan'ın emriyle (Padişahın şahsi parasından 60,000 pound vererek kurdurduğu) Hamidiye Hastanesi'ne kaldırıldı. Burada (Sultan'ın kendi doktorlarından biri olan) Dr. İbrahim Paşa, Dr. Süleyman Nuri Bey ve Dr. Şefkat Bey tarafından tedavi edildi. Quilliam hastaneden 8 Ocak 1905 akşamı çıktı ve sonraki sabah kahvaltısını Yıldız Sarayı'nda yaptı. 12 Ocak'ta resmi bir emirle Selamlık merasimine katıldı ve merasimden sonra sağlığına kavuştuğu için Sultan tarafından özel bir mesajla

[283] The Crescent, 30 November 1904, Volume XXIV, No. 620, s. 346.
[284] The Crescent, 14 December 1904, Volume XXIV, No. 622, s. 379.
[285] The Crescent, 21 December 1904, Volume XXIV, No. 623, s. 394.

tebrik edilerek onurlandırıldı. 16 Ocak'ta Sultan Abdülhamid, Quilliam'ı hem Altın hem Gümüş iki İmtiyaz madalyasıyla[286] taltif etti. Madalyanın üstünde Türkçe *"Devlet-i Osmani uğrunda fevkalede ibraz sadakat vazife edenlere mahsus madalyadır."* (This man has done his very best for his God, his religion and his Caliph, and for Turkey.) yazıyordu. Quilliam'ın hanımı Bayan Hannah Quilliam'da Şefkat nişanına[287] layık görüldü. Bu nişan büyük beş köşeli yıldızdan oluşuyordu. Üzerinde harika elmaslar, zümrütler ve yakutlar bulunan nişanda, Hamiyet, Muavenet ve "Ülkene karşı dürüst olmak, iyi işlere yardımcı olmak ve tüm hareketlerinde insancıl olmak" anlamına gelen İnsaniyet kelimeleri bulunuyordu. Quilliam'ın en küçük kızı Bayan Hanife Quilliam ise nişan-ı saniye layık görüldü, Quilliam'ın oğlu Ahmet Quilliam Bey Mütemayiz rütbesine[288] getirildi ve Osmanlı Devleti'nin Liverpool'daki Başkonsolosluğu görevine atandı. Quilliam ise tuğgeneral rütbesine getirildi ve Beyefendi ile Ekselansları unvanlarına sahip oldu. Ayrıca Quilliam -yazlık evinin de bulunduğu- Man Adaları'nın Konsolosu olarak atandı. Her iki yılda bir İstanbul'u ziyaret etmesi için de emir verildi. Üç gün sonra, 19 Ocak günü, Quilliam Sultan'ın emriyle Selamlık merasimine katıldı ve burada tekrar Sultan'dan mesajla onurlandırılarak devlet madalyası ve ikinci dereceden Osmanî nişanı verildi. Osmanî nişanı sadece Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetlerde bulun memurlara verilen çok önemli bir onurdur. Quilliam'ın almış olduğu bu nişanların resmi bir şekilde takdim edilip takılması töreni ise Sultan'ın teşrifatçısı (teşrifat nazırı) olan İbrahim Paşa tarafından yerine getirildi. Quilliam 20 Ocak akşamı resmi olarak sarayda ağırlandı ve akabinde tren istasyonuna bırakıldı. Budapeşte, Viyana, Cologne ve Ostend üzerinden gideceği İngiltere trenine bindi.[289]

---

[286] İmtiyaz madalyası: Devlete ve ülkeye bağlılık gösterenlere, millet ve memleket yararına bir keşifte bulunanlara ve devletin verdiği görevleri başarıyla yerine getirenlere verilmek üzere 1883 tarihinde II. Abdülhamid tarafından ihdas edilmiştir. Madalyanın bizzat padişah tarafından verileceği nizamnamesinde belirtilmiştir. Altın ve gümüş olmak üzere iki ayrı madenden imal edilen imtiyaz madalyasının bir yüzünde saltanat arması, diğer yüzünde, "Devlet-i Osmaniye umurunda fevkalâde ibraz-ı sadakat ve şecaat edenlere mahsus madalyadır" ibaresi, altında sahibinin adı ve 1300 rakamı yazılıdır. Bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* III, s. 64; Ayrıca bkz. http://www.nuveforum.net/1193-terimler-sozlugu-i-i/266931-imtiyaz-madalyasi/ (17/09/2014).

[287] Şefkat nişanı: Muharebelerle, zelzele, yangın, su baskını gibi hadiselerde para vermek, fiili hizmette bulunmak suretiyle memleket ve millete yardımı dokunan kadınlara vermek üzere ihdas olunan nişanın adıdır. Bu nişanın birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere üç rütbesi vardı. Nişan, altından yapılmış olup ortası göbekli ve üzeri güvez minalı beş köşeli bir yıldız şeklinde idi. Nişanın tam ortasında Abdülhamid'in tuğrası vardır. Tuğra'yı çerçeveleyen çember üzerinde "İnsaniyet, Muavenet, Hamiyet" yazısı yer alır. Osmanlı nişanları arasında ölüm halinde takılma hakları olmamak üzere, yadigâr olarak varislere bırakılan bir nişandır. Bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* III, s. 315-316. Ayrıca bkz. Metin Üreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları, Belgelerle Tarihi,* DMC yayınları, İstanbul 2001, s. 286-291.

[288] Mütemayiz rütbesi 1845 senesinde ihdas olunmuştur. Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Saniyeden büyük ûlâ sanisinden küçüktü. Askerîden miralaya muadildi. Bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, s. 639.

[289] The Crescent, 15 February 1905, Volume XXV, No. 631, s. 108.

Ocak ayının sonlarında Abdullah Quilliam Liverpool'a döndü. Bu ay içerisinde Liverpool Belediye binasında, halka açık yapılan bir toplantıda, Britanya Hükûmeti'nin Makedonya ve Ermenistan'a müdahale etmesi konulu bir tasarı hazırlandı. Toplantıya katılan Quilliam, alınan kararların tarafgirâne olduğunu ve objektif kriterlere uyulmadan alındığını ifade eden bir yazı kaleme alarak Dışişleri Baş Sekreteri Lansdowne Marki'sine (Dük, Kont gibi bir unvan), bir mektup yolladı. Mektupta Abdullah Quilliam toplantının eksiklerini maddeler halinde sıralayan bir eleştiri kaleme aldı. Bu eleştiriler şu şekildedir:

1-Toplantı tam olarak bir Belediye toplantısı değildi. Belediye Toplantısı yapmak için gerekli olan yazılı kurallardan hiçbirine uyulmamıştır.

2-Bu toplantı, din adamlarına ve Liverpool'da "Balkan Komitesi" olarak isimlendirilen kuruluşa sempati duyan bazı kimselere gönderilen genelgeler doğrultusunda yapılmıştır. Bu kuruluşun merkezi 10 Adelphi Sokağı, Strand, Londra'da bulunmaktadır.

3-Toplantıda yaklaşık 300 kişi bulunuyordu, ancak tasarı oylamaya açıldığı anda bu kişilerin yarısından fazlası odada değildi, odada bulunanların çoğu ise kiliseye karşı olan bakanlar ve bayanlardı.

4-Tasarı toplantıya açıldığında birçok kişi oy vermekten çekindi ve kırktan fazla kişi tasarıya karşı oy verdi.

5-Toplantı Başkanı toplantının konusunu destekleyen kişilerin konuşmasına bir saat beş dakika izin verdi ancak ben Liverpool şehrinin bir sakini, bu ülkedeki Müslümanların resmi temsilcisi ve Türkiye'de yaklaşık iki ay kalıp sadece iki hafta önce dönmüş birisi olarak bu konuya aşinaydım ve konuşmak için kalktığımda reddedildim. Görüşlerimi, katı bir şekilde sadece toplantıdaki sorularla sınırlasam da sürekli sözüm kesildi, iki dakika bile konuşmama fırsat verilmedi. On sekiz dakika boyunca ayakta adil bir söz hakkı için çabaladıktan sonra, oturuma başkanlık yapan belediye başkanı benden "Ona şahsi bir iyilik yapıp daha fazla görüş belirtmememi, çünkü o akşam katılması gereken başka toplantılar da olduğunu" söyledi. Belediye başkanı beni toplantıdan men etmeye çalışmadı (büyük ihtimalle bunu yasal olarak

yapmak onun için mümkün olmadığından) ama benden daha fazla devam etmememi "şahsi bir iyilik" olarak istediği için, ben de kibarlık olarak isteğini yerine getirdim.[290]

Quilliam, toplanış biçimi ve alınan kararlar açısından sağlıklı görmediği bu toplantının sonuçlarını, dış işlerinin bu gerçekleri göz önünde bulundurarak, sağlıklı bir şekilde değerlendirmesini istemiştir.

Liverpool Courier Gazetesi bu gelişmeyi değerlendiren bir haber yaptı. Bu habere göre İstanbul'dan döndükten bir kaç gün sonra Yıldız Sarayı'na geri çağırılan Britanya Adaları Şeyhülislamı Abdullah Quilliam, Makedonya ve Ermenistan'ın şu anki pozisyonunu ve ilişkilerini değerlendirmek için yapılan toplantının içeriği hakkında Sultan Abdülhamid'i bilgilendirecekti. Bu gelişmeler Türklerin Sultan'ı için onur verici olaylar değildi. Toplantıyı tertip edenler ve toplantıdaki konuşmacılar, Balkanlar ve Ermenistan ile ilgili öfkeye neden olacak fikirlerine Quilliam'ın karşı çıkmasını engellemek için büyük bir çaba sarfettiler. Güçlü muhalefete rağmen, Quilliam kendini vazifeli bildiği görev için cesur bir duruş sergiledi ancak hedefine ulaşamamış olsa da Sultan'ın emrine sadık kalarak, Hz. Muhammed'in dininin Liverpool'dan daha çok ilgi gördüğü İstanbul'a döndü.[291]

Yıldız Sarayı'ndan gelen telgrafla acilen İstanbul'a dönmesi istenen Quilliam ve en büyük oğlu Osmanlı Devleti Liverpool Başkonsolosu Ahmed Quilliam, Lime Sokağı'ndaki gece treniyle Londra'dan ayrılmak üzereyken, onları uğurlamak için toplanan kırk kadar Britanyalı Müslüman tarafından tezahüratlarla yolcu edildiler. Orada bulunanlar arasında Bayan Hafsa Glew, Bulbul Nolan, Leylah Hopewell, Fatima Brownless; Bay T. Emin Lawranson, Djaffar Mortimore, Hassan El-Aroulli, Yehya Ellis, Walid Burnham, Ahmed Trainor, Ghalib Haddock, Yehya Hopewell, Hakim Hakki Brierley, Arabi Quilliam ve Abdullah Quilliam'ın en küçük oğlu Bilal Quilliam Bey de vardı. Abdullah Quilliam kendisini uğurlamaya gelenlerin selamlarına karşılık verdi ve tren platformdan ayrılmaya başladığında, Osmanlı Devleti'nin başkentine gitmekten memnun olduğu biliniyor olmasına rağmen, Britanyalı kardeşlerinden ayrılıyor olmanın verdiği hüzün de fark ediliyordu. Tren henüz bir kaç metre ilerlemişti ki orada bulunan topluluk tarafından Abdullah Quilliam'ın zarif selamlarına cevap niteliğinde büyük bir tezahürat yükselmeye başladı.[292]

[290] The Crescent, 15 February 1905, Volume XXV, No. 631, s. 107.
[291] The Crescent, 22 February 1905, Volume XXV, No. 632, s. 122.
[292] The Crescent, 15 February 1905, Volume XXV, No. 631, s. 106.

Sultan Abdülhamid, Abdullah Quilliam'ı Balkanlar'da önemli bir göreve atadı. Bu görev esnasında Quilliam'ın yanında en büyük oğlu Ahmed Quilliam ve asistanı olacaktı. Bu görev olabildiğince gizli tutuluyordu. Sultan Abdülhamid ile Quilliam 24 Şubat 1905 Cuma günü Selamlık merasiminden sonra uzun bir görüşme yaptı. Bu görüşmeden sonra Quilliam, özel korumalar eşliğinde oğlu ve asistanı ile birlikte tren istasyonuna götürülerek Selanik'e giden trenin özel bir kompartımanına yerleştirildi. Bu gelişmelerden hareketle Quilliam'ın Doğu Rumeli'nin durumu hakkında doğrudan doğruya aracısız ve bağımsız bir rapor hazırlamak üzere, özel bir istihbarat görevi dolayısıyla gönderildiği düşünülmekteydi.[293]

Quilliam'ın özel bir görev için İstanbul'a çağırılması yabancı devletler tarafından yakından takip edildiği gibi, dış basında da Quilliam'ın Sultan'la olan ilişkisi haber konusu oldu. Finlandiya'nın başkenti Helsinforgs'da (Helsinki) basılan İsveç gazetesi *Hufvudstadsbladet,* 11 Şubat 1905 tarihli sayısında Londra'dan gelen bir haberi yayımladı. Bu habere göre: İngiliz Müslümanlarının lideri ve Türk Sultanı'nın danışmanı Avukat Quilliam, Sultan'dan hemen İstanbul'a gelmesini isteyen bir telgraf aldı. Bu çağrının, Sultan'ın İslam ülkeleri arasında ittifak kurma planıyla alakalı olduğu düşünülse de, İngilizlere göre bu yolculuğun nedeni Ermeni ve Makedon sorunları idi.[294]

Abdullah Quilliam'a Sultan tarafından verilen bu görev *The Crescent* tarafından adım adım takip edilmiş ve gelişmeler okuyucularla paylaşılmıştı. Gazetenin bildirdiğine göre Abdullah Quilliam, Balkanlar'daki göreviyle alakalı olarak bir yere demir atmamakta kararlı idi. İstanbul'dan 24 Şubat'ta ayrıldı, sonraki gün Selanik'te işinin başındaydı ve sonra Manastır vilayetine bağlı Negovana'da rapor edilen bir adaletsizliğe karşı hemen özel bir trenle olay yerine intikal etti. Quilliam'ın bu faaliyetleri kısa süre içerisinde ona Türkler arasında İlderim, yani Yıldırım lakabını kazandırdı. Küçük Florina şehri Quilliam'ın ilk resmi görevine başladığı yer oldu. Florina küçük, güzel ve Türk karakteristikleri taşıyan bir yer, hızlı akan ve çamurlu bir nehrin iki kıyısı boyunca yaklaşık bir mil uzanan ve Kulle-Balkan isimli büyük bir dağın eteğine kurulmuş, 600'den fazla evi, yedi camisi, iki kilisesi ve 6,000'den fazla sakini olan bir şehirdi. Quilliam ve beraberindekiler 26 Şubat'ta özel bir trenle istasyona vardılar ve istasyonda kaymakam ve bölgedeki diğer yöneticiler tarafından

[293] The Crescent, 8 March 1905, Volume XXV, No. 634, s. 154.
[294] The Crescent, 15 March 1905, Volume XXV, No. 635, s. 170.

karşılandılar. Atlı ve atsız askerlerden oluşan bir müfreze istasyonun dışına yerleştirildi ve Abdullah Quilliam trompetçilerin yüksek bir ses çıkarmasını istedi ve askerler ülkelerinin İngiliz temsilcisini selamladılar. Sonra silahlı askerlerin de bulunduğu bir geçiş töreni oldu ve kortej, istasyondan uzaklığı yaklaşık iki mil olan şehre doğru devam etti. Şehrin ana caddesi şehrin sakinleriyle doluydu, birkaç metrede bir asker yerleştirilmişti ve Abdullah Quilliam coşkuyla karşılandı, yol boyunca Sultan için tezahüratlar yapıldı. Akşam Quilliam, şehrin önemli isimlerinden olan İsmail Efendi tarafından şehrin tüm yöneticilerinin de bulunduğu bir yemekte ağırlandı. Sonraki gün Quilliam hapishaneyi ziyaret ederek denetledi ve 70 numaralı mahkûmlarla konuştu. Ayrıca belediye binasını ve diğer devlet dairelerini de ziyaret etti. Akabinde araştırma, resmî olarak başladı ve 2 Mart'a kadar devam etti. O günlerde tenha Negovana köyüne baskın yapan ve orada altı kişiyi öldüren bir grup isyancı Bulgar Hristiyanı hakkında sıra dışı kanıtlar ele geçirdi. Sonra araştırma, yaklaşık iki metre karlar altında kalan Negovana yollarının açılması için yedi günlüğüne ertelendi. Bu sırada Quilliam ve ekibi Manastır'a geçti ve orada başka bir araştırmaya başladılar.[295]

Eflak bölgesinde altı kişinin bir gecede gaddarca ölümüne sebep olan Hristiyan Köyü Negovana'da meydana gelen olaylar hakkında araştırma yapan Quilliam ve ekibi, araştırmayı on günlüğüne erteledi ve bu sürede Manastır'daki Khristofar Köyü'ne saldırıp iki Yunan'ı öldürdükten sonra burunları ve kulaklarını kesip, gözlerini çıkartarak cesetlerini tahrip eden Hristiyan Bulgarların davasına katılmaya gitti. Asiler şiddeti daha da ileri götürerek iki Yunan kızı kaçırdı, ardından Türk askerleri olay yerine intikal etti ve suçluların çaresiz mücadelelerinden sonra onların çoğunu tutukladı ve hapse yolladı. Bu suçlular için özel bir mahkeme açıldı ve bu mahkemenin ilk oturumu 6 Mart Pazartesi günü yapıldı. Sonuçlanması yedi gün sürmesi beklenen mahkeme sırasında Quilliam ve ekibi at sırtında Kopara ve Resna üzerinden Ochrida'ya gitti. Bu yolculuk iki gün sürdü. Ochrida'daki araştırmasından sonra Quilliam Florina'ya geri döndü ve Negovana davasındaki araştırmasına devam etti. Bulgarların devrim çabalarından bir tanesinin bilgileri de Quilliam'a o günlerde ulaştı. Türk otoriteler, Bulgar devrim partisinin Manastır vilayetinde ve büyük ihtimalle Rumeli'nin diğer kısımlarında da isyan çıkartmak için yürürlüğe koyduğu ustaca hazırlanmış planları keşfetti. Bulgar topluluğundan iki rahip Bulgar köylerinde adını kutsal ikon koydukları Hz. İsa'nın bir resmini dolaştırıyorlardı. Bu ikon kapalı bir kutudaydı, sanki

[295] The Crescent, 15 March 1905, Volume XXV, No. 635, s. 171.

ikon kirlerden koruması için varmış gibi görünen kapaklara sahipti. Gerçekte ise kutu hilenin gerekli bir parçasıydı. Kutunun arkasına büyük bir kauçuk tüp koyulmuş ve bu tüp iki küçük kauçuk tüpe daha bağlanmış, küçük tüpler de resmin gözlerine bağlanmıştı. Kutunun başka bir gözünde ise küçük bir kayıt cihazı vardı. Kutunun gözlerinden birine dokunulduğunda, gözlerden yavaşça su akıyor ve resme gözyaşı döküyor görüntüsü veriliyordu. Rahipler bunu halka gösteriyor ve onlara ikonla tasvir edilen Hz. İsa'nın, onların nasıl köle haline getirildiklerini düşünerek ağladığını söylüyorlardı. Rahip bu açıklamayı yaparken meslektaşı diğer bir göze dokunuyor ve kayıt cihazı çalışmaya başlıyor ve cihaz Bulgarca " Bulgarlar, haçın gerçek takipçileri, Yunanları Tanrı'ya kurban etmedikçe, Türkler karşısında asla başarılı olamayacaksınız. Yunanlılar kâfir ve kâfirler Tanrı'nın gözünde yabancılardan daha lanetlidirler. O yüzden Yunanları öldürün ve bir tane bile canlısını bırakmayın, Tanrı da size mirasınızı versin" diyordu. Yunan Ortodoks Kilisesinin birçok üyesinin suikasta uğraması gibi son zamanlarda, Bulgarlar tarafından, Yunanlara karşı işlenen suçların çoğunun nedeninin, Devrim Partisi'nin cahil ve fanatik köylüleri değişik hilelerle kandırmasından kaynaklandığı düşünülüyordu.[296]

Sultan'ın emriyle Rumeli'de özel bir araştırma yürüten Abdullah Quilliam, Manastır vilayetindeki araştırmasını tamamladı. Quilliam bölgede üç haftadan fazla kaldı ve bu süre boyunca Florina, Negovana, Manastır, Kriveni, Resina, Sopotska, Ochrida, Khristofar ve Heuliven gibi şehirleri de ziyaret etti. Quilliam ve ekibi 20 Mart'ta Sırp sınırına yakın olan Üsküp şehrine vardı, Quilliam Kosova vilayeti araştırmalarını artık bu merkezden yönetecekti. Bir de vilayetin Bulgaristan sınırı boyunca bir gezi yapılması planlandı. Bu gezi at sırtında yapılmak zorundaydı, yolun büyük bir kısmı engebeli olduğu ve çoğu yerde iki metreden fazla kar olduğu için de yedi gün sürmesi bekleniyordu.[297] Quilliam bu özel görevinin yanı sıra İslamî faaliyetlerine de ara vermeden devam etmiştir. O her fırsatta, içinde bulunduğu topluma İslam dininin güzelliklerini anlattığı gibi Müslümanlar arasında kaldığı süre zarfında birlik ve beraberlik mesajları vermeyi de ihmal etmedi. Bu vesileyle Manastır'da bulunduğu sıralarda ziyaret ettiği şehirlerdeki camilerde ders verdi. Bununla ilgili olarak Kuzeybatı Rumeli'deki Türk şehri Manastır'da, haftalık yayın yapan *Manastır* isimli bir dergi, 30 Mart 1905 tarihli sayısında, Britanya'nın Şeyhülislam'ına büyük bir yer ayırdı. Dergi, Quilliam'ın Resina Camisi ve Manastır vilayetinin diğer yerlerinde verdiği

[296] The Crescent, 15 March 1905, Volume XXV, No. 635, s. 163.
[297] The Crescent, 19 April 1905, Volume XXV, No. 640, s. 251.

derslerin, İngiliz kardeşlerini duymaya ve görmeye gelen muazzam kalabalıklar tarafından pür dikkatle dinlenildiğini belirtiyordu. Buradaki Müslümanlara Quilliam, Padişah'ın sadık tebaasından haberdar olduğunu, kendisinin bu ziyareti Padişah adına yaptığını söyledi.[298]

Quilliam'ın vermiş olduğu dini dersler genellikle akşam saatlerinde gerçekleştirildi ve derslere katılım yoğun oldu. Quilliam'ın bu ziyaretleri, Rumeli'deki Müslümanlar üzerinde sakinleştirici bir etki yarattı ve her yerde bu ziyaretler Sultan hazretlerinin tüm tebaasının refahına kişisel olarak ilgi gösterdiğinin kanıtı olarak değerlendirildi.[299]

Sultan Abdülhamid, Quilliam'ın Balkanlardaki görevini tamamlamasından sonra Abdullah Quilliam'ın kızı Besime Quilliam Hanım'a üçüncü rütbeden Şefkat nişanı,[300] oğlu Ahmed Quilliam Efendiye Gümüş İmtiyaz, diğer oğlu Bilal Quilliam Efendiye İftihar[301] ve diğer kızı Ayşe Quilliam Hanıma Zayi' madalyaları ile; Liverpool İslam Cemaati'nden Nureddin Üstün, Cafer Cem ve Yahya Baki Efendileri de Gümüş Liyakat[302] madalyaları ile taltif ederek bunların ifasını emretti.[303]

Abdullah Quilliam, Sultan adına Balkan eyaletlerinde yaptığı üç aylık araştırmadan sonra 25 Nisan tarihinde Liverpool'a döndü.[304] Bir gazete temsilcisi ile yaptığı görüşmede, Osmanlı Devleti'ni önce Balkanlar'dan, sonra Avrupa'dan çıkarmaya yönelik bir komplonun var olmasından rahatsız olduğunu belirtti. Quilliam Balkan Komitesi'nin, insanları dini nedenlerden dolayı Sultan'a karşı dolduruşa getirerek ve sahte raporlar göstererek kandırdıklarını ve bu insanlardan alınan paralarla Bulgar isyancılara Mauser ve Mannlicher tüfekler alındığını söyledi. Quilliam 27 Nisan'da *Daily Express Gazetesi* temsilcisine verdiği bir demeçte Balkan sorunu ile ilgili şunları da ifade etti. "Eğer Avrupalı güçler karışmazsa Sultan çeşitli milletler ve mezheplerden oluşan Balkanlar'da barışı koruyabilir. İnsanların büyük bir çoğunluğu

[298] The Crescent, 5 April 1905, Volume XXV, No. 638, s. 219.
[299] The Crescent, 19 April 1905, Volume XXV, No. 640, s. 251.
[300] BOA, İ. TAL 361/71, 4/S/1323.
[301] İftihar madalyası: 1887 senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Bir tarafında arma, öbür tarafında defne dalı arasında madalya sahibinin ismi ve tarihi vardı. Bu madalya hükümdara sadakat gösterenlere, tarım ve san'atın ilerlemesine çalışanlara, yangın ve sâri hastalık anında devlet ve millete büyük hizmetleri dokunanlara verilirdi. Altın ve gümüşten olmak üzere iki çeşitti. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, s. 38.
[302] Liyakat madalyası: Sadakat ve şecaat gösterenlerin bu iyi hareketlerini takdir ve emsalini teşvik maksadıyla çıkarılmış olan madalyanın adıdır. 1890 tarihinde ihdas olunmuştur. Madalya altın ve gümüş olmak üzere iki kısımdır. Madalyanın bir tarafında tuğra ile arma, öbür tarafında "Sadakat ve şecaat ibraz edenlere mahsus liyakat madalyası" ibaresiyle tesis tarihi yazılı idi. Madalya beratla verilir, beratta madalyaya nail oan zatın isim ve şöhreti, hizmeti ve madalyanın verilme sebebi yazılırdı. 1905 tarihli ek nizamname ile bu madalyanın kadınlara da verilmesi uygun görüldü. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, s. 367-368.
[303] BOA, İ. TAL 362/32, 4/S/1323.
[304] The Crescent, 26 April 1905, Volume XXV, No. 641, s. 266.

ona sadık. Sadık olmayan az bir kesim var ancak bunlar bizim mutlu ülkemizde bile var. Eğer bu entrikalar gerçekleşirse Britanya halkını, Yakın Doğu'nun halinin şimdikinden bile daha kötü olacağı konusunda uyarıyorum. Türk İmparatorluğu'nun parçalanması Doğu sorununu yeniden canlandıracak, barut ambarına kıvılcım sokacaktır. Avrupa'da karışıklık olacaktır. Yakın Doğu'da anarşi baş gösterecektir. Diyeceğim şu ki, Osmanlı Devleti'ne karışmayı bırakın, Müslüman ya da Hristiyan iktidara, vatandaşlarının tam kontrolünü verin, Bulgar istila ve katliamlarını durdurun, böylece barış ve hoşnutluk Balkanlar'da bir kez daha hüküm sürsün."[305]

Quilliam'ın Balkanlar'a gerçekleştirdiği seyahatte üstlendiği görev, bölgede ki ayaklanmanın hakiki halini araştırmak, soruşturmak ve özellikle de Bulgaristan'ın bu olaylarda ki rolünün derecesini öğrenmekti. Dolayısıyla Quilliam'ın bu bağlamda yaptığı değerlendirme ve tespitleri büyük bir öneme sahiptir. O, bölgenin ve dünyanın barış, huzur ve sükûnunun Balkanlardaki gelişmelerle ilgili olduğunu ön görmüştür. Nitekim ileriki yıllarda meydana gelen I. Dünya Savaşı, Balkanlar'daki gelişmelerden sonra patlak vermiştir. Quilliam, Osmanlı Devletinin yıkılmasıyla birlikte onun toprakları üzerinde yeni devletler kurulursa veya yeni oluşumlar olursa, bunun o bölgeye ve dünyaya barış getirmeyeceği fikrindeydi. Yüzyılın başındaki gelişmeler Quilliam'ın ne kadar haklı olduğunu göstermiştir.

Balkanlardaki vazifesinden sonra ülkesine dönen Quilliam, İngiliz basını tarafından yakından takip edildi. Çeşitli gazete ve dergiler onunla ilgili haberler yaptılar. Bunlardan biri olan *Evening Express Gazetesi* 5 Haziran tarihli makalesinde Quilliam'ın İngiltere'ye döndüğünden beri yazılı veya sözlü "Balkan Meselesi'nde" her fırsatta Türkiye'nin lehine açıklamalar yaptığını, Quilliam'ın bunun için Glasgow'a bile gittiğini bildirdi. Aynı makalede Quilliam'ın bir akşam Islington Alexandra Salonu'nda bir buçuk saatten fazla "Günümüzde Balkan Sorunu" konusunda büyük bir kalabalığa konferans verdiği de ifade edildi. Abdullah Quilliam konuşması sırasında ve sonunda dinleyicilerini etkilemeyi başardı ve sık sık içten alkışlar aldı. Başka bir akşam yine büyük bir kalabalığa "Ermeni Hristiyanlığı" üzerine bir konuşma yaptı. Bu konuşma yetmiş beş dakika sürdü ve bilgi ile dolu bir konuşma oldu. O bunlarla yetinmeyip ertesi günlerde Britanya Müslüman Birliği genel toplantısını düzenledi ve yönetti, bu toplantı da kısa bir konuşma yaptı. Yine aynı tarihli *Liverpool Echo Gazetesi* de "Günümüzde Balkan Sorunu" başlıklı bir haber yaptı. Ulusal Seküler Derneği'nin Liverpool şubesinin

[305] The Crescent, 3 May 1905, Volume XXV, No. 642, s. 284.

söylediğine göre, Abdullah Quilliam Bey "Balkan Sorunu" üzerine yaptığı konuşmasında önce Balkan Yarımadası üzerindeki politik anlaşmazlıkları tanımladı, orada vücuda gelen değişik ırk ve dinleri gösterdi, sonrada o günlerdeki politik sorunların nedenlerini irdeledi. Balkanlar'daki sorunların nedeninin mezheplerin sonsuz savaşı olduğu gibi, Rusya ve biraz da Avusturya'nın sürekli olarak cadı kazanını karıştırmaları olduğunu söyledi."[306]

Quilliam eline geçen her fırsatta Osmanlı Devleti lehine çalışmalar yapsa da tüm bu çaba ve gayretlerine rağmen Osmanlı'nın çökmesinin politik etkilerini engelleyemedi. Quilliam Osmanlı Devleti'nin kendi toprakları üzerinde yaşayan tebasına yönelik dine bağlı çok kültürlülüğü XIX. yüzyıla kadar başarılı bir şekilde yürütmesini takdir etmekle beraber, aynı zamanda Anadolu'da ve Balkanlar'daki Osmanlı varlığından da memnuniyetini savunuyordu. Quilliam Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki İslam anlayışında Hristiyan ve Yahudilere yönelik dini özgürlüğe dayalı bir sosyal barışı ve adaleti sağlamasının dünya da başka bir yerde örneği olmadığına kuvvetli bir şekilde inanıyordu. Bu sebeple Quilliam İngiltere'nin, Osmanlının Balkan topraklarındaki ayaklanmalara yönelik politik ve genel bakış açısını değiştirmek için bir takım propagandalar yapıyor ve bu konuyla ilgili düşüncelerini yazılı ve sözlü olarak ifade etmekten de geri durmuyordu.

[306] The Crescent, 7 June 1905, Vol. XXV, No. 647, s. 364.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM BİRLİĞİ DÜŞÜNCESİ VE WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM

1) İslam Birliği (İttihad-ı İslam) Düşüncesinin Tanımı

Osmanlı Devleti kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık altı yüz yıl boyunca İslam'la özdeşleştirilmiş siyasal bir yapıya sahiptir. Devletin İslam'la özdeşleştirilmiş bu karakteri -çok uluslu ve kültürlü toplum yapısı, hukuku ve idari örgütlenişi- ile birlikte değerlendirildiğinde devletin teokratik yapı veya şeriat uygulamalarında var olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nde İslam, siyasal iktidarın mutlak sahibi olan ve hanedana meşruiyet kazandıran, Müslümanlara yönelik de örfün yanında, sınırlı bir şeriatı realize eden kuvvete irca edilebilir. Burada devletin merkez yapılanmasında ulema, meşruiyetin ölçüsünü hukuki ve ilmi yönden belirleyen bir özelliğe sahiptir.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için batılılaşma akımını benimseyen merkez elit bürokrasisi güdümünde askeri teşkilatlanmadan başlayarak idari, mali ve yönetim anlayışının değişimiyle birlikte yeniden yapılandırmayı içeren geniş çaplı bir modernleşme teşebbüsüyle temayüz etmiştir. Bu yüzyıl modernleşmenin nasıl kaçınılmaz bir süreç olarak kendisini dayattığını, devletin bürokrasi alanındaki merkezileşme, genişleme ve reform süreci bizlere göstermektedir.[307] Osmanlı Devleti'nde İslam'ın devlet ideolojisindeki yeri ve önemi, merkez ve taşra dâhil olmak üzere bürokrasiye ve yönetime yansıyışı, iç ve dış politikayı yönlendirici bir etken olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu durum için İslam'ın siyasallaşması denilebilir. İslam'ın Osmanlı Devleti'nde resmi bir hüviyet kazanması XV. yüzyıla kadar gelen uzun bir sürecin neticesidir. İslam'ın bu şekilde siyasileşme süreci Osmanlı tarihinin pek çok meselesini anlama bakımından da önem arz etmektedir.

XVIII. yüzyıl sonunda ortaya çıkan Fransız İhtilali tüm dünyada önemli bir dönemeci ifade eden temel dinamiklerden biri olmuştur, hiç kuşkusuz bu gelişme Osmanlı Devleti açısından da önem arz etmiştir. Bu ihtilalle o güne kadar siyasi ve sosyal yapılanmalarda bilinmeyen "ulus" ve "ulusçuluk" gibi kavramlar gün yüzüne çıkmış ve çok uluslu devletleri parçalanma ve dağılma eşiğine getirmiştir. Özellikle

[307] XIX. yüzyıl devlet modernleşmesinin detaylı bir anlatımı için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,* İletişim Yayınları, İstanbul 2004; Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1),* (der.) Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 35-77.

kimlik meselesinin ortaya çıkışı, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan sistem sorunlarıyla ilgilidir.[308] Osmanlı Devleti bu durum karşısında mevcut durumunu muhafaza etmeye ve meşruiyetini devam ettirmeye dönük çalışmalara başlamıştır. İşte Osmanlı modernleşmesinin temel itici kuvvetini devlet-ebed müddeti, ayakta tutma-tutabilme gayretinden ortaya çıkmıştır. Dünya konjonktüründe yaşanan yeni gelişmelere karşı önlemler alma ve yeni bir kimlik oluşturma çabası içinde olan Osmanlı aydınları bu bağlamda modernleşme çabalarına hız vermişlerdir. Bu çabaların başında Mardin'in "Batıda Bir Aydın Despotizmi" olarak nitelendirdiği "Kameralizm" gelir. Kameralistler, güçlü bir devletin güçlü ve sorunsuz bir orta sınıfa dayandığını belirtirken, böyle bir devletin temel görevlerinin teb'asına eğitim imkânları sağlamak ve ticareti kolayca yaptırmak, onları koruyarak birer üretici haline getirmek olduğunu savunurlar. Bunu sağlayabilmenin yolunun ise toplanan vergilerle yeni tarzda bir ordu oluşturmaktan ve başta bürokrasi olmak üzere devlet kurumlarını yenilemekten geçtiğini belirtirler.[309]

Modernleşme düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne girişi merkez-çevre ilişkilerini derinden etkilemiş ve değişim öncelikli olarak bürokrasinin zihniyetinde ortaya çıkmıştır. Bu zihniyet sürekli düzenlemeye dönük olarak hareket eden, bu nedenle düzenlemenin karşısında yer alan her şeyi kendisine zıt, kuraldışı gören, bürokratın bilişsel dünyasında geliştiği halde bürokratın bunun farkında olmadığı "bürokratik davranışı" doğurur.[310]

Modernleşmenin kurumsal yansımaları benimsenerek başlatılan ve Tanzimat dönemi olarak adlandırılan reform hareketleri, toplumsal tabandan uzak olsa da, ortaya çıkardığı kurumların etkisi bir sonraki nesle toplumsal tabanlı ideolojiler kazandırmıştır. Bunların başında özellikle Fransız İhtilalinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarından başlıcası haline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve imparatorluktan kopma çabalarını, her türlü etnik milliyetin üzerinde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan, siyasi ve düşünce hareketi olarak karşımıza çıkan "Osmanlıcılık"[311] gelmektedir. Tanzimat'tan sonra eski medeniyet sisteminin dayandığı inanç, kıymet ve müesseselerin çökmesi karşısında, Türk aydınlarının da aynı ihtiyaçla hareket ederek, toplumun isteklerine veya kendi ruhi temayüllerine uygun fikirler ve

[308] Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Hil yayınları, İstanbul 1986, s. 115.
[309] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4),* (der.) M. Türköne, T. Önder, İletişim Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2004, s. 83.
[310] Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1),* (der.) M. Türköne ve T. Önder, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2003, s. 204-205.
[311] Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 1389.

semboller aradıkları görülür. Bu dönemde ortaya çıkan ideoloji veya düşünce akımlarının genel itibariyle ortak amaçları Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı sorunlara çözüm bulma ve devleti ayakta tutma gayretindendir. XIX. yüzyılda ortaya çıkan bu akımlardan biri Osmanlıcılık olduğu gibi bu dönemde görülen diğer bir akım ise Sultan II. Abdülhamid'le özdeşleşmiş İslam Birliği veya İslamcılık düşüncesidir. Bu düşünce akımının daha çok halifelik müessesesi vasıtası ile Müslüman unsurlar üzerindeki devlet hâkimiyetini pekiştirme konusunda gayret gösterdiği bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nin hilafet makamını, siyasi bir araç olarak Müslümanlar üzerinde manevi bir kontrol mekanizması oluşturma ve ilişkilerini bunun üzerinden devam ettirme düşüncesi ilk 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda görülmektedir. Antlaşma ile Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne olan idari bağlılığı sona ermiş, hanlık müstakil bir hal almış ve antlaşma Tatarlar'a, hanlarını seçebilme hakkını vermiştir. Buna karşın dini bakımdan Osmanlı halifesine bağlılıkları ve hutbenin padişah adına okunması karar kılınmıştı.[312] Burada Osmanlı Devlet'i ilk defa siyasi hâkimiyetinin olmadığı Kırım'da, mevcudiyetini devam ettirmek için halifelik makamını kullanarak dini konularda birtakım yetkilere sahip olmuştur. Böylelikle Osmanlı Sultanı Kırım Müslümanları üzerindeki dini liderlik ve protektora (himaye) hakkını Rusya'nın Osmanlı Ortodoks Hristiyanları üzerindeki protektorasına karşı kullanmıştır.[313]

İslam'ın bir siyaset tarzı ve müstakil bir ideoloji olarak ortaya çıkması Ali Suavi ve Namık Kemal'in öncülüğünü yaptığı Genç Osmanlılar ile olmuştur. Bu İslamcı yazar ve münevverler yurt dışında ve içinde basın yayın faaliyetleriyle İslamcılık ve Osmanlı milliyetçiliğini kaynaştıran yayınlar yapmışlardır. Avrupa'da milliyetçi ve demokrat akımların yoğun olduğu çevrelere giren Yeni Osmanlılar, demokrasiyi savunmalarına karşın, Batılı milliyetçi hareketlere uzak durmuşlar ama demokrasiyi, İslamiyet'ten bulup çıkardıkları prensiplerle savunmuş ve İslam'ı "yeniden" evrensel bir siyasal-sosyal kuram olarak yorumlarken, kimlik problemlerine de aynı kaynaktan cevap getirmeye çalışmışlardır. Osmanlı aydınlarının daha kapsayıcı ve kuşatıcı ideolojilere ihtiyacı vardır; zira farklı etnik grupları olan imparatorluğu bir arada tutmak zorundadırlar. Osmanlıcılık yanında, bu ihtiyaca cevap veren ikinci bağlılık odağı İslamiyet'tir. İttihad-ı

[312] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA,* XXVI, s. 526.
[313] İlber Ortaylı, "XIX. yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilafeti", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim,* I, Turhan Kitabevi, Ankara 2000, s. 248. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Roderic H. Davison, "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi,* c.10-11, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981, s. 343-368.

İslam fikrine yöneliş[314] bu çerçeve içerisinde gerçekleşmiştir. Bu dönem içerisinde İslam sosyo-kültürel ve politik gücü bakımından toplumsal birlikteliği sağlamak ve dağılmayı önlemek adına İslamcılığın oluşumuna kaynaklık etmiştir. İslamcılığı geleneksel İslam'dan ayıran en önemli fark, Batıdan gelen akültürasyon sürecinin ürünü olarak, dinin kendisini doğrulama-meşrulaştırma biçiminin değişmesidir. İslamcı ideolojide İslam, batılı ideolojiler modelinde bir dünya görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır.[315]

İslam Birliği, Panislamizm ya da İttihad-ı İslam Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1870'lerin başında telaffuz edilmeye başlanmış, II. Abdülhamid döneminde bir politika olarak benimsenmiş, II. Meşrutiyet yıllarında düşünsel boyutlarıyla tartışılmış, I. Dünya Savaşı yıllarında ise İttihad ve Terakki hükûmetince uygulanmış, başlangıç yıllarından itibaren oldukça geniş bir literatüre konu olmuş ve etkileri de günümüze kadar gelmiş önemli bir harekettir.[316]

Panislamizm terimini tanımlamak, onun karşılığının Müslüman toplumların dillerinin hiçbirinde olmamasından dolayı tartışmalara ve yorumlara yol açmıştır.[317] İsmail Kara "İslamcılık için İslam dünyasında 'tecdid, ıslah, ittihad-ı İslam (çoklukla panislamizmin karşılığı olarak kullanır), ihya…'; batıda 'panislamizm', özellikle yeni araştırmalarda 'modern İslam(iyet), çağdaş İslam düşüncesi, İslam'da reformist düşünce…' gibi kelime ve terkipler kullanılmaktadır"[318] diyerek İslamcılık, İttihad-ı İslam ve Panislamizm kavramlarının farklı kullanıldığını belirtmiştir. Hâlbuki Türköne "Panislamizm" ve "İttihad-ı İslam"ın iki farklı dilde aynı düşünceyi ifade ettiğini, kavramlar arasında geliştirilen ayrımın Avrupa merkezli bir yaklaşımdan ileri geldiğini dile getirir. Osmanlı aydınları İttihad-ı İslam kavramını Panislamizmin karşılığı olarak kullanmışlar ve yazılarında "pan" hareketlerini olduğu gibi değil Türkçeleştirerek kullanırlar ve buldukları karşılıklar "Panslavizm"e karşı "İttihad-ı Slav", "Pancermenizm"e karşı "İttihad-ı Cermen" olmuştur.[319]

Landau XIX. yüzyılın değişik Pan ideolojilerinin ortaya çıktığı ve söz konusu

[314] Osmanlı'da İslamcı ideolojinin fikrî kaynakları ve basın faaliyetleri ile Yeni Osmanlıların İslamcılığa yönelişleri ile ilgili olarak bkz. Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim yay. 1. Baskı, İstanbul 1991, s. 93-127 ve 199-200.
[315] *A.g.e,* s. 26.
[316] Gökhan Çetinsaya, *"II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Hareketi (1876-1878)"* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988, s. 1. Çetinsaya konuyla ilgili literatür çalışmalarını üç kısımda incelemiştir: 1) Şarkiyatçılar tarafından XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında kaleme alınan "klasik" diye tanımlanan makaleler, 2) Modern dönem diyebileceğimiz 1930'lardan sonra, tarihçiler ve sosyal bilimciler tarafından yazılan makaleler, 3) Genellikle İslam dünyası Osmanlı Devleti yahut II. Abdülhamid ve dönemi üzerinde çalışan yazarların çalışmalarından ibarettir.
[317] Naimur Rahman Farooqi, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century", *Islamic Culture,* LVII, October 1983, s. 284.
[318] İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 16.
[319] Tüköne, *a.g.e.* s. 197-199.

ideolojilerin değişik coğrafi alanlarda yaşayan soydaş milletlerin desteğini kazanarak güçlerini artırma çabasında olan milliyetçi hareketler olarak kabul edildiğini belirterek "Panislamizm" olarak adlandırılan İslamî birliğin sağlanması çabalarının soydaşlıktan ziyade, aynı dine mensup değişik insanların din kardeşliği üzerine odaklandığını dile getirmiştir. Pan hareketlerinin çoğunun diaspora boyutlu olmasına karşın, Panislamizm Sultan Abdülhamid'in imparatorluk politikalarını oluşturduğu İstanbul'da merkezileşmiştir.[320] Türköne'de, İttihad-ı İslam fikrinin "milliyetçi" bir ideoloji olduğunu ve tam karşılığının "İslam milliyetçiliği" olduğunu savunarak İttihad-ı İslamı modern İslam dayanışması olarak görmüştür.[321] Yeni Osmanlılar Batı'daki ırk kavramına dayanan milliyetçi ideolojiler karşısında, Müslümanların inançta ve coğrafyada birliği fikrine dayalı bir "İslam milleti" tasavvuruna ulaşmayı hedefleyip buna dayanan bir medeniyet düşlemişlerdir.[322] Keddie ise Panislamizmi "Proto-Nationalism" (ön milliyetçilik) yani XIX. yüzyıl milliyetçilik anlayışına geçişte bir ilk adım veya basamak olarak değerlendirip geleneksel İslam'la modern manada milliyetçilik arasında geçiş olarak ifade etmiştir. Ona göre Panislamizm, Asya ve Afrika'da ortaya çıkan milliyetçilikler gibi Batı emperyalizmine karşı bir tepki olarak doğmuştu ve bu durum din yani İslam eksenli birliktelikten ulusal manada birlikteliğe geçişte önemli bir yer teşkil etmiştir.[323] Lee, farklı bir bakışla Panislamizm'i Batı'nın müdahalelerine karşı koymak için İslam'ın birleştirici gücünü yeniden canlandırmak üzere XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir hareket olarak değerlendirmiştir.[324] Deringil ise, Panislamizm'i imparatorluğun kendi tebaası olmayan ve çoğu kez Hristiyan devletlerin sömürgesi altında bulunan halklara yönelik bir propaganda vasıtası olarak değerlendirmiştir.[325] Keddie, XIX. yüzyılın son çeyreğinde İslam dünyasının bazı bölgelerini etkisi altına alan Panislamcı akımın, Batılı güçlerin saldırısına karşı tepki olarak doğduğunu ileri sürmüştür. Bu gelişmeler İslam dünyasında birçok eğilimin ortaya çıkmasına yol açmış, fakat Alman ve İtalyan birliğinin kurulması pek çok Müslümanı bölünmüş halde bulunan toprakları bir araya getirmek, toplamak için oluşturulan hareketlerin tek bir devletin arkasına alınması gerektiği düşüncesine

[320] Jacop M. Landau, "İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Çabalar", *Türkler Ansiklopedisi,* XIII, s. 132.
[321] Tüköne, *a.g.e.* s. 246.
[322] İlhan Kutluer, "İslamcılık", *DİA,* XXIII, İstanbul 2001, s. 65.
[323] Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", Journal of Modern-History, XLI (March, 1969) s. 17-28.
[324] Hee Soo Lee, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", *Osmanlı,* II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 363.
[325] Selim Deringil, "Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, II İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 307; Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *DİA,* XXIII, İstanbul 2001, s. 470.

yönlendirmiştir.[326]

Fuller, İslam'ı Müslüman dünya için ortak bir kimlik kaynağı olarak tanımlar. İslam'ın yüzyıllar boyunca, farklı bölgelerde, farklı insanlar tarafından uygulanışı çeşitli biçimler ve çeşitli ifade tarzları ortaya çıkardığı tespitinde bulunur. Siyasal İslam kişinin manevi hayatında, ulusal kimlik karşısında önceliği olan, tek bir İslamî kimlik yaratma arayışındadır. Bu bağlamda siyasal vizyon olan İslamcılık, her ne kadar pratikte tek tek devletlerin çatısı altında faaliyette bulunsa da ulus üstü bir özelliğe sahiptir. İslamcılara göre İslam ilk ve en önemli kimliktir ancak tek kimlik değildir.[327] T. Z. Tunaya ise İslamcılığın bütün sosyal ve siyasal hayata uygulanması istenen inanç, fikir ve davranış kaidelerini içine alan iki yönlü bir ideolojik formül olduğunu, bir yönü ile ferdi, diğer bir yönü ile de kolektif planda olduğunu belirterek, İslam dünyasında henüz milletleşmemiş halk kitlelerine, bağımsızlığa kavuşmamış milletlere, devletlere kurtuluş, kuruluş ve kalkınma yolu çizerek birbirleriyle münasebetlerini sağlayan kaideler oluşturduğunu söyler.[328]

Karpat, Pan-İslamizm adı verilen İslamcılık[329] cereyanı için siyasi bir ideoloji olarak, geleneksel Osmanlı Devleti'nin milli bir İslam Osmanlı Devleti haline getirilerek yaşatıldığını ve Sultan Abdülhamid'in İslamcılığı, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Müslümanlar arasında siyasi bir birlik ve dayanışma kurmak için bir araç olarak kullanıldığını söyler. Bunun yanı sıra Sultan'ın İslamcılığı dünyadaki tüm Müslümanları birleştirmek için kullanmadığı tespitinde bulunmuştur.[330] Aynı çalışmada Karpat İslamcılık cereyanının doğuşunu ve gelişmesini toplumsal yapı değişiklikleri, toplumsal yapıya bağlı dış siyaset gelişmeleri, düşünce alanında meydana gelen değişiklikler ve

---

[326] Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani: A political Biography*, Los Angeles: University of California Press, Berkeley 1972, s. 124.

[327] Graham Fuller, *Siyasal İslam'ın Geleceği*, (çev.) Mustafa Acar, Timaş Yayınları, İstanbul 2004, s. 58-59.

[328] Tarık Z. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 18-19.

[329] İsmail Kara İslamcılık düşüncesini şu şekilde tanımlar: "İslamcılık, XIX-XX. yüzyılda, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset hukuk, eğitim…) "yeniden" hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metodla müslümanları, İslam dünyasını batı sömürüsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden… kurtarmak; medenîleştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününü ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir." Bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, s.16; Ayrıca İslamcılık hakkında bkz. Şerif Mardin, "İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi,* c.5, s. 1400-1404; H. Z. Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 308-312.

[330] Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 48, Haziran 1987, s. 35. Karpat aynı makalesinde şu tespitte bulunur: Sultan Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin ve İslam kültürünün esaslarına sadık kalarak, toprak esası üzerine kurulmuş modern anlamda bir Osmanlı Müslüman milleti yaratmak yollarını ararken, Padişah devletin varlığını milletin varlığına bağlayarak, milleti, padişahın ve hanedanın üstüne çıkarmış ve milli iradeye öncülük ettiği tespitinde bulunmuştur; Türköne ise, "İslamcılık, Batıdan gelen ideolojik düşünce yapısı ile geleneksel İslamî değerlerin bireşimi neticesinde, İslamiyetin ideoloji formu içinde yeniden sistemleştirilmesiyle ortaya çıkmaktadır." tespitinde bulunmaktadır. Bkz. Türköne, *a.g.e.,* s. 25.

Abdülhamid'in padişah ve halife sıfatları etrafında gelişen sosyo-politik olaylara vermiş olduğu yön olarak dört grupta açıklar.[331] Böylelikle dönemin siyasal ve sosyolojik bir tahlilini yapar.

Bütün bu tespitlerden hareketle, siyasi anlamda İslam Birliği düşüncesini, son dönemde yaşamış Osmanlı mütefekkirlerinin, Batıda ortaya çıkan milliyetçilik fikri akımı etkisiyle, İslam toplumları içerisinde beliren tefrikayı ortadan kaldırıp, teavün ve tesanüd düsturlarını aralarında ikame etmek amacıyla bir takım toplumsal sorunlara çözüm üretmek için geleneksel İslam'dan ayrı düşmeden, fikri zemine oturttukları bir ideoloji olarak tanımlayabiliriz. Burada İslam Birliği düşüncesinin emperyalizme karşı siyasi, sosyal ve kültürel birlikteliği sağlamaya yönelik bir tepki olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde Sultan Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte modern anlamı ile İslam kültürüne dayanan bir siyasi ideolojiyi, yani İslamcılığı, bazı siyasi gayeleri gerçekleştirmek için bir politikaya dönüştürdüğünü söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerde din odaklı otorite tesisini ilk kez Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Kırım üzerinde kullandığından bahsetmiştik. Ancak Padişah/Halife II. Abdülhamid döneminde, dinin siyasal bir araç olarak kullanılma ve politize edilme durumu söz konusudur. Kodaman'a göre hilafet kurumu, "hilafetin Osmanlıya geçtiği Yavuz Sultan Selim zamanından (1517) beri ilk defa, Sultan II. Abdülhamid devrinde etkili bir siyasi araç olarak kullanılmıştır."[332] Deringil'e göre, hilafet kurumunun vurgulanmasıyla Panislamizm arasında fark vardı. "Emr-i Hilafet" iç politikada devletin kendi tebaası olan Müslümanlara yönelik bir politik araçken, Panislamizm ise dış politikada çoğu Hristiyan devletlerin sömürgesi altında olan Müslüman halklara yönelik bir propaganda vasıtasıydı. Abdülhamid dış politikada uyguladığı Panislamizm siyasetini kutuplaşma ve bloklaşmalardan uzak, diplomasiye önem veren, hayali, sonu belirsiz ilişkilerden ziyade gerçekçi bir politika ve mümkün mertebe savaştan uzak durma parametreleri üzerine kurmuştu.[333] Buradan hareketle Sultan'ın İslam Birliği siyasetinin iki amacı olduğunu görmekteyiz: Dış siyasette devletin varlığını devam ettirerek ömrünü uzatmak, iç siyasette ise coğrafi kökenlere dayalı bir kimlik yerine (Osmanlılık), dini temellere göre sınıflandırılan bir kimlik oluşturup, siyasi bir birliği tesis etmek. Bu amaçla İslam, emperyal güçlere karşı

[331] Karpat, *a.g.m.*, s. 14.
[332] Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* XII, İstanbul 1989, s. 60.
[333] Deringil, *a.g.m.* s. 306-307.

Müslümanları ihya edici, birleştirici bir güç olarak telakki edilirken, içeride İslam'ın bilhassa sosyal ve kültürel ortak bilinç oluşturacağı inancını beslemekteydi.

Abdülhamid bu amaçları yerine getirmek için bir takım araçlar kullanmıştır. Bunlar genel itibariyle şöyle sıralanabilir: a) Hilafet kurumunu etkili bir şekilde kullanmak, b) Hem ülke içinde hem de İslam âleminde meşhur ve etkili tarikat liderleriyle bağlantı halinde olmak, c) Müslümanlar arasında bir propaganda aracı olarak "Hac" ibadetine büyük önem vermek, d) İlme ve kültürel faaliyetlere önem vermek, e) Basını etkili bir şekilde kullanmak. Padişah iç siyasette halife sıfatıyla sosyal dayanışmayı gerçekleştirebilmek için önderlik vasfını ön plana çıkarmış, dış siyasette ise halifenin tüm Müslümanların hâmisi olduğu anlayışını canlı tutmayı, halifeliği Müslümanların her meselesini danışacakları en üst merci konumuna getirmeyi ve onların dini problemlerini çözerek dünyadaki tüm Müslümanlarla gönül bağı kurmayı hedeflemiştir.[334]

Sultan Abdülhamid tarikatları maddi ve manevi yönlerden destekleyerek devlete bağlamaya çalışmış, din adamlarının mali ve sosyal statülerini iyileştirip, maaş ve rütbe vererek taltif etmiştir.[335] Sultan Abdülhamid döneminde başta Mevlevi, Nakşi, Kadiri, Şazeli ve Rıfâî tarikatları liderlerine ilgi gösterilerek toplumdaki itibarları arttırılmaya çalışılmıştır.[336] Bunun yanı sıra halkın istifade ettiği dini yapı ve müesseseler tamir, tanzim edilmiş veya yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır. Hac ibadeti dünyanın her bölgesinden Müslümanları bir araya getirip aralarında maddi ve manevi rabıtalar kurmalarına, birbirlerinin her türlü hallerinden haberdar olmalarına ve fikir alış-verişlerinde bulunmalarına vesile olduğundan, Sultan Abdülhamid bu ibadete çok büyük önem vermiştir. Hac vazifesinin sorunsuz bir şekilde rahat, huzur ve güven ortamı içerisinde yapılması devletin ve halifenin saygınlığını muhafaza etmede önemli bir yere sahiptir. Padişah meseleye sadece asayiş nokta-i nazarından bakmıyordu, bu konu ile ilgili düzenlemeler yapmanın dışında, İslam Birliği siyasetini etkili kılmak adına Hicaz Demiryolu projesini de gerçekleştirmiştir. Bu proje sadece dini amaca yönelik olmayıp siyasi-sosyal ve kültürel birçok alanda çeşitli amaçlara ve kazanımlara hizmet için

[334] Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992, Bildiriler),* İÜFEF, İstanbul 1994, s. 92-105. Bu hususta değişik örnekler ve daha geniş bilgi için bkz. Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.
[335] Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid,* Nesil Yayınları, İstanbul 1996, s. 71-73.
[336] Özellikle tarikat liderlerinden Şazeli şeyhi Şeyh Muhammed Zafir hakkında bilgi için bkz. Muhammed Zafir el-Medeni, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Şeyhi Muhammed Zafir el Medeni ve Şazeliye Tarikatının Esasları, en-Nurü's-sattı' ve'l-burhanü'l-katı',* (çev): Mehmed Önder, Bedir Yayınları, İstanbul 2006; Rıfâî şeyhi Şeyh Ebü'l-Huda için bkz. Muharrem Varol, *"II. Abdülhamid'in danışmanı Ebü'l-Huda Sayyadi'nin hayatı, eserleri ve tesirleri (1850-1909),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

planlanmıştır. Sultanın bu projeleri, kazandırdığı somut sonuçların yanında, ortak bir hedef ve bir ideal etrafında dünya Müslümanlarının yardımlaşma ve dayanışma bilincinin oluşmasında da büyük rol oynamıştır. Proje dünya Müslümanları ile Anadolu arasında köprü vazifesi görmüş, aynı zamanda İslam dünyasında devletin saygınlığını arttırarak devletin bölgedeki denetiminin güçlenmesine vesile olmuştur.[337] Sultan Abdülhamid din kitaplarının basım ve yayınını da kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Özellikle İngilizlerin, halifeliğin Kureyşiliği meselesini gündeme getirerek Müslümanların kafalarını karıştırma politikalarına karşı önlem alma gayreti ile Kur'an-ı Kerim, Hadis, Siyer ve Akaid kitaplarının devlet kontrolünde basım ve yayınının yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu, tüm dünya Müslümanlarını bu kitapların içerisine sokulabilecek yanlış fikirlerden ve propagandalardan koruma arzusu ile yapılmıştır.[338] Tüm bu çalışmaların ve gayretlerin esas amacı Müslümanların birlik ve beraberliği -ittihadı- noktasında, İslam'ın asliyetine ve ruhuna uygun, hurafelerden arındırılmış bir inanca sahip olmalarını ve bu sayede gelişip terakki ederek ilim ve teknikte yüksek bir seviyeye gelinmesi olarak değerlendirilebilir. Bu sebepledir ki Halife/Sultan Abdülhamid Müslümanları ortak bir hedef etrafında bir arada tutmak, İslam'ın izzetini muhafaza etmek, haksızlığa uğrayan Müslümanların hukukunu koruma için dünyanın her neresinde olursa olsun Müslümanlarla temasta olmaya çalışmış ve onlarla irtibat halinde olarak halifelik sıfatının gücünden istifade ile varlığını ve otoritesini devam ettirmeye çalışmıştır. Liverpool'daki İslam Cemaati lideri Abdullah Quilliam'la irtibat halinde oluşunun bir sebebinin de bu olduğu söylenebilir.

[337] Hicaz Demiryolu projesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu,* Eren Yayıncılık, İstanbul 1994; Metin Hülagu, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu,* Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2008.
[338] Eraslan, *a.g.e.,* s. 224.

2) W. H. Abdullah Quilliam'ın İslam Birliği Düşüncesi

W. H. Abdullah Quilliam Fas'ta Müslüman olmasının ardından, İngiltere'nin Liverpool şehrinde İslam'ı tebliğ faaliyetlerine başlamıştır. Quilliam, İngiltere'nin içine düşmüş olduğu ahlâkî yozlaşmadan İngiltere'yi ancak İslam'ın ahlak prensiplerinin kurtarabileceği fikrindeydi. Başlatmış olduğu İslamî tebliğ faaliyetlerinin çıkış noktası burasıdır. Quilliam tevhid inancını yaymak ve ahlaki mevzularla ilgili yozlaşmanın önüne geçebilmek için Liverpool İslam Cemiyeti'ni kurmuş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Bundan kısa bir müddet sonra Quilliam'ın çaba ve gayretleri sonuç vermiş ve Liverpool İngiltere'de İslam'ın merkezi olmuştur.[339]

Quilliam'ın Müslüman olmasıyla beraber bu dönemde İslam'a ve Quilliam'a karşı ağır hakaretler edilmeye başlanmış, İngiltere'de İslam inancı yerel basında eleştirmenler tarafından doğu saçmalığı, zalimlik, barbarlık ve vahşet olarak tanımlanmıştır.[340]

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupalı güçlerin ön gördüğü üzere Osmanlı Devleti'nin ölümü kaçınılmaz duruma gelince bu çöküş İngiliz İmparatorluğu'nda emperyalist hırslar ve bölgesel büyüme bağlamında kışkırtıcı bir istek meydana getirdi. Böylece İngiltere'de Osmanlı Devleti'ne karşı, "Türk vahşeti"nin kökünü kazıtmak amacıyla bir "ahlâkî mücadele" verilmeye başlandı. Hristiyanlık ve İslam gerçeği arasındaki Ortaçağ gerginliği/endişesi (kasten) yeniden canlandırdı. İngiliz politikacıları ve basını destek toplamak amacıyla Osmanlı Devleti'ni eleştiren sistematik bir kampanya başlattılar. Hatta bazı İngiliz rahipleri bile İslam'ı "tiksindirici, nefret içeren" bir din olarak gösterme çabalarına girdiler. Gazete karikatürleri, müzikaller, şarkılar, romanlar, dini dergiler ve XX. yüzyılın başlarından itibaren fotoğraf ve sinema gibi popüler sanatların yardımı ile eleştirel görüntüler oluşturuldu. *The Times, The Contemporary Review* ve *The Nineteenth Century* gibi saygıdeğer gazete ve dergiler Osmanlı Devleti'ni kınayan sert eleştiriler yayımlamladılar. Neredeyse sembolik bir şekilde, anti-Müslim düşüncesi İngiliz dış politika kararı olarak teşvik edilip desteklendi.[341]

---

[339] William Henry Abdullah Quilliam, *"Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı"*, (trc.) Aksekili Ahmed Hamdi, İstanbul 1332, s. 6; J. Pool, *Studies in Mohammedanism, Historical and Doctrinal with a chapter on Islam and England,* s. 395.
[340] The Crescent, 1 July 1896, Volume VII, No. 181, s. 845.
[341] Ansari, "The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam (1856-1932), s. 47.

Quilliam, İslam'ı kabul etmesinin ardından şevkle tebliğ faaliyetlerine başladı. O evvela yakın çevresine dersler verdi, ardından çalışma alanını genişleterek Liverpool İslam Cemiyeti'ni kurdu. Birkaç yıl içerisinde bu mütevazı çalışmalar semerelerini verdi ve ihtida edenlerin sayısı gittikçe arttı. İlk başlarda Mount Vernon Sokağı'nda başlayan bu tebliğ hareketi, daha sonra Brougham Hall'deki mekâna taşınılmasıyla genişlemeye başladı. Daha rahat ve yeterli büyüklükte bir yere geçtiklerinde İslam dini güçlü buluşmalarla, basının etkisiyle, çeşitli broşür ve kitaplarla İngiltere'de daha tanınır hâle geldi. Liverpool İslam Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte halk ile daha çok ilgilenildi ve bu durum karşıt görüşlerin de harekete olan ilgisini arttırdı. İngiliz basını İslam hakkında eleştirel, olumsuz ve aleyhte yaklaşımlar sergilese de bu hâl ve vaziyetten yola çıkırak aleyhte yazılanların İslam'a yönelik araştırma isteğini artırdığı söylenebilir.

Quilliam, çalışmalarının semeresi olarak çok kısa sürede ciddi manada başarı kazandı. İngiliz mühtedilerin daha önceki yaşam tarzları, dünyaya bakış açıları, sosyal ve kültürel yapıları, Quilliam'a birçok yenilikçi bakış açıları kazandırdı. Quilliam gayr-i müslim bir ülkede İslam'a olan kötü bakış açısını düzeltmek, benimsediği, hayatına uyguladığı İslamî fikirleri insanlara tebliğ etmek için, yalın, kolayca anlaşılır bir dil kullanmak zorunda olduğunun farkındaydı, yapmış olduğu tebliğ çalışmalarını bu farkındalıkla yürüttü. İçinde bulunduğu sosyal ve entellektüel çevreyle, yıllarca yakın ilişkiler kurduğu dostları ile fikirlerini ve endişelerini paylaştı. O, bunu yaparken, üç büyük İbrahimi dinin benzerliklerini ve ortak kökenlerini vurguladı. Büyük çoğunluğu Protestan olan çevresindekilere, İslam ve Hristiyanlık arasındaki bu bağların devamlılığını anlattı. Muhataplarının dini alışkanlıkları ve aşinalıkları ile İslam arasında bağlar kurmaya ve böylece İslam'ı kavramalarını ve yaşamalarını kolaylaştırmaya çalıştı. Aynı zamanda Hristiyanlara kendilerini evlerinde hissedecekleri bir ortam hazırlayarak ve alışkın oldukları bazı farklı ritüelleri sahiplenerek onlarla köprüler kurmaya çalıştı. Pazar günleri sabah ve akşam saatlerinde sohbetler düzenledi. Çoğu Hristiyan dini kaynaklarından esinlenilerek yazılan, Quilliam tarafından İngilizce konuşan Müslüman cemaati için uygun hale getirilen ilahiler söylendi. Bu yollarla Quilliam tamamen doğal bir İngiliz İslam geleneği oluşturmaya çalışıyordu.[342] Bu durum zaman zaman eleştirilere neden oldu, hatta daha da ileri gidilerek onun sahtekâr,

[342] "1891'in sonbaharında Liverpoolu ziyaret edip o şehirde Muhammedizmi araştırmaya karar verdim. Kaldığım 4 gün boyunca başkanın misafiri oldum. Bana enstitüdeki her şeyi gösterip açıkladılar." diyen John J. Pool, Quilliam'ın İslam'ı İngiltere'de yaymak için takip etiği bu metodu eserinde konu edinmiştir. Bkz. John J. Pool, *a.g.e.*, s. 394-404.

düzenbaz ve İslam'ı hafife alıp, bayağılaştırma amacına yönelik hizmet eden birisi olduğu dahi söylendi.[343]

Quilliam'ın, İngiliz üniteryan Hristiyanlarına yönelik uyguladığı tebliğ metodu semeresini verdi. O yapmış olduğu birçok aktivitede kendisini dikkatle izleyen bir grup İngiliz halkının sempatisini kazanmayı başardı. 1896 yılında kurulan Medina Home for Children isimli yetimhanenin açılmasıyla aileleri tarafından istenmeyen çocukların buraya alınması ve onlarla ilgilenilmesi, Liverpool İslam Cemiyeti'nin yıllık toplantılarında ve Noel kutlamalarında yoksullara yemekler verilmesi onun ve hareketinin birlikte ortak yaşama çabalarının güzel örneklerinden bazılarıdır.

Quilliam bahsi geçen faaliyetlerinin yanı sıra Müslümanlara da bir takım tavsiyeler de bulunuyordu. O bir vaazında Müslümanlara, İslam'ın lekelenmemiş güzelliğine dönmeleri hususunda rica ederken, İslam'ın sağduyu sahibi bir din olmasından dolayı, İngiliz zekâsı veya psikolojisinin İslam'ın, güzelliklerini anlayacak en iyi pozisyonda olduğunu söylüyordu. Quilliam Müslümanların İslam'ın gerçek ruhunu anlayabilmeleri ve bunu modern asrın taleplerine uygulayabilmeleri için, İngilizlerin tüm dünyadaki varlıklarını kullanabileceklerine inanıyordu. Bunun başarılmasından önce Batı insanının, İslam'ın gerçek tarihini ve öğretilerini öğrenmesi gerektiğini vurguluyordu. Quilliam'a göre, İslam aydınlanmış, bilgi ve düşüncenin gerçek müttefiki olan bir dindi. Quilliam çevresindeki insanlara, Avrupa'nın karanlık çağlarında bilgi meşalesini devam ettiren toplulukların aslında Arap Müslümanlar olduğunu sık sık hatırlatıyordu. O bu durumu bir hadisle açıklamaya çalıştı. Bu hadis de Hz. Muhammed Yemen'e vali olarak göndereceği sahabisine, karşılaştığı problemleri nasıl çözeceğini sorduğunda, o sahabi önce bu meseleyi Kur'an'da ararım, sonra sünnete müracaat ederim, orada da yoksa kendi aklıma başvururum diye cevap verdi. Hz. Muhammed bu cevaptan hoşlanmıştı. Quilliam, her fırsatta modern Müslümanların bu hadisten ders alması gerektiğini, her hususta Hz. Muhammed'i örnek almanın ve

[343] Londra'da neşr olunan Morning Advertiser gazetesinin 23 Eylül 1891 tarihli nüshasında İngiliz Müslümanlarına dair Liverpool muhabiri Sultan Abdülhamid'e, Liverpool'daki camide İslamiyet'e aykırı ibadet metotları uygulandığı hakkında bir rapor hazırlayarak sunmuştur. Bu raporda bazı uygulamaların İslam'ın özüne aykırı olduğu ve bunun da İslam'ın inanç esaslarını bozduğu dile getirilmiştir. Bkz. BOA, Y. PRK. EŞA 13/88, 30/Za/1308; Bu yazı üzerine bir değerlendirmede bulunan ve Liverpool'daki camide İslamiyet'e aykırı ibadet metotları uygulandığı hakkında bir rapor hazırlayan Luis Sabuncu, Quilliam ve hareketinin İslam'ı parçalama, bölme, dinin esasat ve ahkâm-ı diniyesini bozarak Müslümanlar arasında tefrika çıkarmayı ve İslam dinini zaafa düşürerek parçalamayı hedef edindiğini Sultan Abdülhamid'e rapor etmiştir. Bkz. BOA, Y. PRK. TKM 23/3, 7/Ra/1309.

onun sünnetine uygun bir şekilde hareket etmenin Müslümanları ileri seviyelere taşıyabileceğini savunuyordu.[344]

Quilliam aynı zamanda çağdaş Avrupa Hristiyanlığını, İslam'ın ismini, Peygamberimizin hayatını kötüleyerek, İslam'ı karalama yönündeki tarihi girişimlerinden ve modern bilimin icatlarıyla çıkardığı zorluklardan dolayı eleştirerek ayıplıyordu. Her şeyden önemlisi, dinsiz olan ve Müslüman olan memleketlerde misyonerlik yaparak aidat isteyen Hristiyanlara tepki gösteriyordu.[345]

Quilliam tarihte Müslümanların ırksal ayrılıkları ortadan kaldırıp, bunların yerine sosyal birlik örnekleri sergilediklerini söylüyordu. Sosyalistlerin ve Hristiyanların evrensel bir birliktelikten bahsetmelerine rağmen bunu sadece Müslümanların pratiğe dönüştürdüklerini ifade ediyordu.[346]

Quilliam kendisini klasik bir Sünni Hanefi olarak görüyor ve Müslümanların birlik içerisinde olmaları için çağrıda bulunuyordu. O tüm Müslümanlara şunu öneriyordu:

> "Güvenilir bir liderin altında birleşerek Hristiyanların herhangi bir birlik oluşturmalarına karşı cemaatimizi ya da ülkelerimizi koruyabiliriz. İslam birliği gerçekten kurulabilir bir şeydir. Bizim mezheplerimiz arasındaki farklılıklar çok küçük ve kısa sürede yumuşatılabilir ve düzenlenebilir. Böyle bir birliği teşvik etmek için tüm dünyadaki kardeşlerime sesleniyorum."[347]

Quilliam'ın çağdaşı olan farklı coğrafyalarda yaşayan diğer İslam düşünürleri de İslam'ın aslına dönülmesini ve İslam birliğinin sağlanmasını savunuyorlardı. Bu bağlamda düşünüldüğünde Quilliam'ın İslam'a girdiği ilk dönemlerden itibaren kafasında "İslam Birliği" düşüncesinin var olduğu söylenebilir.

Quilliam İslam birliğini sağlamanın yolunun, tüm Sünni Müslümanları Hz. Muhammed'in vefatından sonra bir araya getirmiş olan tarihi hilafet makamına sadakat gösterilerek, ona biat etmekle mümkün olabileceğine inanıyordu. Ona göre halifelik makamının tek meşru temsilcisi Osmanlı sultanlarıydı. Halifeliği temsil ve ona hizmet etmek sadece bir onur değil tüm Sünni Müslümanların üzerine düşen bir görevdi. Quilliam'ın Sultan'a olan kişisel sadakati onun Türk Devleti'ne olan bağlılığıyla ilgili değildi, bu durum inancının bir gereği olarak bir Müslüman olmayla alakalıydı.

[344] The Crescent, 9 July 1902, Volume XX, No. 495, s. 19-22.
[345] The Crescent, 21 December 1904, Volume XXIV, No. 623, s. 387-389.
[346] The Crescent, 9 July 1902, Volume XX, No. 495, s. 22.
[347] Geaves, *a.g.e.*, s. 206.

Quilliam'a göre iyi bir Müslüman olmak Halife'ye bağlılığı da beraberinde getirmeliydi. O bir toplantıda bu durumu net bir şekilde şöyle ifade etti:

> "Ben Liverpool'da resmi olarak Türkiye'yi temsil etmiyorum, ama Müslüman inancını temsil ediyorum ve İngiltere'de Müslümanların şeyhiyim. Türk Devleti'nden bir peni bile almıyorum."[348]

Abdullah Quilliam Panislamizmin (İslam Birliği), tüm Müslümanların bir halife etrafında birleşmesini, halifeliğin İslamcılığı temsil ettiğini, Osmanlıların tüm Müslüman imparatorluklar arasında teröre alternatif olarak tek ayakta kalan örnek olduğunu, Kur'ân'ın kendisine inanan herkese halifeye itaati ve bağlılığı emrettiğini söylüyordu. Quilliam halifeye olan sadakatini ve niçin Müslümanların halife etrafında birleşmeleri gerektiğini burada veciz bir şekilde ifade ediyordu.[349] Quilliam'ın bu ifadelerinden yola çıkarak hilafete bağlılığıyla ilgili söylediklerinin bir siyasetin ürünü değil, doğrudan kendi öz inancından kaynaklanan bir durum olduğu söylenebilir. Zira o 1899'da Müslüman dünyasının problemlerinin, tüm Müslümanların bir araya gelip birlik olmasıyla çözülebileceğini ve bunun da ancak Osmanlı Sultanı'na bağlılık ve sadakatle olacağını söyleyerek birlik ve beraberliğin İslam'ın ve Müslümanların XIX. yüzyılda karşılaştıkları problemleri çözeceğini ifade ediyordu.[350]

Quilliam Osmanlı Devleti'nin birçok ırk, din, kültür, renk farklılığını bir arada bulunduran bir yapıya sahip olduğunu, ülkede azımsanamayacak sayıda Yahudi ve Hristiyan nüfusun yaşadığını ve bu grupların özel ayrıcalıklara sahip bir şekilde hayatlarına devam ettiklerini, böylelikle pratikte Osmanlı Devleti'nin İslam'ın yüksek ve evrensel değerleriyle hükmettiğini düşünüyordu. İslam'ın özünün tüm inananların kardeşliği prensibine dayanması, Quilliam'ı İslam birliği düşüncesine yönlendirmişti.

Esasında Quilliam'ın Panislamizm görüşü nevi şahsına münhasırdır denilebilir. O, Osmanlı hilafetini reddetmiş Müslümanlarla aynı fikirde değildi ve onlara sempati duymuyordu. Quilliam dünyada ve İngiltere'de Müslümanlarla olan ilişkilerinde seçiciydi, halifeyi destekleyenlere daha meyilli, Osmanlı hilafetini kabul etmeyenlerden de fikren uzaktı. Woking Camisi'ndeki Müslümanları, en azından Türkiye'ye sürgününden dönüşüne kadar XX. yüzyılın ilk on yılında kabul etmedi. Londra'da Güney Afrikalı Müslüman ve Encümen-i İslamiye üyesi Muhammed Hacı Dolly ile çalışmayı tercih etti. Dolly, Sultan'ın kuvvetli destekleyicisiydi ve halifenin otoritesini

[348] The Crescent, 11 November 1903, Volume XXII, No. 565, s. 309.
[349] The Crescent, 25 August 1897, Volume X, No. 241, s. 537.
[350] The Crescent, 24 May 1899, Volume XIII, No. 332, s. 325.

reddetmiş Hindistan Müslümanlarının da muhalifiydi. Quilliam'a göre Encümen-i İslamiye, Halife'ye olan sadakatinlerinden ve Halife'nin Quilliam'a verdiği İngiliz Adalarının Şeyhülislamı ünvanını tanımaları sebebiyle Londra'da İslam'ın resmi temsilcisiydi. Buradaki İngiliz Müslümanlar şuna inanıyordu: İslam'ın İngiltere'deki propagandası dinin ruhunu içermeli ama Asya kültürünün geleneklerini, ritüellerini almamalıydı. Bu tarz bir İslam anlayışında Mısır ve Hindistan modernistlerinin yükselen sesini işitmek mümkündür. Bu görüş aynı zamanda Londra mühtedi cemiyetinin de hayat tarzıydı, bu cemiyet Quilliam'ın stratejilerini takip eden ve Güney Asyalı öğrencilerden oluşan Woking gurubuydu. Encümen-i İslamiye'nin Londra'da Regents Park'ın yanında 7 Aralık 1895'te geçici bir cami olarak açtığı ilk ibadethanenin açılış konuşmasında Quilliam, Hristiyanlık nasıl kendisini modern çağa adapte etti ise İslam'ın da öyle yapması gerektiğini ve Asya ülkelerindeki İslam'ın modern Avrupa'nın İslam'ı olamayacağını söyledi.[351] Quilliam esasında burada açıkça modern dünyanın, özelde İngiltere'nin, İslam'ı algılayışının ve yaşantısının Doğu'dakinden farklılıklar arz etmesi gerektiğini ve İngiltere'ye has bir İslam geleneğinin oluşmasının kaçınılmaz bir sonuç olacağı düşüncesine sahipti.

Quilliam'ın halifeye olan sadakati onu her fırsatta Müslümanların birlik ve beraberlikleri için çalışmaya teşvik etmiştir. Örneğin Liverpool İslam Cemiyeti'nin 1896'da Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi üçüncü yıl dönümü sebebiyle tertip ettiği kutlamalara, gemileri limanda olan çok sayıda Hindistanlı Müslüman da katılmıştı. Quilliam onlarla görüşüp konuşmuş ve onlara kutlamaya katıldıkları için teşekkür etmişti. Bu görüşmede onlara Halife Sultan Abdülhamid'i överek, onlardan Hindistan'a döndüklerinde Müslümanların Halife'ye bağlılıkları veya sevgileri hususunda Hint Müslümanlarına ilham vermeleri ricasında bulunmuştu.[352]

XIX. yüzyılda tüm dünyada milliyetçi fikirler hızlı bir şekilde çok uluslu imparatorluklar içerisinde yer bulmuştur. Osmanlı Devleti'nde de İslamî kimliğin gücü olan sünnî Müslümanlık bu durumdan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Bilindiği gibi XVIII. yüzyılda Avrupa'nın milliyetçilik fikirleri, Osmanlının gayr-i müslim tebaasının bölücülük temayülünü geliştirmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin siyasi düşünce ve kurumlarına etki eden milliyetçilik fikirleri, ilk olarak Balkanlarda görülmüş, sonrada

[351] Geaves, *a.g.e.*, s. 209-210.
[352] The Crescent, 6 September 1899, Volume XIV, No. 347, s. 147.

Suriye, Lübnan ve Mısır'da yayılma imkânı bulmuştur.[353] Bu durum Osmanlı Devleti'ndeki çok uluslu İslami kimliği ve bu kimliğin gücü olan Sünni Müslüman olma ayrıcalığını derinden etkilemiştir. Arap bölgelerinde oluşan milli fikirlerin, ayaklanmacı davranışların ve itaatsizliğin yükselişi bir takım sosyo-kültürel ve dini referanslar sıklıkla dile getirilmesine rağmen engellenememiştir. 1896 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlık isteyen Mısırlı milliyetçiler tarafından çıkarılan ayrılıkçı hareketlerin Londra, Paris ve Kahire'de ortaya çıkması Quilliam'ı derinden yaraladı. Bunun üzerine Quilliam 20 Nisan 1896'da bir fetva yayımlayarak Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde olmaları gerektiğini ve Osmanlı Halifesi'ne bağlılığın ehemmiyetini vurguladı. Bu fetva onun Osmanlı halifeliğine bağlılığını daha net bir şekilde ifade eder.

> "Bismillahirahmanirrahim!
>
> Tüm inananlara selam olsun!
>
> Doğru iman edenler, Allah'tan korkun ve imanla ölünüz. Ve Allah'ın vaadine yapışın Allah'a verdiğiniz sözden ve ondan ayrılmayın; Allah'ın size olan iyiliklerini hatırlayın." Sure 3, "Âl-i İmran", Ayet, 103
>
> Tüm övgü Allah'a olsun, O'nun sonsuz iyiliği neticesinde bize İslam gibi büyük bir nimet verdi ve kardeşlerimizle birleşmeyi emretti ve asla sönmeyen Kur'an, bunu da kanunu olarak biraz önce zikredilen ayette bize emretti.
>
> Müslümanlar arasında hiç kimse kavmiyetiyle Türk, Arap, Kürt, Acem, Afgan, Hindu ya da İngiliz olarak bilinmemesi lazım. Onların hepsi Müslümandır ve gerçekte kardeşlerdir. İslam vahdaniyet (Allah'ın birliği), Allah'ın dininin birliği ve Müslümanların birliği üzere kuruludur. Tarih göstermiştir ki iman edenler birleştikleri zaman hiçbir zaman yenilmemişlerdir, sadece ayrılık onların arasına girmiştir.
>
> Şimdi her zamankinden daha çok birliğe ihtiyaç vardır. Hristiyan kuvvetler dünyayı medenileştireceğiz yalanı altında Müslüman kuvvetlerini dağıtmayı hedefleyen yeni bir haçlı seferi hazırlıyorlar.
>
> Bu her şeyden önce sahtekârlıktır, eğer Müslümanlar katı bir birliktelik içinde birleşmezlerse, onların, Batı medeniyetinin kaynaklarıyla silahlanmazlarsa onlara karşı durmak imkânsız hal alacak.
>
> Ey Müslümanlar, bu sahtekârlığa kanmayın tek bir adam gibi birbirinizle birleşin. Artık ayrılmayın. İslam'ın birlikteliği, buluşması halifeliğin gölgesinde olacaktır. İman edenlerin hem kendisinin hem de İslam'ın iyiliğini isteyen bir kişinin kıblesi hilafetin kutsal tahtıdır.

[353] H. Ezber Bodur, "Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu (I. Dünya Savaşına Kadar)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 8, (1988), s. 239.

Çok derin bir üzüntüye sebeptir ki bazı kişileri Mısır, Paris ve Londra'da bazı yayın organlarıyla Müslümanların arasına ayrılık tohumları ekerken görüyoruz. "Açıkça onlar gerçek bir hata içindedir"

Eğer onların itirazı, iddia ettikleri gibi İslam'ın refahı içinse bırakalım tekrar düşünsünler. Biz onları İslam'ın kutsal ismine inananlarla birleşmek üzere kardeşçe itaate, sadakate davet ediyoruz.

Ey Müslümanlar! Arş halifeliğin altındadır. Orada buluşalım, her birimiz, hep birlikte, biran önce!

5 Zilkade 1313, Liverpool'daki camide verilen.

W. H. ABDULLAH QUILLIAM, Britanya Adalarının Şeyhülislamı.[354]

Quilliam bu fetvasıyla bütün Müslümanları Halife'nin etrafında toplanarak birlik olmaya çağırıyor ve ayrılıklara sebep olan milliyetçi Müslümanların açık bir hata içinde olduğu tespitinde bulunarak onları tekrar doğru yola davet ediyordu. Aynı zamanda onun sömürgecilikle ilgili görüşü de ayrı bir öneme sahipti ve ona göre bu faaliyet tehlike arz ediyordu. Avrupa medeniyetinin ve Avrupa'nın maddi imkânlarının Müslüman coğrafyalara taşınması vaadinin ardında aslında Müslüman coğrafyaların Hristiyanlar tarafından direkt kontrol edilmesi ve İslam'ın yıkılmasına yönelik birçok komplo vardı. Batı'nın teknoloji, eğitim, siyasi ve askeri gücü seküler bir şekilde insanlara sunulsa da, Quilliam Müslümanların bunları almalarını istiyor, bununla birlikte sömürgeci anlayışla hareket eden bu Hristiyan misyonerlerin yıkıcı kötü etkisini önlemek için de Müslümanların tek yolunun halifeliğin güvenli çatısının altında birleşmesinden geçtiğine inanıyordu. Quilliam'a göre tüm etnik yapılar ve kimlikler İslam ana kimliği altında birleşmeliydi ve bunun yanında Halife'ye sadakat de zorunluydu ancak bu şekilde İslam birliği oluşturma fikrinden bahsedilebilirdi. Quilliam'a göre milliyetçi duygular dini kimliklere olan sadakati ortadan kaldırıyor ve dini kimliği bozarak İslam birliğinin oluşumunu engelliyordu. Yine Quilliam'a göre İslam, her milletin kendi kültürü içinde gelişip yaşamalı fakat bu dini algıda milliyetçiliğe yer olmamalıydı.

Quilliam İslam dünyasının dağılmış vaziyetini, birbirine düşman hallerini ve halifeliğe karşı gelen hareketlerini eleştirmiş ve Müslümanları her zaman için birlik olmaya ve düşmanları karşısında birbirleriyle dayanışma içerisinde olmaya davet etmiştir. İngilizlerin, 1896 yılında Sudan Müslümanlarına yönelik başlattığı harekâtta,

[354] The Crescent, 22 April 1896, Volume VII, No. 171, s. 681-682.

diğer Müslüman toplulukları Sudan Müslümanlarına karşı kullanması üzerine o bu durumu sorgulayarak Müslümanlara, Müslüman kardeşlerine karşı olan İngiltere'nin lehine savaşmamalarını ve halifeliği desteklemenin bir müminlik işareti olacağını ve Müslümanların tek çıkar yollarının birlik ve beraberlikten geçtiğini ifade etmiştir. Bu duygu ve düşüncelerle 1896 yılında yayınladığı fetvada şunları söylemiştir:

> "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla
>
> Barış tüm inananların üzerine olsun
>
> Bildiğiniz üzere İngiliz Hükûmeti ülkelerini ve imanlarını savunma adına silahlara sarılan Sudan Müslümanlarına karşı askeri operasyon kararı almıştır. Bu kararın asıl amacı bu Müslüman askerleri Sudan Müslümanlarına karşı savaşta kullanmaktır. Bu durumda bir başka Müslümanla savaşmak uğruna silahlara başvuran bir mümin şeriata, Allah'ın kurallarına ve peygamberlerine karşı gelmiş olur. Eğer bu Sudan Müslümanlarına karşı tasarlanmış sefere çok küçük, önemsiz bile olsa müminler tarafından destek verilirse ki bu destek ufacık bir ekmek parçası veya bir yudum su olsa dahi bu müminler bilmelidir ki gâvurların lehine yardım etmiş olacaklardır ve Allah katında alçakça bir şekilde anılacaklardır.[355]

Quilliam bu fetvasıyla İngilizlerin Müslümanları birbiriyle çatıştırma planına karşı Müslümanları uyarmış ve İngilizlere en küçük yardımın bile kişilerin imanını zedeleyeceğini söyleyerek Müslümanların vicdanına seslenmiştir. O bu hususta samimiyetini şu cümlelerle ifade etmiştir:

> "Gâvurun (Giaour) ya da Gâvur bir milletin emri ile üstelik arada hiçbir sebep de bulunmazken Müslüman'ın Müslüman kardeşini öldüreceği bir savaşın içine çekilmesine sessiz kalıp, göz yumamam."[356]

Quilliam ve onun kurduğu Liverpool İslam Cemiyeti Osmanlı Müslüman geleneksel yapısını yakından takip ediyordu. Liverpool'daki camiide her hafta cuma namazında Halife'ye dua ediliyor, Sultan'ın tahta çıkışının her yıl dönümünde ve özel dini günlerde kutlamalar tertip ediliyordu. Cemiyet 1900 yılında İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in dünyaya geldiği mutlu günü her zamanki gibi şenliklerle Liverpool Camii'nde kutladılar. Pazar akşamı kutlamalar, Britanya Adalarının Şeyhülislamı Abdullah Quilliam Efendi tarafından geniş bir kitleye "İslam ve Bilim" konulu sohbet verilmesiyle başladı. Quilliam yaptığı konuşma sırasında Hz. Muhammed'in ve ilk halifelerin inananları öğrenmeye teşvik ettiği üzerinde uzun uzun durdu ve liberal sanat ile bilimin İslamî rejimin yolundan gittiğini gösterdi. Quilliam verdiği sohbette İslam ve

[355] The Crescent, 25 Mart 1896, Volume VII, No. 167, s. 617.
[356] Çiftçi, *a.g.t.*, s. 38; Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.

bilim arasındaki ilişkiyi anlatırken, Peygamber Efendimizin kendisini övmek için yazılmış bir kasidenin şairini nasıl ödüllendirdiğini ve aynı zamanda Endülüs Emevi Halifelerinin bilim adamlarını ödüllendirip, öğrenmeyi teşvik ettiğini örnek göstererek tezini kuvvetlendirdi. Bu şekilde batı dünyasının, genel manada bilim dünyasının Müslüman bilim adamları tarafından yapılmış keşiflere derin bir ilgi duyduğunu bu örnekler vasıtası ile anlatmaya çalışıyordu. Konuşma bittikten sonra hep birlikte camiiye girildi ve Peygamber onuruna özel bir dua edildi. Camii'nin dışı çok sayıda afiş ve İslamî amblemlerle dekore edildi. Cemiyet'in konferans salonunun ve mescidinin duvarlarına, Kur'an'dan metinler ve dini yazılar yerleştirildi ve küçük bayrak, flama ve diğer süs eşyalarıyla süslendi. Düzenlenen özel program Quilliam tarafından sunuldu ve katılımcılar arasında resmi üniformalarını giymiş halde M. Kamil Bey (Osmanlı Liverpool Başkonsolosu) ve R. Ahmed Quilliam Bey de (Osmanlı Liverpool Konsolosluğu Hukuk Müşaviri / Chancelier to the Ottoman Consulate at Liverpool) bulunuyordu. Bunların yanı sıra Bros. Professors H. Nasrullah Warren, F.S.C., and H. Haschem Wilde; Billal Quilliam Bey, J. Bokhari Jeffery, Djemal-ud-deen Rankin, T. Emin Lawrenson, H. Meyer, John Chapman, Billal Wilkinson, J. Walker, Yehya Pugh, Sami Pidgeon, Abdul Guffoor (Bombay), Sami Johnson, Djem Whitwell, Arabi Whitwell, Redjib Corson, Geo. Whitwell, Geo. Otley, Edward Reid, Walter Hincks, Hyram Croxton; Sisters Mesdames Jones (sen.), Winter, Jones (jun.), the Misses Shone, Lilian Ayesha Quilliam, Jones, Khadijah Rooney, Reid, Susie Hincks isimli katılımcılar da vardı. Salon ve camiinin dekorasyonu, Bros. T. Abu-Bekr Barker, Djem Whitwell, Arabi Whitwell, Hassan Radford ve diğerleri tarafından yardım edilen Billal Quilliam Bey'in kontrolü altında yapıldı. Pazartesi günü Liverpool İslam Cemiyeti öğrencilerine tatil verildi ve akşam yüzlerce muhtaç insana -inançları ve milletleri ne olursa olsun- görkemli bir yemek verildi. Bu programda hazır olup düzenlenmesine Şeyh Abdullah Quilliam, M. Kamil Bey, R. Ahmed Quilliam Bey, Billal Quilliam Bey, Professor H. Nasrullah Warren, F.S.C., J. Bokhari Jeffery, H. Meyer, T. Emin Lawrenson, J. Walker, Sami Pigeon, Sami Johnson, Edward Reid, Geo. Otley, Walter Hincks, Redjib Corson, Djem and Arabi Whitwell, Billal, Fashi-ud-deen and Huey Charlton, E. Jones, &c.; Sisters Mesdames Jones (sen.), Reid, Charlton, Winter and Jones (jun.), the Misses Shone, Reid, Ethel, Lily and Florrie Quilliam, Rooney, Charlton, Susie Hincks, Lily Hannah, Jones, Laura Munroe, Lily Miller, E. Jones, J. Jones, R. Brown gibi isimler yardım ettiler. Akşam kapanışta, Osmanlı Liverpool Başkonsolosu M. Kamil Bey'e cömertliği için teşekkür edildi. Salondan ayrılan herkese (yetişkin veya çocuk) az

miktarda para sunuldu. Bayan Shone çocuklara bol miktarda karamela ve diğer şekerlemelerden verdi. Yoksul insanlar ayrıldıktan sonra, İslam Cemiyeti'nin üyeleri eğlenceli ve masum oyunlar oynayarak akşam 10'a kadar eğlendiler. Bütün Liverpool gazeteleri ve birçok yerel gazete bu kutlamayı haber yaptı.[357]

Quilliam yapmış olduğu her faaliyetle bir mesaj vermek istiyordu. Kutlamalar esnasında vermiş olduğu konferansta İslam'ın bilimi ve öğrenmeyi teşvik ettiğini, Peygamberin ve İslam halifelerinin bilim adamlarına destek olduklarını nazar-ı dikkate verdi. Ona göre hem İngiltere'nin hem de Müslümanların İslam'ın gerçek öğretilerini anlamaya ihtiyacı vardı. Quilliam'ın öncülüğünde verilen bu ziyafet aslında bu amaca hizmet ediyordu. Quilliam'ın o akşam konuşmasında İslam'ın bilim ve sanata vermiş olduğu değer üzerinde durmuş olmasının bir sebebi de İslam dünyasının içine düşmüş olduğu geri kalmışlık psikolojisi ve Osmanlı Devleti'nin o yıllarda yaşamış olduğu buhranlardı. Quilliam İslam geleneğinden örnekler getirerek, aynı ruhun tekrar yakalanmasını istiyordu. Yine bu ve buna benzer kutlamalarla Osmanlı Müslüman geleneği tercih edilip uygulanırken hem Osmanlı Devleti'ne hem de Osmanlı Halifesi'ne olan sevgi ve muhabbet pekiştiriliyordu. O dönemde Avrupa basınının Osmanlı Devleti'ne yönelik takip ettiği amansız karalama politikası dikkate alındığında bu uygulamaların önemi daha da bir ehemmiyet kazanacaktır.

İngiliz Müslümanların Hz. Peygamberin dünyaya geldiği günü kutlamaları yerel basında da ilgi uyandırdı. 10 Temmuz 1900 tarihli *Liverpool Mercury* "Liverpool'da Muhammed'in Doğum Gününü Kutlamak" başlığı adı altında bu kutlama merasimini şu şekilde anlattı:

> "Muhammed Peygamber'in doğum yıldönümü ve -tesadüftür ki- aynı zamanda ölüm günü (Müslüman kronolojisine göre) bu yıl 9 Temmuz'a denk geliyor. İngiliz Müslümanlar özel şenliklerle peygamberin doğum gününü kutladılar. Müslümanların günü (İbraniler gibi) önceki gün batımından başlar. Müslümanlar Pazar akşamı günbatımından birkaç saat önce Liverpool Camii'nde toplandılar. Binanın hem içi hem de dışı flamalarla süslenmişti, çok sayıda Osmanlı Devleti'ne ve İslam'a ait bayraklar rüzgârda dalgalanıyordu. Cami'de özel dualar edildi, Peygamber onuruna dualar edildi. Kovulmuş şeytana karşı Allah'tan yardım istendi.
>
> Kutlama programı Britanya Adalarının Şeyhülislamı Abdullah Quilliam Efendi tarafından yapıldı ve buraya Liverpool'da bulunan Osmanlı Başkonsolosu Ekselansları Mahmud Kamil Bey, Osmanlı Konsolosluğu Hukuk Müşaviri Sayın Ahmed Quilliam Bey ve çok sayıda Müslüman katıldı.

[357] The Crescent, 11 July 1900, Volume XVI, No. 391, s. 26.

Cami'de sahne çok güzeldi. Şeyh beyaz ve altın sarısı renginde uzun bir kıyafet, Konsolosluk personeli parlak üniformalar, üyeler de renkli pelerinler giymişti. Müslüman Koleji'nden ve Medine Evi'nden olan çocuklar kendi Zouave elbiselerini giyerek gruplandırılmıştı.

Festival, inancı ne olursa olsun yüzlerce muhtaç yetişkin ve çocuğa yeteri kadar ikram da bulunularak akşam sona erdi."

Aynı tarihli *Daily Despatch Gazetesi* (Manchester) ise bu kutlamayı "Peygamberin Doğum Günü" başlığı adı altında haberleştirdi:

"Britanya adalarındaki Müslümanlar ve Doğulu dindaşları, gün bitiminden diğer gün bitimine kadar Peygamber'in doğum gününü kutladı. Liverpool Cemaatinin genel merkezinde beş ayrı hizmet verildi. Müezzin zaman zaman Medine caddesindeki camii minaresine çıktı ve namaza davette bulundu.

Dün 500 muhtaç insan için yemek dağıtıldı. Bunlardan bazıları gayrimüslimdi ve şu da bahsedilmeye değer ki yemek almaya gelen hiç kimseye dinlerini değiştirmeleri hususunda baskıda bulunulmadı."[358]

Öyle görünüyor ki yapılan bu insani yardım faaliyetleri İngiliz basınının dikkatini çekmiştir. Bu haberlerin günlük basında yer bulması İngiltere'de İslam hakkındaki ön yargıların bir nebze olsun olumlu yönde değiştiği fikrini akıllara getirmektedir.

Quilliam yerli bir İngiliz olmasının yanı sıra İngiliz İmparatorluğu'nun sadık bir vatandaşıydı ve bunu da sık sık vurgulardı ama kraliçeye duyduğu sadakatin, onun hükûmetine ve onun politikalarını temsil eden girişimlerine sadakatle aynı manaya geldiğini düşünmüyordu. Politika yapıcılar çoğunlukla yanlış yönlendirilebilirlerdi. İmparatorluğun, Müslüman vatandaşlarına ve Müslüman dünyasına yönelik politikaları hususunda herkesin ihtiyatlı, basiretli bir gözle olayları değerlendirmesi gerekiyordu ve bunu herkes kendine vazife edinmeliydi. Müslümanların gerektiğinde protesto etmek gibi vazifeleri vardı. Quilliam'ın tercih ettiği bu çözüm yolu hem İngiliz İmparatorluğu vatandaşı olarak kraliçeye sadakat gösteriyor hem de sünni bir Müslüman olarak İslam halifesi olan Sultan II. Abdülhamid'e sadakatini dile getiriyordu. 1898 yılında *The Crescent*'da yayımlanan bir makalede Quilliam'ın hem din hem millet bazında çift yönlü sadakati (Kraliçe ve Sultan'a olan) açık, net bir şekilde anlatıldı. Bu yazının orijinali Güney Afrika'daki bir gazete de *"Sadakat Hakkında Bir Ders"* ismiyle yayımlandı. Makalede, kral ve hükûmetin bazen düşmanca fikirlerine rağmen,

[358] The Crescent, 11 July 1900, Volume XVI, No. 391, s. 27.

çoğunlukla Müslümanlığın esası olan halifeliğe dost kalma yönündeki politikalarından dolayı imparatorluktaki Müslümanların onur ve zevk duydukları dile getirildi. Makale Allah'a övgü ile devam ederken, İngiliz İmparatorluğu'nun Kraliçe Viktorya tarafından yönetilmekte olmasının ziyadesi ile fayda sağladığı belirtilerek Allah'a şükredilir. Son paragrafta Halife'ye olan dini bağların unutulmasının mümkün olmadığı gibi Kraliçe'ye borçlu olunduğunun da hiçbir zaman unutulmadığı söylenir.[359]

Quilliam, Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi ikinci yıl dönümü kutlamalarında, Liverpool İslam Cemiyeti'ndeki camide yaptığı konuşmasında, Sultan'ın tahta çıkışından o ana kadar ki yaptığı çalışmaları büyük bir övgüyle anlattı. Sultan'ı sosyal bir reformcu olarak tanıtan Quilliam, Halife'nin tüm Osmanlı topraklarında demiryollarını düzelttiğini, gerçekleştirdiği eğitim reformunu ve orduyu yeniden inşa ettiğini dile getirerek Sultan'a övgülerde bulundu. Quilliam bu konuşmada Hristiyan tebaa tarafından çıkarılan ayaklanmaları yerdi, Osmanlı Devlet geleneği olan farklı milletlere karşı hoşgörüyle yaklaşma politikasına rağmen Hristiyan tebaayı yaptıklarından dolayı nankörlükle suçladı. Quilliam, Sultan Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin hem siyasi hem de sosyal ve ekonomik anlamda en bunalımlı ve sorunlu bir döneminde tahta çıktığını ve bu durum karşısında Sultan'ın ne derece zorluklarla karşılaştığını dile getirdi. Quilliam Sultan'ın bu sıkıntılı zamanlarını, "Bosna Hersek Hristiyanları, Sultan tarafından kendilerine sunulan geniş hoşgörüye rağmen bunu unutarak, açıkça ayaklanıp birçok masum Müslümanları öldürdüler" sözleri ile anlattı. Quilliam konuşmasında Sultan'ın tahta çıkmasından kısa bir süre sonra patlak veren ve Osmanlı Devleti için siyasi ve sosyal birçok sorunları da beraberinde getiren 93 Harbi'nden de bahsetti. Sultan'ın bu savaştaki bazı başarılarını anlattıktan sonra Sultan'ın, Osmanlı Devleti'nin güvenliğini ve itibarını yeniden kazanacağını ifade etti. Bu toplantı vesileyle Quilliam, Sultan Abdülhamid'in ciddi bir reformcu ve ülkesi için elinden gelenin en iyisini yapan biri olduğunu, Sultan'ın icraatlarına sıkça vurgular yaparak anlattı. Quilliam bu konuşmasında İngiliz politikasını da eleştirerek İngiltere'nin ancak Türkiye'nin yanında olmakla doğru bir politika izleyeceğini söyledi. Zira Türkiye'nin şimdi ülkesini yaptığı reformlarla başarısızlığa uğratmamış biri tarafından, bir İslam halifesi tarafından yönetildiğini ve bunun da dikkate alınması gereken bir durum olduğunu sözlerine ekleyerek konuşmasını bitirdi.[360]

[359] Geaves, a.g.e., s. 219-220.
[360] The Crescent, 7 September 1898, Volume XII, No. 295, s. 131-135.

Quilliam'ın Sultana ve Osmanlı Devleti'ne olan sadakati ve bağlılığı onun başta İngiltere olmak üzere haksızlığın var olduğu, haksızlıkların yapıldığı ülkeleri eleştirmesini sağlamıştır. Müslüman ve tanınmış bir İngiliz vatandaşının bu eleştirileri yapması önemlidir, hele de bunun bir yayın organı aracılığı ile yapılması bu durumu daha da değerli kılar.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl sonlarında baş gösteren ayrılıkçı Ermeni isyanları rahatsız edici bir hal aldı ve Avrupalı devletler tarafından Osmanlı aleyhine sıklıkla kullanılan ve devletin iç işlerine müdahaleye neden olan politik bir sorun haline geldi. Quilliam, Ermeni meselesinde İngiltere basınını karşısına alarak eleştirilerde bulundu. Amerika'nın zenci haklarıyla ilgili endişelerini Ermenistan'daki politik durumla karşılaştırarak, Teksas'ta siyahi bir adamın halk içinde yakılmasından bahsetti ve eğer Türkler de bu olayla ilgili bir komisyon kurup Amerika'ya gönderselerdi elbette ki Amerika'da da haklı olarak politik bir rahatsızlığın olacağını belirtti. Buna karşın İngiltere Başbakanı Gladstone, İngiltere'nin, dünyanın neresinde bir haksızlık varsa oraya müdahale etmesi görevidir iddiasında bulundu. Bunun üzerine Quilliam, acaba kraliyet donanması Atlantik'i geçip, Amerika'nın güney eyaletlerindeki bu mezalime de karşı gelecek mi diyerek İngiltere Başbakanı'nı bu hususta samimiyetsizlikle itham etti.[361] Quilliam, *The Crescent*'ın 20 Kasım 1895 yılı sayısında Amerika'daki halkın zencilere insanlık dışı davranışlarından bahsederek, İngiliz basınına ve kamuoyuna Türkleri acımasızca ve haksızca eleştirdikleri gibi Amerika'yı eleştiremediklerini söyledi. Bahsi geçen bu haber, Amerika'nın Tennessee şehrinde beyaz bir kadına olan sözde saldırıdan dolayı bir siyahinin linç edildiğini konu edinmiş, halkın bu siyahinin kulak ve parmaklarını keserek onu bir telgraf direğine astığını ve teşhir ettiklerini anlatmıştı. Quilliam bu haberle İngiliz medyasında yapılan Ermenistan'daki mezalim haberini karşılaştırarak Amerika'daki bu suçlular beyaz Hristiyanlardı, acımasız Türk değillerdi diyerek tepkisini dile getirdi. Yaşanan bu insanlık dışı davranışı tasvip etmeyip, İncil'de insan için "Sen benim için kıymetli sanatım, hazinemsin." ifadelerinin kullanıldığını ve Hz. İsa'nın "Bir hekime ihtiyacı olduğunu bilmeyen hastadır." sözünü hatırlatarak Hristiyanların kendi kusurları, eksiklikleri hususunda düşünmelerini ve acaba Hristiyan devletlerde hiç bozulmuşluk, çürümüşlük yok mu diye sorgulamada bulunarak bir özeleştiri yapmalarını istedi.[362] Quilliam XIX. yüzyılın sonlarında, Britanyalı Hristiyan zihniyetine göre bir Ermeni'nin sırf kendisini Hristiyan olarak

[361] The Crescent, 6 November 1895, Volume VI, No. 147, s. 300-301.
[362] The Crescent, 20 November 1895, Volume VI, No. 149, s. 323-324.

tanımlaması sebebiyle İstanbul'un kalabalık caddelerinde bir bomba patlatarak mâsum kadınları ve çocukları rahatlıkla öldürebileceğini ve bu durumda İngiltere'de göklere çıkarılacağını ama bir Afgan'ın vatanı için savaşmasının, Müslüman olması sebebiyle bir âsi ve hâin olarak kınanacağını ifade etti. Bu zihniyete göre o Müslümanın vatanı işgal edilmeli, eşi ve çocukları da öldürülmelidir.[363] Aynı zamanda Quilliam, İngiliz Hükûmeti'nin Müslümanlara yönelik emperyalist politikalarını ve kilisenin Müslüman ülkelere yönelik yaptıkları misyonerlik faaliyetlerini de sert bir dille eleştirdi. Bu durum karşısında Quilliam İngiliz medyası tarafından vatan hâinliği ve döneklikle suçlandı.[364] Daha önce de yerel basın, Quilliam'ın İstanbul'a gittiği yıllarda arkasından iftira dolu haberler yaparak onun İstanbul'a, "görkemli bir cami ve kendisine yaptıracağı anıt mezarın yapımında kullanacağı bir parayı almak için gittiğini" iddia ettiler. Quilliam bu iftiraya cevaben daha sonraları yaptığı hiddetli bir yalanlama konuşmasında İstanbul'a ne bu gibi ayak işlerini yapmak ne de bu türden isteklerde bulunmak için gittiğini ve hiç kimseden şahsı için herhangi bir para talebinde bulunmadığını açık bir şekilde ifade ederek tek arzusunun Hristiyan âyinlerine göre değil, yaşadığım gibi bir Müslüman olarak defnedilmek olduğunu dile getirdi.[365]

Abdullah Quilliam, Osmanlının Ermenistan bölgesindeki pozisyonunu savunduğu gibi 1897'de Yunanistan'ın Girit'e asker çıkarması karşısında da Osmanlı Devleti yanında yer aldı. Mart 1897'de, Quilliam Ramazan Bayramı dolayısıyla İngiltere'deki kutlamaları konu edinen bir yazı yayımladı. Burada Girit adasına Yunanistan'ın asker çıkarması üzerine bazı İngiliz gazeteleri tarafından Hristiyan Girit'i kurtarmak için İngiltere'den gönüllüler çıkarmaya yönelik haçlı seferi başlatıldığını söyledi. Quilliam Müslümanların adada Hristiyanlar tarafından öldürüldüğünü, hâlbuki Hristiyanlık öğretilerinin cinayeti yasakladığını ve barışın prensi olarak tasvir ettikleri İsa Peygamberin bu davranışlara karşı olmasına rağmen, katliamların yapıldığını dile getirdi. Bu zulüm karşısında Quilliam, Hint, Batı ve Güney Afrika'daki Müslüman gönüllülere Sultan'ın davasına hizmet etmelerini isteyen bir fetva yayınlamakla İngilizlere gözdağı verdi. 1897 yılında ortaya çıkan Osmanlı Yunan savaşında Quilliam büyük devletlerden Türkiye'yle Yunanistan'ı kendi başlarına bırakmalarını ve karışmamalarını istedi.[366]

[363] William Henry Abdullah Quilliam, "The Union Of Islam", *The Islamic World*, IV, (July 1896), s. 86; Zaki, *a.g.e.*, ch. 24.
[364] Ansari, *a.g.e.*, s. 84.
[365] Çiftçi, *a.g.t.*, s. 39-40.
[366] The Crescent, 10 March 1897, Volume IX, No. 217, s. 155.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı *The Crescent'*ta geniş bir yer buldu ve Quilliam tarafından yakından takip edildi. Bu askeri harekâtın detayları çeşitli Müslüman gazeteciler tarafından gönderilen telgraflar sayesinde günlük raporlar halinde okuyuculara bildirildi, aynı zamanda tüm Türk kumandanlarının biyografilerini içerecek şekilde haberler yapıldı. Osmanlı Devleti'nin kesin zaferi karşısında memnun olan Quilliam duygularını şöyle dile getirdi:

> "Allah'ın Resulünün hidayeti karşısında haç geriliyor, haç Allah'ın Peygamberinin hilali karşısında yenildi, muzaffer Müslümanların ayakları Hristiyan toprağına bastıkça gâvurlar titrer. Müslüman kardeşlerimizden şunu rica ederiz ki bu mutluluğun yaşandığı şu zaman diliminde sakin olmaya devam etsinler ve Müslüman kullarına verdiği zaferden dolayı Allah'a şükretsinler."

Bu arada Ahmet Quilliam Bey'de savaş ilanı üzerine İstanbul'a, Sultan'ın emrine girmek istediğine dair, kılıcını tahtın ayaklarının altına attığını ifade eden ve biran önce Ertuğrul Süvari Alayı'na katılmayı istediğini bildiren mektubunu yolladı.[367]

Quilliam bu savaş vesilesiyle tüm Müslümanlara bir çağrıda bulunarak birlik olmalarını ve halifelik makamı altında birleşmelerini istedi. O inananlara şu şekilde seslendi:

> "Bütün her yerdeki Müslümanlar! Tüm dünyaya İslam birliğini ve imanlı insanların kardeşliğini sergilemenin zamanıdır. Müslümanların Halifesi'ne yardım etmek için her yerden gönüllüler gelsin."[368]

Abdullah Quilliam, Osmanlı ve Yunanistan arasındaki bu savaşta İngiltere'nin Yunanistan tarafında yer almasını ve onu desteklemesini İngiliz dış politikası ve çıkarları açısından doğru bulmamıştır. Zira Osmanlı Devleti Müslüman bir ülkedir ve İngiltere'nin de sömürgesi altında ciddi manada Müslüman nüfus bulunmaktadır. İngiltere'nin Müslümanlara yönelik yanlış bir tutumu ve davranışı hakimiyeti altındaki Müslümanları rahatsız edeceği gibi onları İngiltere aleyhinde bir tavır almalarını bile netice verebilecektir. Quilliam Müslümanların da İngiltere'ye karşı tedbirli, ihtiyatlı ve sabırlı davranışlar sergilemesi gerektiğini ve tahriklere kapılmaması gerektiği tezini savunmuştur. Quilliam bu savaş dolayısıyla yayınladığı fetvasında şunları dile getirir:

> Bismillahirrahmanirrahim!
>
> Tek olan Allah'ın izni ve nimetiyle İngiliz adalarındaki iman edenlerin şeyhi olarak Abdullah Quilliam tüm dünyadaki kardeş Müslümanlara selam eder.
>
> Allah'ın rahmeti hepimizin üzerine olsun!

[367] The Crescent, 28 April 1897, Volume IX, No. 224, s. 265.
[368] The Crescent, 28 April 1897, Volume IX, No. 224, s. 266.

Bilin ki, ey kardeşlerim, Yunanistan'da İslam ordularına her şeye kadir olan Allah zafer verdi, Yunanistan'da Peygamber efendimizin ismi, hatırası orada bir kez daha yüceltildi, oradaki inanmayan İslam düşmanlarının böbürlenmeleri alay etmeleri sıfıra indirildi ve emirül müminin muzaffer askerleri önünde gâvurlar sürüldü, püskürtüldüler.

Allaha şükürler olsun, ahiret gününün sahibi olan (malik-i yevmiddin olan) Allaha hamd olsun.

Allah'ın tüm kanunlarına, peygamberin öğretilerine ve örfe göre, ganimetler muzaffer olanların malıdır ve silahların gücüyle fethedilen toprak muzaffer olana aittir.

Ama burada muzaffer olan Müslüman olduğu için ve fethedilen toprak da Hristiyanların toprağı olduğundan, fethedenle fethedilen arasına girmek ve Allah'ın yardımıyla kazandıkları Müslümanların zaferinin ödülünü, hasadını toplamasını önlemek için malum Hristiyanlar (Yunanlılar) altı büyük Avrupa kuvvetini ikna etmeye çalışıyor.

Müslümanlar, kitab-ı şerifimiz, üç kez kutsanmış olan Kur'ân, şunu bildirir ki tüm Müslümanlar kardeştirler. Osmanlı Müslümanlarının kazandığı zafer sizindir, benimdir ve bir Müslümana yapılmış hak edilmeyen hakaret, dünyadaki diğer Müslümanlara yapılmış bir hakarettir.

Allah'ın koymuş olduğu kanunlara, Halifenin uygulamalarına, örfe veya Hristiyanların örfüne göre de toplumun bir kısmına yapılmış hakaret o toplumun tamamına yapılmış kabul edilir. Bu sebeple Müslümanların bir kısmına yapılan hakaret, tüm Müslüman topluluğuna yapılan hakarettir.

Ama kardeşler öfke şişenizi işe yaramaz kelimelerle veya aptalca hareketlerle dökmeyin. Ebedi olanın hükmünü hatırlayın: "İnanmayanların size olan hakaretlerini bir müddet sabırla karşılayın." Sesiniz artık yüksekten çıktığında ise kazanılmış zaferin meyvelerinin toplanmasını önlemek için olan bu alçakça ve şeytani girişime karşı artık sesinizin daha yüksek bir şekilde duyulmasını ve daha net bir şekilde protesto edilmesini sağlayın.

Bu kriz esnasında, bize yabancı olan inanç yönetimi altında (Hristiyanlık) olan Müslümanlar, sizlerin iki kat dikkatli olmanız gerekiyor. Unutmayın ki; siz yabancılar arasında yaşıyorsunuz. Onlar sizin ibadet ettiğinize ibadet etmiyorlar siz de onların ibadet ettiklerine ibadet etmiyorsunuz. Bundan dolayı, sevgili kardeşler, ihtiyatlı olun ve tedbirli olun.

Ama bununla birlikte her Müslüman, İngiliz bayrağının resmi olarak dalgalandığı herhangi bir yerde yaşayan her Müslüman, yöneticileri olan kraliçeye dilekçe hakkına sahiptir. Aynı zamanda İngiliz Adalarının Kraliyet Meclisi'ne dilekçe verme hakkı vardır.

O zaman size şunu söyleyeyim, en mükemmel, son inanç sistemine inanmış, kalbi sizin kalbinizin çarpmasıyla çarpan bir kardeşiniz olarak, size bir öneride bulunmama izin verin; bütün Müslüman cemaatler, İngilizlerin yönettiği herhangi toprak parçasında Müslüman cemaatler kurarak bu hissiyatlarını bildirmek için huzursuzluk çıkarmadan, barışçıl ve hukuka uygun yolu

benimsesin. İngiliz Hükûmeti'ni ilgilendiren bu ciddi mesele üzerine böyle bir yol seçilsin, taşkınlık yapılmasın, medeni bir biçimde hakkınızı arayınız.

Kardeşler İngiliz İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde yaşayan yüz milyon Müslüman vardır. Hiçbir hükûmet böyle çalışkan dürüst ve kanuna saygılı olanların ciddi şekilde yükselttiği sesini dinlemeyi reddetmeye cesaret edemez.

Allah hepimizi barış yolu olan doğru yola sevk etsin.

Selamun aleyküm![369]

Quilliam bu fetva ile Osmanlıların Kur'ân ve peygamber tarafından ortaya konmuş savaş kanunlarına bağlı olduklarını anlatıyordu. İslam hukukuna göre savaş ganimetlerinin muzaffer olana ait olduğunu ifade edip, Osmanlı Devleti'nin bu hakkını engellemek için Yunanistan'ın Batılı devletleri yardımına çağırdığını söylüyordu. Quilliam bu fetvada Müslümanların içinde bulunduğu duruma yönelik çeşitli düşünce tarzları sunuyordu. Tüm dünyadaki Müslümanların faydasına olan şeylerle, İngiliz Hükûmeti'nin politikaları çatıştığı zaman İngiltere tabiiyetinde yaşayan Müslümanların nasıl davranmalarını gerektiğini açıklıyordu. Quilliam fetvasında Müslümanları sükûnete davet ederek haklarını hukuki yollardan aramaları gerektiğini ve bunun nasıl yapıldığını anlatıyordu.

Quilliam, gayr-i islami yönetim altında yaşayan Müslümanlara sabırlı olmalarını söyleyerek, özellikle İngiliz topraklarında yaşayanlara, kraliçenin ve hükûmetin vatandaşlarına sağladığı kanuni hakları kullanarak meşru protesto yollarını kullanmalarını özellikle tavsiye etti. Quilliam çok ihtiyatlı davranıyor ve Müslümanların zarar görmemesi gerektiği bilinciyle hareket ediyordu. Müslümanların, diğer milletlerle savaşta olduğu zamanlarda tüm dünyadan Müslümanların birbirlerine destek olmalarını, birlik ve dayanışma halinde hareket etmelerinin gerekliliğini tereddüt etmeden söyleyebilmişti. Bunun yanı sıra o tüm Müslümanlara zaferin ancak ve ancak Allah'ın yardımıyla kazanıldığını özellikle hatırlatarak uyarılarda bulundu. Kazanılan zaferin tüm Müslümanların zaferi ve sevinci olduğunu ve birlikte kutlanması gerektiğini söyledi. Halifeye yapılan hakaretin her bir Müslümana yapılmış hakaret olduğunu, bundan dolayı herkesin bununla alakadar olması ve endişe duyması gerektiğini ama Müslümanların sabırla ve ihtiyatlı bir şekilde karşılık vermeleri gerektiğini ifade etti. Zira o Kur'ân'ın düşmanlık hususunda sabır tavsiye ettiği uyarısını hatırlattı.

[369] The Crescent, 14 July 1897, Volume X, No. 235, s. 441-442.

Abdullah Quilliam, Osmanlı Devleti'ni savunmacı tavrını, 1900'lü yılların başlarında ortaya çıkan Makedonya sorununda da devam ettirdi. Makedonya meselesiyle ilgili olarak Ekim 1903 yılında Liverpool'da yapılan belediye meclisi toplantısında Quilliam, Liverpool Başpiskoposunun iddialarını çürüttü. Piskopos bu meselede İngiltere Hükûmeti'nin aktif bir rol alması gerektiğini ve Osmanlı sınırları dâhilindeki Makedonya eyaletinde ortaya çıkan ayaklanmaları Türklerin aleyhine bir şekilde çözümlenmesi ve bu hususta Osmanlı Hükûmeti'ne baskı yapılması çağrısında bulunmuştu. Bu konuyla ilgili Liverpool Free Church Council başkanı olan Reverend J. H. Atkinson'da aynı istek ve taleplerde bulunmuştur. Yine binbaşı W.H. Edwardes' da "yer küredeki tek bir Hristiyan'ın bile Türklerin yönetimi altında olmadığı bir günü görmeyi ümit ediyorum." diyerek bu hususstaki tarafgirâne bakış açısını dile getirmiştir. Quilliam bu toplantıda söz hakkı alarak Osmanlı sınırları içerisinde ortaya çıkan sorunların İslam düşmanı Hristiyanlar tarafından çıkarıldığını ve kışkırtıldığını söylemiştir. Quilliam aynı zamanda toplantıya katılıp da Osmanlı Devleti aleyhinde konuşanlara Amerika'daki zenci sorunuyla ilgili olarak hiçbir girişimin olmadığını veya Balkanlardaki Hristiyan ülkelerde yaşayan Yahudilere kötü davranılmasıyla ilgili olarak da hiçbir girişimin ve çalışmanın olmadığını ve buralarda da adaletin tesis edilmediğini söylemiştir.[370] Quilliam genel itibariyle İngiliz Hükûmeti'nin Osmanlı Devleti ile ilgili takip ettiği politikasının Osmanlı sınırları içerisinde yaşanılan sorunlara yönelik objektif bir bakış açısına ve değerlendirmeye sahip olmadığını her fırsatta söylemiş ve Osmanlı Devleti'ni korumaya devam etmiştir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak Abdullah Quilliam'ın İslam Birliği düşüncesi, reform ve modernizasyon programları çerçevesinde ortaya atılan emperyalizme açık bir şekilde karşıydı. Buna göre Müslüman coğrafyalarının Hristiyanlar tarafından direkt kontrol edilmesi, Avrupa medeniyetini, Avrupa'nın maddi yönünü o bölgeye getirme bahanesiyle İslam'ı özünden ayırma ve tahrif etme girişimleri, İslam dinini yıkmaya yönelik bir komploydu. Bu Quilliam'ın istikrarlı bir şekilde değişmeyen tepkisiydi. Her ne kadar Batı'nın teknoloji, eğitim, siyasi ve askeri gücü seküler bir şekilde insanlara sunulsa da, Quilliam Müslümanların bunları almalarını istiyordu, bunların İslam toplumunu yıkıcı kötü etkisini önlemek için Müslümanların tek yolunun halifelik altında birleşmesi olduğunu da dile getiriyordu.

[370] The Crescent, 28 October 1903, Volume, XXII, No. 563, s. 275-279.

Bunun içinde İslam birliğinin ancak halifeye sadakatle bağlanılarak yerine getirileceğine inanıyordu.

SONUÇ

Bu tezin konusu William Henry Abdullah Quilliam'ın biyografisiyle birlikte onun İslam'ı kabul edip Müslüman olmasını, başta Liverpool ve İngiltere olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinde yaptığı islamî, sosyal ve siyasi çalışmalarını, Sultan II. Abdülhamid'le olan ilişkilerini ve İslam Birliği düşüncesini aydınlatmak üzere şekillenmiştir.

W. H. Quilliam, 1856'da, Liverpool'da orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Ailesi onun eğitimini iyi bir seviyeye taşımak için büyük çaba sarfetti. Hukuk alanında eğitim gördü ve kısa bir sürede başarıya ulaştı. Gençlik yıllarında inanç bağlamında Üniteryanizm ve Deizm'e yöneldi fakat sonra İslam'ı benimseyerek İngiltere'de İslam'ın önde gelen temsilcilerinden biri oldu ve Abdullah ismini aldı. Onun İslam'ı kabul etmesi ferdi bir değişim olarak değerlendirilebilirse de aslında onu başta Liverpool olmak üzere tüm İngiltere'de İslam'ın yegâne savunucusu olma konumuna getirdi. Quilliam, dini fikirlerini belirttiği *The Faith of Islam: An Explanatory Sketch of the Principal Fundamental Tenets of the Moslem Religion (Dîn-i İslâm ve İslâmiyetin Başlıca Kavâid-i Esâsiyye-i İtikâdiyyesi Hakkında Malûmât-ı Mücmele)* adlı bir risale neşrederek, Hristiyan âleminde İslam'a dair bilinen yanlış hususlar hakkında bilgi verdi ve İslam inancına ait kaide ve esasları İngiliz toplumu içerisinde yaymaya çalıştı. Evvela Liverpool İslam Cemiyeti'ni kurarak cami, medrese (erkek ve kızların ayrı eğitim gördüğü), müze, kütüphane ve dinlenme odası oluşturdu. Onun bu çalışmaları kısa sürede semerelerini verdi ve birçok kimse Quilliam'ın İslam'ı anlatma çabaları neticesinde Müslüman oldu. Bu vesileyle İngiltere'de Müslümanların sayısı ve faaliyetleri gün geçtikçe arttı. Abdullah Quilliam'ın bu çalışmaları bir süre sonra İngiliz toplumu ve basınında ciddi bir düşmanlıkla karşılandı. Bu düşmanlık sadece yeni oluşan İngiliz Müslümanlarına yönelik değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı bir tavırdı. Quilliam İngiliz Müslümanlarına muhalif tarafın algısını önemsedi ve algıyı değiştirme adına çalışmalar yürüttü. Liverpool İslam Cemiyeti'ni kurduktan kısa bir süre sonra bir yetimhane açtı. Bu yetimhaneye din ayrımı yapılmaksızın bütün terkedilmiş çocuklar ve yetimler alınabilecekti. Bu ve buna benzer insani yardım-hizmet faaliyetleri Müslümanlara muhalif grubun algısını yumuşattı. Quilliam kurmuş olduğu çocuk bakım eviyle hizmet vererek ve birtakım yardım faaliyetlerinde İngiliz Müslümanların aktif rol almasını sağlayarak mezkur muhalif algıyı değiştirdi. Quilliam bu çalışmalarıyla Arap ve Müslüman dünyasının

politikalarından uzak, İngiltere'de, İngiliz adalarına özgü, bir İslam geleneğinin ortaya çıkmasında öncü oldu. Çok geçmeden Quilliam'ın İngiltere'deki bu çalışmaları Osmanlı Halifesi Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çekti. Sultan Abdülhamid, Quilliam'ı İstanbul'a Yıldız Sarayı'na davet ederek onunla yakından ilgilendi. Sultan, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek, İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacıyla hayata geçirmeye çalıştığı İslam Birliği siyaseti içerisinde Quilliam'la irtibat halinde oldu. Bu doğrultuda Quilliam'a Britanya Adalarının Şeyhülislamlığı payesini vererek onun Afrika Müslümanlarıyla irtibata geçmesini sağladı. Quilliam'ın almış olduğu bu paye sembolik bir değer taşımasının yanında onursal bir değere de sahipti. Quilliam Şeyhülislam pozisyonu doğrultusunda İslam'ı yayma faaliyetlerine devam ederek her hafta cuma günleri Liverpool Camisi'nde Halife Sultan Abdulhamid'in adına hutbe okumaya başladı. Quilliam'ın üstlenmiş olduğu bu rol Halife Abdülhamid'in desteği altında İngiliz Müslümanlara rehberlik etme ve onları İslam'ın çıkarları doğrultusunda harekete geçirme amaçlarına hizmet içindi. Bunun aynı zamanda Halife Sultan Abdülhamid'in İslam Birliği siyaseti bağlamında İngiltere özelinde İslam'ın kurumsallaşmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Abdullah Quillaim Avrupa koloniliciğinin ve İngiltere'nin dünya siyasetinde zirvede olduğu zaman diliminde yaşadı. Bu zaman diliminde Osmanlı Devleti Avrupa'da bir güçtü ve aynı zamanda çeşitli Avrupa devletlerinin tarihi rakibiydi. Balkanlarda bazı bölgelerin topraklarını hâkimiyeti altına almıştı ve aynı zamanda Mısır, Afrika ve Orta Doğu gibi yerleri de resmi olarak yönetiyordu. Bu toprakların neredeyse tamamı yüzyıllardır Müslümanların yaşadığı yerlerdi. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki bu topraklar XIX. yüzyıl da Avrupalı güçlerin rekabet ettikleri toprak parçalarıydı. Bu sebeple Quilliam, Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletler -özelde İngiltere- arasında yaşanan rekabet dolayısıyla bir takım zorluklarla karşılaşıyordu. Avrupalı devletlerin Müslümanların yaşadığı bu toprakları sömürge haline getirmeleri ve toplumların egemenlik ve bağımsızlıklarını ihlal etmeleri, Avrupalı devletlere yönelik tepkilere neden oldu. Quilliam bu durum karşısında çözüm yolu olarak tüm dünyadaki Müslümanların Halifenin yolunu takip etmesini, son ve tek bağımsız devlet olduğu için Osmanlı Devleti çatısı altında bir araya gelmeleri gerektiği görüşünü savundu.

Abdullah Quilliam, Osmanlı devlet politikası ve organizasyonunda Müslüman birliği ile bütün dinî ve etnik yapılara karşı hoşgörü anlayışının bir örneği olarak, din

esasına dayanan millet sistemini destekledi. Ona göre Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi, insanların kimliğini tanımlayan bir şeydi; aynı zamanda bu insanlara devlet bünyesinde adalet üzere yönetilme fırsatı da veriyordu. Ancak 1789 Fransız İhtilâli'nin de tesiriyle milliyetçilik esasına dayanan fikrî cereyanların ortaya çıkması Osmanlı Devleti bünyesindeki başta gayr-i müslimler olmak üzere, devletin esas kurucu rolünü üstlenmiş Türkler dışındaki diğer Müslüman etnisiteyi de menfi bir şekilde etkileyerek ayrılmaları netice verdi. Quilliam bu durum karşısında dini kimliğin bozulmasında etkili bir güç olan milliyetçilikten rahatsızlığını dile getirip, İslam Birliği düşüncesini savundu.

Abdullah Quilliam'ın Sultan'a yakın olması ve ondan taltif görmesi ona dünya Müslümanları nezdinde yüksek bir saygınlık katmıştır. Onun, Sultan'ın İslamcı politikalarını uygulaması ve yayımladığı fetvalarında Halife ve Sultan'a bağlılık tezini işlemesi, Sultan'ın destekçisi olduğu kanaatini güçlendirmiştir. Bu sebepledir ki Sultan Abdulhamid, Quilliam'ı Makedonya'ya oradaki yönetimin iç politikalarını objektif bir şekilde rapor etmesi göreviyle göndermiş ve ona işinin ehli ve adil biri olarak güvendiğini göstermiştir.

Netice itibariyle Quilliam'ın Britanya Adalarının Şeyhülislamı olarak yaşadığı zaman dilimi İngiltere ile Müslüman dünya arasındaki ilişkilerin kötüleştiği zor bir döneme rast gelmesine rağmen o İngiltere Devleti ile ters düşmemeye gayret göstermiş ve Kraliçe'ye olan sadakatini de sık sık vurgulamıştır. O, Müslüman dünya ile Sultan arasında köprü vazifesi görmüş, İslam dünyasının birlik ve beraberlik içerisinde yaşamasına hizmet eden İslam Birliği siyasetinin uygulanmasında etkin rol almıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO - Bâbıâli Evrak Odası Evrakı

DH. EUM. EC - Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi

DH. MKT - Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi

DH. TMIK. M - Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı

HR. SAİD - Hâriciye Nezâreti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi

HR. SFR. 3 - Hâriciye Nezâreti Londra Sefareti

HR. SYS - Hâriciye Nezâreti Siyasî

HR. TO - Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı

İ. DH - İrâde Dâhiliye

İ. HR - İrâde Hâriciye

İ. HUS - İrâde Husûsî

İ. TAL - İrâdeTaltîfât

MF. MKT - Maliye Nezâreti Mektubî Kalemi

TFR. I. A - Rumeli Müfettişliği Sadâret ve Başkitâbet Evrakı

TFR. I. M - Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrak

TFR. I. MN - Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı

Y. A. HUS - Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı

Y. A. RES - Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı

Y. EE - Yıldız Esas Evrakı

Y. MTV - Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı

Y. PRK. A - Yıldız Perakende Evrakı Sadâret Maruzâtı

Y. PRK. ASK - Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzâtı

Y. PRK. AZJ - Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

Y. PRK. BŞK - Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzâtı

Y. PRK. EŞA - Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

Y. PRK. EV - Yıldız Perakende Evrakı Evkaf Nezâreti Maruzâtı

Y. PRK. GZT - Yıldız Perakende Evrakı Gazeteler Kısmı

Y. PRK. HR - Yıldız Perakende Evrakı Hâriciye Nezâreti Maruzâtı

Y. PRK. TKM - Yıldız Perakende Evrakı Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

Y. PRK. UM - Yıldız Perakende Evrakı Umumî

II. Süreli Yayınlar

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

İkdam

İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi

Malumat

Sebîlürreşâd

Tercümân-ı Hakikat

The Crescent

The Islamic World

III. Matbu Eserler

AKYEL, Recai, *İngiltere Müslümanları,* Endülüs yayınları, İstanbul 1994.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,* İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

ANA BRİTANİCA, "Elizabeth I", VIII, s. 141-142.

----------, "Metodizm", XVI, s. 8-9.

----------, "Noel", XVI, s. 585.

----------, "Orange Derneği", XVII, s. 153.

----------, "Üniteryanizm", XXI, s. 505-506.

----------, "Victoria", XXII, s. 16-17.

----------, "Yaradancılık", XXII, s. 334.

ANSARI, Humayun, *The Infidel Within: Muslims in Britain since 1800*, London: Hurst & Company 2004.

----------, "The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam", *Arches Quarterly*, London: The Cordoba Foundation 2008.

APATAY, Çetinkaya, *Ertuğrul Fırkateyni'nin Öyküsü, XIX. yy'dan Bugüne Türk-Japon İlişkileri,* Milliyet yayınları, İstanbul 1998.

AYDIN, Mehmet S., *Din Felsefesi,* Selçuk Yayınları, İstanbul 1994.

BEYDİLLİ, Kemal, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA,* XXVI, s. 524-527.

BIRT, Yahya, "Abdullah Quilliam: Britain's First Islamist?" (2008) http://www.yahyabirt.co.uk/?p=144

BODUR, H. Ezber, "Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu (I. Dünya Savaşına Kadar)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8. Sayı, 1988, s. 239-251.

BULUT, Yücel, "Oryantalizm", *DİA,* XXXIII, s. 428-437.

BÜYÜK LAROUSSE, "Caine (sir Thomas Henry Hall)", IV, s. 2120.

----------, "Elizabeth I", VII, s. 3645-3646.

----------, "Metodizm", XVI, s. 8074.

----------, "Noel", XVII, s. 8695.

----------, "Victoria I", *Büyük Larousse,* XXIII, s. 12190-12191.

le CHATELIER, Alfred, "Les Musulmans en Angleterre et dans les possessions anglaises d'Europe", *Revue du Monde Musulman*, Paris, vol. 3, Août-Septembre 1907.

ÇETİNSAYA, Gökhan, *"II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Hareketi (1876-1878)",* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

ÇİFTÇİ, Muhammed Recai, *"Mühtedî Abdullah Henry Quilliam'ın 'Dîn-i İslâm' Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî açıdan Değerlendirilmesi",* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

DAMES, M. Longworth, "Abdurrahman Han", *İslam Ansiklopedisi,* I, s.53-57.

DAVISON, Roderic H., "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi,* c.10-11, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981, s. 343-368.

DERİNGİL, Selim, "Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 305-307.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi, 24. Baskı, Ankara 2007.

ELDEM, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi,* Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.

ERASLAN, Cezmi, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid,* Nesil Yayınları, İstanbul 1996.

----------, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.

----------, "II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992, Bildiriler),* İÜFEF, İstanbul 1994.

EROL, Mehmet Seyfettin ve **ALTIN, Ahmed Said,** "Türk Dış Politikasında Afrika: Osmanlı Mirası Üzerine Ortak Gelecek-Etkinlik Arayışları",(03/07/2012), s. 2, http://www.usgam.com/tr/index.php?l=840&cid=381.

FAHEY, David M., "Good Templars (İOGT)", *Alcohol and Temperance in Modern History: An International Encyclopedia,* I, ABC-CLIO, 2003, s. 268-271.

FAROOQI, Naimur Rahman, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century", *Islamic Culture,* LVII, October 1983, s. 283-296.

FULLER, Graham, *Siyasal İslam'ın Geleceği*, çev. Mustafa Acar, İstanbul 2004.

GEAVES, Ron, *The Sufis of Britain: an Exploration of Muslim Identity*, Cardiff: Cardiff Academic Press 2000.

----------, *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam,* Kube Publishing, 2010.

GERMAIN, Eric, "Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of an International Muslim Public Opinion at the Turn of the Twentieth Century", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Maryland 2007.

GÜLSOY, Ufuk, *Hicaz Demiryolu,* Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Cisr-i Mustafa Paşa" *DİA,* VIII, s.33-34.

El-HAMMAŞ, Zühdî, *el-Cevâbü'l-Kâfî,* Beyrut 1332.

HANİOĞLU, Şükrü, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 1389-1393.

HAS, Şükrü Selim, "İngiltere", *DİA,* XXII, s. 307-310.

HAZAR, Numan, *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Afrika İlişkileri*, Ankara, Eylül 2011.

HIDIR, Özcan, "İslam'ın İlk Yıllarında Hidayet Olgusu ve Mühtedi Yahudi ve Hristiyanlar", *Köprü,* S. 91, Yaz 2005, s. 221-230.

HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi*, Samsun, 1993.

HÜLAGU, Metin, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu,* İstanbul 2008.

KARA, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi,* İstanbul 1997.

KARABAŞOĞLU, Metin, "İhtidanın Özel Tarihi", *Köprü,* S. 91, Yaz 2005, s. 165-174.

KARACA, Taha Niyazi, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı: Büyük Oyun,* Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

KARAGÜL, Soner ve ARSLAN, İbrahim, "Türkiye'nin Afrika Açılım Politikası: Tarihsel Arka Plan, Stratejik Ortaklık ve Geleceği", http://usak.org.tr/images_upload/files/35_%20UHP-%20Soner%20KARAG%C3%9CL%20%20and%20%20%C4%B0brahim%20ARSLAN.pdf.

KARPAT, Kemal, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 48, Haziran 1987, s. 13-37.

KEDDIE, Nikkie R., *Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani: A political Biography*, Los Angeles: University of California Press, Berkeley 1972.

----------, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", Journal of Modern-History, XLI (March, 1969), s. 17-28.

KENNEDY, D., "Protestant Loyal Orange Institution – The Orange Order", *Encyclopedia of British and Irish Political Organizations: Parties, Groups and Movements of the 20th Century,* (ed.) Peter Barberis, A&C Black, 2000, s. 242.

KESKİOĞLU, Osman, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XIV, 1966, s. 221-234.

KİRMAN, M. Ali, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Dinî Araştırmalar,* VI, S. 18, s. 75-88.

KODAMAN, Bayram, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* XII, İstanbul 1989, s. 19-200.

KOLOĞLU, Orhan, *Avrupa Kıskacında Abdülhamit,* İletişim Yayınları, İstanbul 1988.

KÖSE, Ali, *Conversion to Islam: A Study of Native British Converts,* London and New York 1996.

----------, *Neden İslâm'ı Seçiyorlar*, İstanbul 1997.

----------, "İhtidâ", *DİA*., XXI, s. 554-558.

KUTLUER, İlhan, "İslamcılık", *DİA,* XXIII, İstanbul 2001, s. 65-67.

KUTSAN, Selim, *Halidefendizade Mehmed Cemaleddin Efendi, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım,* Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

LANDAU, Jacop M., "İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Çabalar", *Türkler Ansiklopedisi,* XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 132-137.

LEE, Hee Soo, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", *Osmanlı Ansiklopedisi,* II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 363-372.

LEON, Mustapha Haroon, "An Anglo-Saxon King Proclaims the Unity of Allah and That Muhammad is His Prophet", http://www.masud.co.uk/ISLAM/bmh/BMH-AQ-offa.htm

LEWIS, Philip, *Islamic Britain, Religion, Politics and Identity among British Muslims,* London 2002.

LIVINSTONE, E. A., *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church,* Oxford University Press, Oxford 2006.

MARDİN, Şerif, "İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi,* c.5, s.1400-1404.

----------, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, *Türk Modernleşmesi - Makaleler 4,* İstanbul 2004.

----------, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler 1,* İstanbul 2003.

----------, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler 1,* İstanbul 2003.

MATAR, N. I., "İç Savaş ve Restorasyon Devrinde İngiltere'de İslam", *Kebikeç,* 2000, S. 10, s. 39-58.

el- MEDENİ, Muhammed Zafir, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Şeyhi Muhammed Zafir el Medeni ve Şazeliye Tarikatının Esasları, en-Nurü's-sattı' ve'l-burhanü'l-katı',* (çev: Mehmed Önder), Bedir Yayınları, İstanbul 2006.

MISIROĞLU, Kadir, *Sultan 2. Abdulhamid,* İstanbul 2007.

MURAD, Abdal Hakim, "British and Muslim?" (1997), http://www.masud.co.uk/ISLAM/ahm/british.htm

NAGATA, Yuzo, "Japonya", *DİA,* XXIII, İstanbul 2001, s. 574-576.

ONAY, Ahmet, "İngiltere'de İslam: Sosyo-Psikolojik Açıdan Kısa Bir Tahlil", *Diyanet İlmî Dergi,* 1998, XXXIV, S.2, s. 53-60.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim,* Makaleler I, Turhan Kitabevi, Ankara 2000.

ÖKÇESİZ, Hayrettin, *Sivil İtaatsizlik,* 2. Basım, Afa Yayınları, İstanbul 1996.

ÖZCAN, Azmi, "İttihâd-ı İslâm", *DİA,* XXIII, İstanbul 2001, s. 470-475.

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, I-III.

POLAT, Bayram, "*Metodist Kilisesi Hakkında Bir Araştırma",* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

POOL, John J., *Studies in Mahommedanism: Historical and Doctrinal, with a Chapter on Islam in England*, Westminster 1892.

QUILLIAM, Abdullah (William Henry), "Al Homazato Vel Lomazato (The Backbitter and The Slanderer)", *Studies in Islam: A Collection of Essays*, Liverpool 1895.

----------, *Dîn-i İslâm ve İslâmiyetin Başlıca Kavâid-i Esâsiyye-i İtikâdiyyesi Hakkında Malûmât-ı Mücmele* (trc. Mahmûd Es'ad Seydişehrî), İzmir 1311.

----------, *Dîn-i İslâm ve İslâmiyetin Başlıca Kavâid-i Esâsiyye-i İtikâdiyyesi Hakkında Malûmât-ı Mücmele* (trc. Mahmûd Es'ad Seydişehrî), İzmir 1314.

----------, *The Faith of Islam: An Explanatory Sketch of the Principal Fundamental Tenets of the Moslem Religion*, Liverpool: Willmer Brothers & Company Ltd. 1892

----------, "Kılıç Dîni", *Sebîlürreşad* (trc. Ali Rıza Seyfî), I-VIII/7-189, 120-121; I-VIII/8-190, 138; I-VIII/9-191, 158-160; I-VIII/10-192,179-180; I-VIII/11-193, 195-196; I-VIII/12-194, 222-223; I-VIII/13-195, 238-239; I-VIII/14-196, 264-265; I-VIII/15-197, 280-281; I-VIII/16-198, 301-303; I-VIII/19-201, 359-360; I-VIII/20-202, 382; I-VIII/21-203, 401-402; II-IX/27-209, 8-9; II-IX/28-210, 28-29; II-IX/29-211, 48-49; II-IX/31-213, 86-87; II-IX/35-217, 170-171, İstanbul 1328.

----------, "Philosophy in Religion", *Studies in Islam: A Collection of Essays*, Liverpool 1895.

----------, *Studies in Islam: A Collection of Essays*, Liverpool 1895.

----------, "The Union of Islam", *The Islamic World*, 4/39, Liverpool, Temmuz 1896.

----------, *Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* (trc. Aksekili Ahmed Hamdi), İstanbul 1332.

RAWLS, John, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, (Çev. Yakup Coşar), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

ROBERTS, David A., "The Orange Order in Ireland: A Religious Institution?", *The British Journal of Sociology,* Volume 22, No. 3, September 1971, s. 269-282.

ROBINSON-DUNN, Diane, *The Harem, slavery and British imperial culture: Anglo-Muslim relations in the late nineteeth century,* Manchester: Manchester University Press 2006.

ROSSER-OWEN, Daoud, "The History of Islam in the British Isles: An Overview", www.thenationofmoorish-americans.org/pdfs/islambritishisles.pdf.

SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul, 1986.

SEZGİN, Mahmut Niyazi, "Katoliklerle Protestanlar Arasında Bitmeyen Nefretin Bin Yıllık Bilançosu: Kuzey İrlanda Sorunu", (2/12/2014), http://www.2023.gen.tr/agustos05/2.htm.

ŞAHİN, F. Şayan Ulusan, *"Türk Japon İlişkileri (1876-1908),* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

ŞÖHRET, Mesut, "Etno-Dinsel Milliyetçilik Bağlamında İrlanda Sorunu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.2, S. 4, 2013, s. 39-76.

TARZÎ, Abdülvehhâb, "Efganistan", *İslam Ansiklopedisi,* IV, s. 168-178.

TEVFİKİZADE İSMAİL TEVFİK, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları,* İstanbul 1326.

TİMUR Taner, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul 1986.

TUNAYA, Tarık Z., *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1991.

UÇAR, Ahmet, *140 Yıllık Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca yayınları, İstanbul 2007.

ÜLKEN, H. Z., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I*, Selçuk yayınları, Konya 1966.

ÜRETEN, Metin, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları, Belgelerle Tarihi,* DMC yayınları, İstanbul 2001.

VAROL, Muharrem, *"II. Abdülhamid'in danışmanı Ebü'l-Huda Sayyadi'nin hayatı, eserleri ve tesirleri (1850-1909),* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.

WARBURG, Otto, *The Physical and Political Conditions of Palestine: A Course of Lectures Delivered under the Auspices of the London Zionist League, Session 1906: With a Foreword by Herbert Bentwich. And an Appendix, The Resources of Palestine*, London 1907.

WHO'S WHO, 1908, "Quilliam, William Henry Abdullah", s. 1506-1507.

WHO'S WHO, 1931, "Leon, Henry Mercel", s. 1874-1875.

WOODS, Henry F., *"Türkiye Anıları: Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl: 1869-1909",* (çev. Fahri Çoker), Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

YOUNUS, Farrukh I., "1000 Years of Islam in Britain", (06 December 2005), http://www.islamawareness.net/Europe/UK/1000years.html

ZAKI, Yaqub, "The Apostle of Merseyside", *The Shadow of the Crescent: Islam in Britain, 1770-1918*, (Chapter 24), tamamlanmamış kitap.

IV. Elektronik Veri Tabanı

http://www.masud.co.uk/ISLAM/ahm/british.htm

www.masud.co.uk/ISLAM/bmh/BNH-AQ-offa.htm

http://www.members.tripod.com/british_muslims_assn/history_of_islam_in_the_bi.html

www.timesonline.co.uk/tol/comment/colomnists/graham_stewart/article3378885.ece

BBC (2009) History of Islam in the UK
www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/history/uk_1.shtml

http://www.guardian.co.uk/uk/2002/jun/18/september11.religion?INTCMP=SRCH

http://www.yahyabirt.co.uk/?p=144

www.bbc.co.uk/suffolk/content/articles/2009/05/05/evelyn_cobbold_feature.shtml

http://www.islamicawakening.com/print.php?articleID=1346&

http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?vl(freeText0)=William+Henry++%20QUILLIAM%20%2c+afterwards+ABDULLAH+%20QUILLIAM%20%2c+Bey.&vl(488279563UI0)=creator&vl(488279562UI1)=all_items&fn=search&tab=local_tab&mode=Basic&vid=BLVU1&scp.scps=scope%3a(BLCONTENT)

http://abdullahquilliam.com/wp/poems

http://www.open.ac.uk/researchprojects/makingbritain/content/liverpool-mosque-and-muslim-institute

http://www.usgam.com/tr/index.php?l=840&cid=381

http://usak.org.tr/images_upload/files/35_%20UHP-%20Soner%20KARAG%C3%9CL%20%20and%20%20%C4%B0brahim%20ARSLAN.pdf

http://www.nuveforum.net/1193-terimler-sozlugu-i-i/266931-imtiyaz-madalyasi/

http://www.the-tls.co.uk/tls/public/article1333110.ece

EKLER

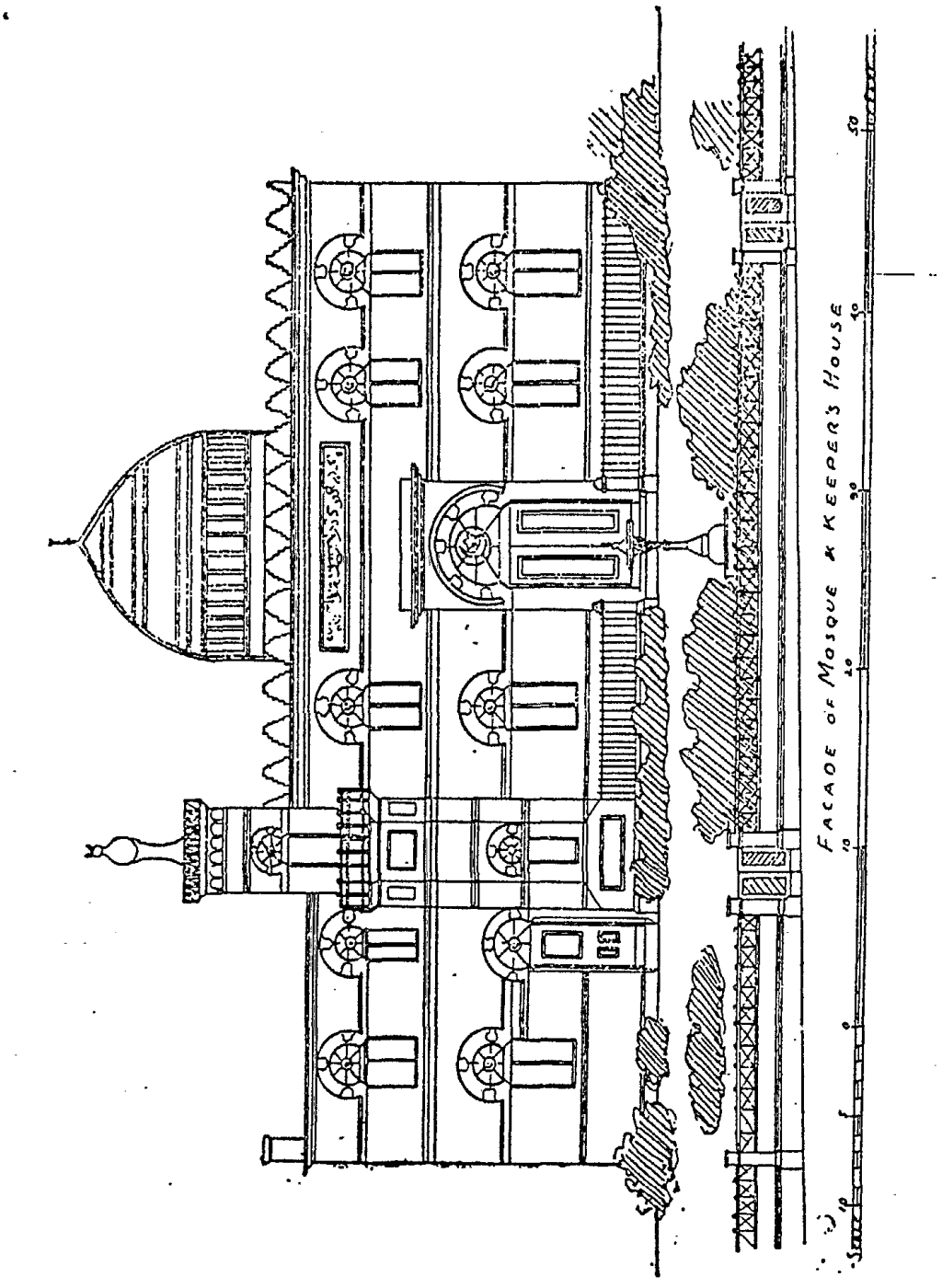


WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM (1856-1932)

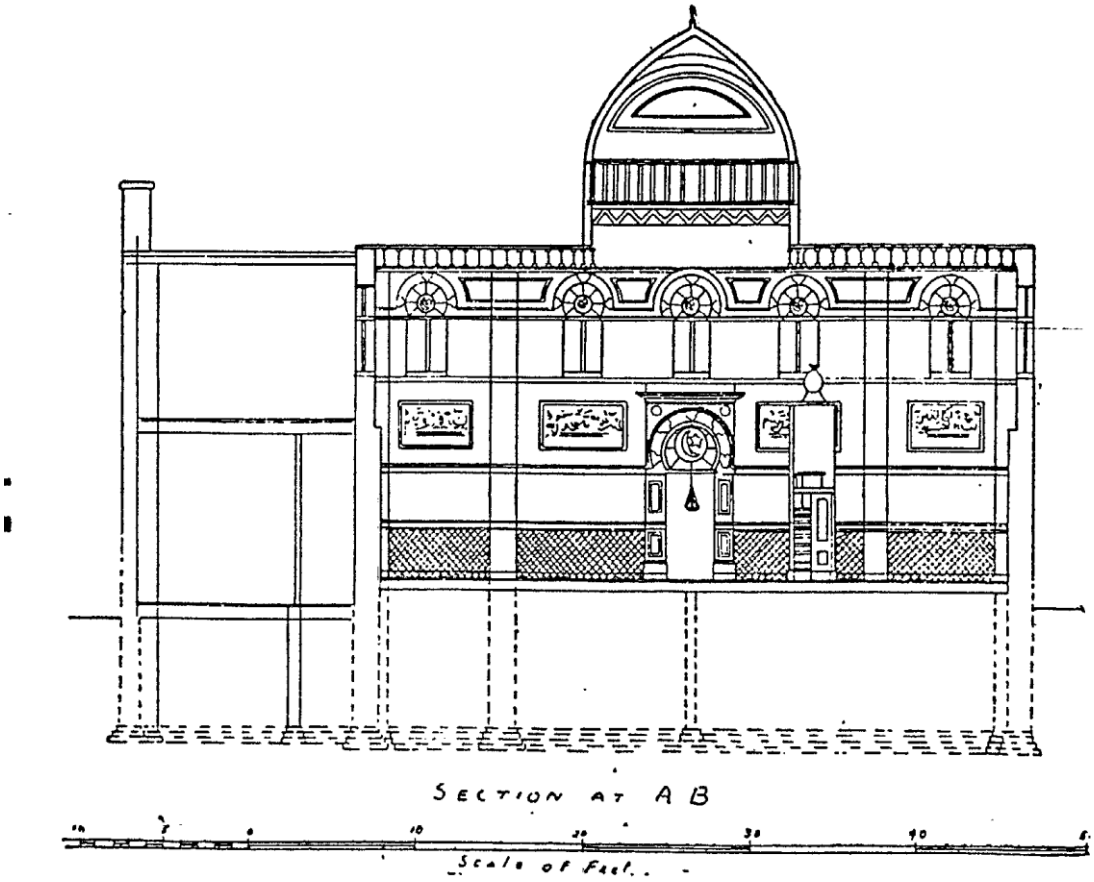


WILLIAM HENRY ABDULLAH QUILLIAM (1856-1932)

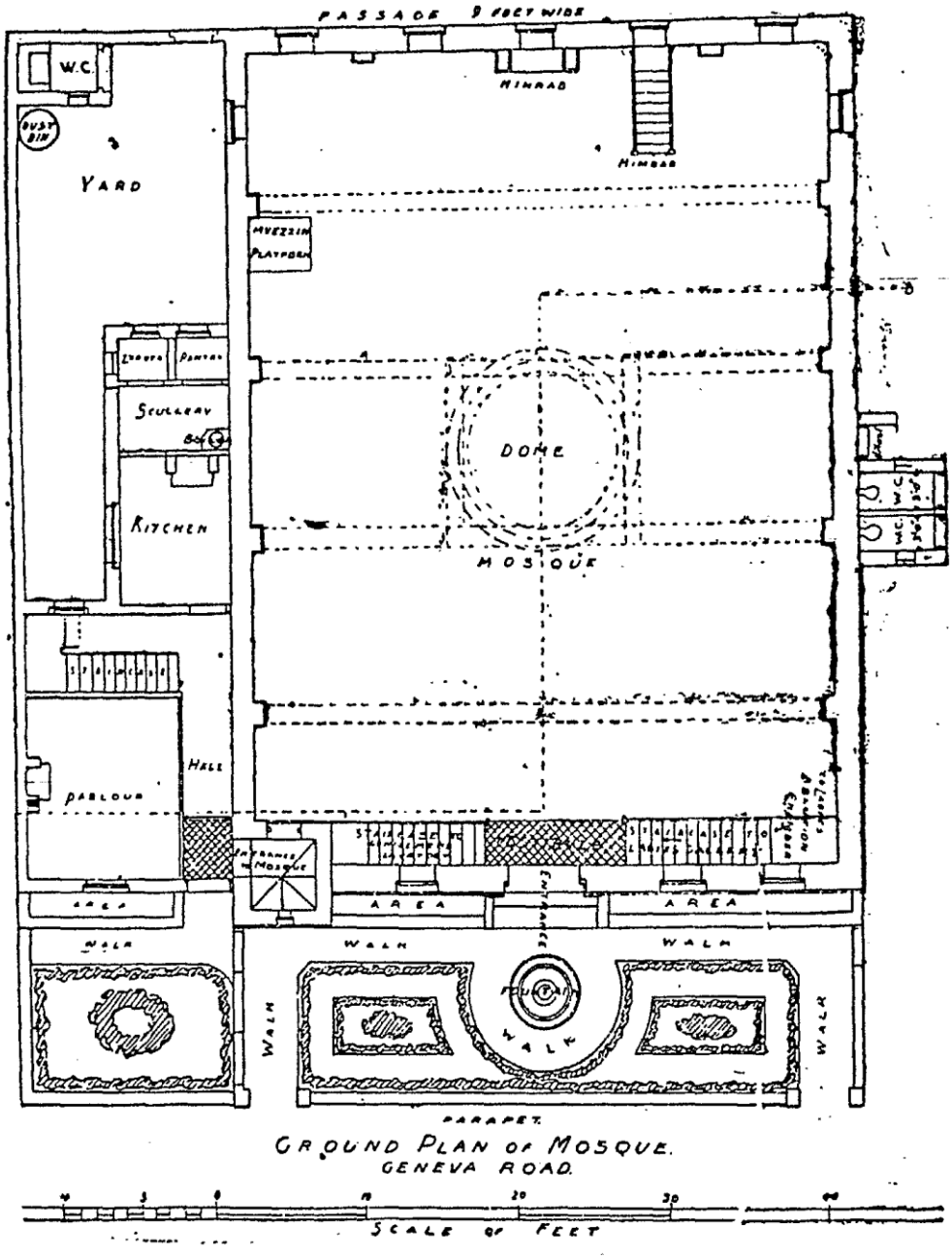
1898 yılında yapılması düşünülen Liverpool Camisi'nin mimar J. H. Mc.Govern tarafından çizilen planları



The Crescent, 28 March 1900, Volume XV, No. 376, s. 195.



The Crescent, 28 March 1900, Volume XV, No. 376, s. 197.



The Crescent, 28 March 1900, Volume XV, No. 376, s. 199.